

7

КИЇВ-1982

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- «Українському історичному журналу» — 25 років.
- Травневий Пленум ЦК КПРС (1982 р.) — новий рубіж у розв'язанні продовольчої проблеми.
- Радянська Україна в об'єднаному русі за утворення СРСР.
- Дружба і співробітництво робітників України з трудящими братніх республік Союзу РСР (1951—1958 рр.).
- Співробітництво радянських республік у спорудженні народногосподарських об'єктів Української РСР (1971—1975 рр.).
- Історична наука в Казахській РСР на сучасному етапі.
- Критика буржуазної історіографії з питань історії перших радянських п'ятирічок.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шезченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Н. Є. Любич
Коректор Г. С. Гладка

Здано до набору 07.06.82. Підп. до друку 21.07.82. БФ 46732. Формат 70×100/16. Вис. друк. 14,0. Шм. друк. арк. 14,0. Шм. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,14. Тираж 3155 пр. Зам. К-66.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (256), 1982, июль (На украинском языке). Журнальный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001 Киев-1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев-30, Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (256)

ЛИПЕНЬ
1982

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

«Українському історичному журналу» — 25 років 5

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Панченко П. П. Травневий Пленум ЦК КПРС (1982 р.) — новий рубіж у розв'язанні продовольчої проблеми 14

До 60-річчя утворення СРСР

Безродний Є. Ф. Радянська Україна в об'єднаному русі за утворення СРСР 27

Шепета М. Т. (Чернівці). Дружба і співробітництво робітників України з трудящими братніх республік Союзу РСР (1951—1958 рр.) 37

Бузало В. Й. Співробітництво радянських республік у спорудженні народно-господарських об'єктів Української РСР (1971—1975 рр.) 46

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Дахшлейгер Г. Ф. (Алма-Ата). Історична наука в Казахській РСР на сучасному етапі 53

Проти буржуазної фальсифікації історії

Чарських І. Ю. (Донецьк). Критика буржуазної історіографії з питань історії перших радянських п'ятирічок 61

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Гнедишева Н. І. (Харків). Діяльність парторганізацій Харківщини по залученню робітників до управління виробництвом (1971—1975 рр.) 71

Кладіна М. А. (Дніпропетровськ). Партійне керівництво як вирішальна умова організаційного зміцнення товариства «Знання» УРСР (1966—1970 рр.) 78

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648—1654 рр. 85

Питання історичного криєзнавства

Кічний І. В. (Луцьк). Про встановлення Радянської влади в Луцьку 93

Грошев І. І. (Ворошиловград). Становлення революційних груп і організацій интернаціоналістів у Придніпров'ї і Донбасі (1915—1917 рр.) 99

* * *

Дещинський Л. Є. (<i>Львів</i>). Організаційне зміцнення більшовицьких організацій Південно-Західного і Румунського фронтів та Чорноморського флоту в період двовладдя (1917 р.)	107
Гайдай Л. І. (<i>Луцьк</i>). Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906—1914 рр.)	116

Трибуна молодого автора

Мартиненко Б. А. З історії міжсоюзницьких відносин Канади в роки другої світової війни (1939—1941 рр.)	124
--	-----

На допомогу викладачу історії

Бевза О. І. (<i>с. Вишневе Київської обл.</i>). Виховання в учнів класової свідомості у процесі вивчення нової історії	129
--	-----

Наш календар

Родіна Л. В. (<i>Ворошиловград</i>). Клара Цеткін і Україна (до 125-річчя з дня народження)	133
Склярєнко Є. М. 100-річчя київського заводу «Більшовик»	138

Історіографія та джерелознавство

Путро О. І. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.	143
---	-----

Критика та бібліографія

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

Горбань Ю. А., Матвійчук М. М. Нариси історії Сумської обласної партійної організації	148
---	-----

* * *

Василенко В. К., Кусок Л. М. XXVI з'їзд КПРС: нові рубежі комуністичного творення	151
Кисілевський О. М. Творчески, эффективно. Из опыта партийно-политической работы на железнодорожном транспорте	152
Проценко В. И. (<i>Бердянськ</i>). В. М. Даниленко. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма	153
Саженьюк С. Н. Ю. Л. Дьяков. Подвиг строителей индустрии тыла. 1941—1945 гг.	155

Хроніка та інформація

Відзначення 1500-річчя Києва

Панкова Є. В. Науково-теоретична конференція у Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука	156
Ільченко Ж. Д. Наукова конференція «Розвиток освіти і педагогічної думки в Києві»	156
Коваленко О. М. Виставка документів у Головархіві УРСР	157

* * *

Терентьева Н. А. Засідання Національного комітету істориків Радянського Союзу	158
Горбик В. О. Колектив істориків СРСР та Великобританії	159
Домбровський О. І. (<i>Одеса</i>), Глиняний В. П. (<i>Одеса</i>). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Одесі	159

СОДЕРЖАНИЕ

«Українському історичному журналу» — 25 лет

5

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Панченко П. П. Майский Пленум ЦК КПСС (1982 г.) — новый рубеж в решении продовольственной проблемы 14

К 60-летию образования СССР

Безродный Е. Ф. Советская Украина в объединительном движении за образование СССР 27

Шпета М. Т. (Черновцы). Дружба и сотрудничество рабочих Украины с трудящимися братских республик Союза ССР (1951—1958 гг.) 37

Бузало В. И. Сотрудничество советских республик в сооружении народнохозяйственных объектов Украинской ССР (1971—1975 гг.) 46

Научная жизнь в братских республиках СССР

Дахшлейгер Г. Ф. (Алма-Ата). Историческая наука в Казахской ССР на современном этапе 53

Против буржуазной фальсификации истории

Чарских И. Ю. (Донецк). Критика буржуазной историографии по вопросам истории первых советских пятилеток 61

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

Гнедышева Н. И. (Харьков). Деятельность парторганизаций Харьковщины по вовлечению рабочих в управление производством (1971—1975 гг.) 71

Кладина М. А. (Днепропетровск). Партийное руководство как решающее условие организационного укрепления общества «Знание» УССР в 1966—1970 гг. 78

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Сергейчук В. И. Военно-территориальная организация народной армии в первый период освободительной войны 1648—1654 гг. 85

Вопросы исторического краеведения

Кичий И. В. (Луцк). Об установлении Советской власти в Луцке. 93

* * *

Грошев И. И. (Ворошиловград). Становление революционных групп и организаций интернационалистов в Приднпровье и Донбассе (1915—1917 гг.) 99

Дешинский Л. Е. (Львов). Организационное укрепление большевистских организаций Юго-Западного и Румынского фронтов и Черноморского флота в период двоевластия (1917 г.) 107

Гайдай Л. И. (Луцк). Некоторые аспекты капиталистической эволюции крестьянских хозяйств Правобережной Украины (1906—1914 гг.) 116

Трибуна молодого автора

Мартыненко Б. А. Из истории межсоюзнических отношений Канады в годы второй мировой войны (1939—1941 гг.) 124

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Бевза А. И. (пос. Вишневое Киевской обл.). Воспитание у учеников классового сознания в процессе изучения новой истории 129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Родина Л. В. (Ворошиловград). Клара Цеткин и Украина (к 125-летию со дня рождения) 133

Скляренко Е. М. 100-летие киевского завода «Большевик» 138

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Путро А. И. Генеральная опись 1765—1769 гг. как источник для изучения социально-экономических отношений на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. 143

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Горбань Ю. А., Матвейчук М. М. Нариси історії Сумської обласної партійної організації	148
* * *	
Василенко В. К., Кусок Л. М. XXVI з'їзд КПРС: нові рубежі комуністичного творення	151
Киселевский А. М. Творчески, эффективно. Из опыта партийно-политической работы на железнодорожном транспорте	152
Проценко В. И. (Бердянск). В. М. Даниленко. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма	153
Саженьюк С. И. Ю. Л. Дьяков. Подвиг строителей индустрии тыла. 1941—1945 гг.	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Празднование 1500-летия Киева

Панкова Е. В. Научно-теоретическая конференция в Киевском государственном институте культуры им. А. Е. Корнейчука	156
Ильченко Ж. Д. Научная конференция «Развитие образования и педагогической мысли в Киеве»	156
Коваленко А. И. Выставка документов в Главархиве УССР	157

* * *

Терентьева Н. А. Заседание Национального комитета историков Советского Союза	158
Горбик В. А. Коллоквиум историков СССР и Великобритании	159
Домбровский А. И. (Одесса), Глиняный В. П. (Одесса). Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Одессе	159

«УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЖУРНАЛУ» — 25 РОКІВ

Комуністична партія завжди надавала і надає винятково важливого значення розвитку радянської історичної науки, методологічною основою якої є марксистсько-ленінське вчення. Це визначається її важливою роллю у правильному розкритті об'єктивних закономірностей подій і явищ минулого й сучасності, перспектив суспільного прогресу. Історична наука виконує важливу соціальну функцію. Одним з найважливіших її завдань є вивчення, аналіз та узагальнення досвіду будівництва соціалізму й комунізму в нашій країні і за рубежом. А цей досвід повинен якнайбільшою мірою сприяти суспільству, говорячи словами В. І. Леніна, у свідомому виборі «...засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹.

В умовах зрілого соціалізму суспільні науки, в тому числі історична, допомагають партії привести в дію гігантські творчі сили, закладені в новому суспільному ладі, максимально прискорити процес його дальшого вдосконалення та переростання в комунізм. Як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, партія завжди «...надавала серйозного значення правильному, об'єктивному висвітленню історії нашої держави»².

Значну увагу дальшому розвитку радянської науки приділив XXVI з'їзд КПРС. В його матеріалах і рішеннях перед історичною наукою поставлені нові великомасштабні завдання. Документи з'їзду стали методологічним дороговказом у спрямуванні зусиль учених-істориків, у тому числі й Української РСР, на дальшу творчу розробку актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, комплексне вивчення всіх періодів історії, насамперед глибинних процесів, що відбуваються в соціально-економічному, політичному і духовному житті суспільства зрілого соціалізму. Активно ведуться також дослідження закономірностей формування комуністичного світогляду трудящих та утвердження соціалістичного способу життя, питань боротьби проти буржуазної ідеології. Посилилися світоглядна, ідеологічна та виховна функції радянської історичної науки. Її представники — науковці та викладачі — відіграють важливу роль у проведенні ідеологічної роботи партії.

Постійну увагу розвитку науки в Українській РСР приділяє ЦК Компартії України. Ключові завдання, що стоять перед суспільствознавцями республіки, визначені у Звіті Центрального Комітету XXVI з'їзду Комуністичної партії України, з яким виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, а також у його промовах і статтях останніх років, де міститься глибокий аналіз кардинальних проблем історії Української РСР.

Певне місце в розгортанні досліджень у галузі історичної науки та пропаганді історичних знань у республіці належить «Українському

¹ Ленін В. І. Революційні дні.— Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

² Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 296.

історичному журналу» — органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Перший номер журналу вийшов у світ у липні 1957 р. На цей час радянська історична наука, зокрема в Українській РСР, мала вже чималі здобутки у розробці проблем вітчизняної та зарубіжної історії, які здійснював численний загін кваліфікованих фахівців. Однак нові, надзвичайно важливі й відповідальні завдання, що їх Комуністична партія поставила перед суспільствознавцями в справі поглибленого аналітичного висвітлення історичного шляху радянського народу, міжнародного комуністичного й робітничого руху, вимагали значного якісного поліпшення, розширення масштабів історичних досліджень, активізації творчих пошуків істориків.

Перед «Українським історичним журналом» постало завдання сконцентрувати творчі зусилля вчених на широкомасштабних дослідженнях вузлових питань історії УРСР та Комуністичної партії України. Як показав час, створення періодичного друкованого органу істориків республіки стимулювало піднесення радянської історичної науки на Україні. 25-річний досвід його видання дає підстави для підбиття певних підсумків та аналізу проведеної за цей період роботи.

За чверть віку в світ вийшло 255 номерів, у яких вміщено понад 8800 матеріалів (у тому числі 1176 статей, 1401 повідомлення, 304 історіографічні та джерелознавчі огляди) загальним обсягом 3825 обліково-видавничих аркушів. Вже самі по собі ці кількісні показники свідчать про ту роль, яку відіграє «Український історичний журнал» на науковій ниві.

Належний науково-теоретичний рівень журналу, його науково-практична, суспільно-політична спрямованість забезпечується широким колом кваліфікованих авторів. Це — науковці Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, інститутів АН СРСР, Академій наук союзних республік, викладачі численних кафедр вузів УРСР та інших братніх республік Радянського Союзу, аспіранти, дисертанти, вчителі шкіл, архівісти, працівники музеїв і т. д.

За час існування «Українського історичного журналу» в ньому виступило більш як 10 тис. авторів. На сторінках органу істориків УРСР друкувалися такі відомі вчені, як академіки І. К. Білодід, Є. М. Жуков, Б. М. Кедров, І. І. Мінц, М. В. Нечкіна, Б. О. Рибаків, член-кореспондент АН СРСР В. Т. Пашуто, академіки АН УРСР Б. М. Бабій, І. П. Крип'якевич, І. І. Лукінов, А. Д. Скаба, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, А. М. Шлепаков, академік АН Вірменської РСР Г. Б. Гарібджанян, академік АН Таджикиської РСР Б. І. Іскандаров, академік АН Туркменської РСР Ш. Т. Ташлієв, члени-кореспонденти АН УРСР І. І. Артеменко, С. М. Бібіков, І. О. Гуржій, Є. П. Кирилюк, В. І. Клоков, І. М. Мельникова, А. Т. Чеканюк, Є. С. Шаблійовський, Ф. П. Шевченко, В. І. Юрчук, член-кореспондент АН Латвійської РСР А. К. Бірон, член-кореспондент АН Узбецької РСР М. А. Ахунова, член-кореспондент АН Казахської РСР М. К. Козібаєв та ін.

Дедалі частіше в журналі стали публікуватися статті відомих партійних та державних працівників, виступи яких сприяють посиленню зв'язків наукового органу — «Українського історичного журналу» з практикою комуністичного будівництва. Глибоким розкриттям актуальних проблем сучасності характеризуються, зокрема, статті Голови Президії Верховної Ради РРФСР М. А. Яснова, члена Політбюро ЦК Компартії України І. О. Герасимова, кандидатів у члени Політбюро ЦК Комуністичної партії України Ю. Н. Єльченка, О. С. Капта, В. Ф. Добрика, а також заступника Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, завідуючих відділами ЦК Компартії України

Л. М. Кравчука, Г. К. Крючкова, Ф. М. Рудича, секретаря Президії Верховної Ради УРСР Я. Я. Колотухи. У журналі виступали міністри і заступники міністрів УРСР, секретарі обкомів партії, інші партійні та радянські працівники.

З перших номерів «Український історичний журнал» став справжнім організатором наукового пошуку, трибуною істориків багатьох міст і сіл нашої республіки і країни в цілому. За 25 років у ньому виступали автори з майже 250 населених пунктів Радянського Союзу. Але, звичайно, найбільше друкувалися і друкуються у журналі історики УРСР. Більшість з них становлять кияни. І це цілком зрозуміло. Адже в Києві, одному з найбільших наукових центрів країни, працює найчисленніший у республіці загін кваліфікованих науковців-істориків. Далі за кількістю авторів публікацій ідуть Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Чернівці, Ужгород, Донецьк, Луцьк, Чернігів, Вінниця та інші міста УРСР.

Більше 250 разів виступали в «Українському історичному журналі» історики столиці нашої Батьківщини — Москви. На його сторінках друкувалися автори із столиць усіх братніх республік СРСР, а також з Владивостока й Архангельська, Ленінграда й Уфи, Новосибірська і Ростова-на-Дону, Волгограда і Бреста, Самарканда і Ставрополя — загалом майже з 70 міст країни (крім території УРСР). Неодноразово в журналі виступали автори з соціалістичних країн, а також з Канади.

Видання щомісячного періодичного наукового органу в галузі історичних наук — справа, зрозуміла річ, відповідальна і трудомістка. Вона потребує не тільки належної наукової ерудиції та кваліфікації, а й напруженої праці, організаторського хисту тих, хто зв'язаний з виданням журналу. І тому, відзначаючи ювілей «Українського історичного журналу», не можна не згадати добрим словом тих, хто не шкодував своїх зусиль і часу для його підготовки і видання на належному рівні. У різний час головними редакторами були член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, доктори історичних наук професори К. К. Дубина, П. М. Калениченко.

За час існування журнал зарекомендував себе як одне з авторитетних періодичних видань у галузі історичних наук не тільки в нашій республіці, а й за її межами. Він розповсюджується не лише в усіх областях і містах Української РСР, а й майже в 40 містах РРФСР та інших братніх республік Радянського Союзу.

«Український історичний журнал» неодноразово діставав позитивну оцінку наукової громадськості в СРСР та зарубіжних соціалістичних країнах. Зокрема, можна послатися на рецензії та огляди, опубліковані в журналах «Вопросы истории», «История СССР», «Комуніст України», «Преподавание истории в школе», «Квартальник гісторичний» (Польща), у ряді газет. Час від часу в різних містах республіки, переважно університетських центрах, відбуваються конференції читачів «Українського історичного журналу». Важливе значення мала проведена в травні 1976 р. спільна конференція читачів журналів «Вопросы истории КПСС», «Вопросы истории» та «Українського історичного журналу». Вона була присвячена завданням радянської історичної науки та її друкованих органів у світлі рішень XXV з'їзду КПРС. Редаколегія та колектив редакції «Українського історичного журналу» уважно вивчають усі пропозиції й зауваження учасників читачьких конференцій і враховують їх у своїй роботі.

У журналі публікуються дослідження з вітчизняної історії від найдавніших часів і до наших днів, з історії Комуністичної партії Радянського Союзу та її бойового загону — Комуністичної партії України. Багато матеріалів присвячується втіленню в життя ленінської національної політики КПРС, розквіту Української РСР в братній сім'ї радянських республік, питанням пролетарського інтернаціоналізму й

радянського патріотизму, історії дружби та співробітництва українського народу з братніми народами СРСР, насамперед з великим російським народом, історичним зв'язкам з трудящими зарубіжних, зокрема соціалістичних країн.

Про різноманітність і багатоплановість журналу свідчить наявність у ньому майже 30 постійних розділів і рубрик. Такі з них, як «Статті», «Повідомлення», «Замітки», «Інтерв'ю», «Науковий огляд», «Трибуна молодого автора», «Історіографія та джерелознавство», розраховані насамперед на фахівців-істориків, інші — «Питання історичного краєзнавства», «Наш календар», «Документальні розповіді», «Спогади» тощо — також і на широкі кола читачів.

На сторінках журналу знайшло ґрунтовне відображення відзначення радянською громадськістю таких знаменних історичних подій, як 100-річчя та 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-ти й 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади в республіці та утворення Комуністичної партії України, 60-ти й 70-річчя II з'їзду РСДРП, 70-ти та 75-річчя першої російської революції, 50-ти та 60-річчя утворення СРСР, 25-ти, 30-ти та 35-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні та визволення території Української РСР від фашистських загарбників, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 1500-річчя Києва та багатьох інших важливих дат.

Матеріали, пов'язані з ювілейною тематикою, вміщувалися під спеціальними рубриками. Виправдала себе й практика видання тематичних ювілейних номерів, що дає змогу зосередити увагу й сили дослідників на розробці та висвітленні актуальних наукових проблем. Тільки за останні 10 років у світ вийшло близько 20 таких номерів «Українського історичного журналу».

В умовах розвинутого соціалізму значно зросли вимоги, що їх Комуністична партія, громадськість ставлять до наукових, особливо суспільствознавчих, видань. Протягом останніх років тематична спрямованість журналу і форми подачі вміщуваного в ньому матеріалу дедалі більше сприяють повсякденній практиці ідеологічної роботи, комуністичному вихованню трудящих. Він став систематичніше й більш оперативно відгукуватися на актуальні проблеми минулого й сучасності.

У незаперечних і загальновідомих успіхах української радянської історичної науки, досягнутих нею протягом останніх десятиріч, у її новому піднесенні на сучасному етапі розвинутого соціалізму є певна заслуга й «Українського історичного журналу». Характеризуючи магистральні напрями його діяльності та основні здобутки за чверть віку, слід підкреслити, що журнал прагне завжди бути на передових позиціях ідеологічного фронту, історичної науки, виступати ініціатором у розробці таких проблем і тем, які мають важливе значення для сучасного й майбутнього.

Основну увагу журнал приділяв і приділяє висвітленню актуальних питань вітчизняної історії. При цьому на першому плані стоїть проблематика радянського періоду, якій присвячено більшість його статей та інших матеріалів. І це закономірно. Адже історична наука за предметом свого дослідження пов'язана не тільки з минулим. Будучи невичерпною скарбницею соціального досвіду, вона завжди органічно поєднана з сучасністю. «Великим є той народ,— наголошував у промові з нагоди урочистого відкриття меморіального комплексу в місті-герої Києві товариш Л. І. Брежнєв,— який постійно відчуває живий зв'язок із своєю історією, може брати все краще із своїх історичних традицій і робити це надбанням сьогодення цього дня. Радянському народові ця чудова якість властива повною мірою»³.

³ Комуніст України, 1981, № 6, с. 8.

Історія соціалістичного суспільства займає провідне місце в радянській історичній науці, привертає до себе найпильнішу увагу дослідників. Всебічний аналіз та узагальнення процесів, які відбувалися в нашій країні в ході будівництва соціалізму, мають неocenенне значення для успішного розв'язання найважливіших проблем сучасності та визначення перспективних напрямів наукових досліджень. Автори «Українського історичного журналу» — активні носії й пропагандисти марксистсько-ленінського вчення — своїми публікаціями сприяють всебічній розробці актуальних проблем історії радянського суспільства.

«Український історичний журнал» значну увагу приділяє розвитку української Ленініани. За традицією переважна кількість матеріалів кожного квітневого номера присвячується ленінській тематиці, яка рік у рік стає дедалі різноманітнішою. Новітні публікації все повніше розкривають провідну тему української радянської історіографії — «Ленін, партія і Україна».

Багато уваги приділяється в журналі пропаганді рішень і матеріалів з'їздів нашої партії, пленумів її Центрального Комітету, інших партійних документів, праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнєва. Наприклад, з тематики «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва» було надруковано близько 300 матеріалів, у тому числі 105 статей.

Чільне місце на сторінках видання займали висвітлення і роз'яснення положень нової Конституції СРСР та Конституції УРСР, всебічне розкриття на їх основі актуальних проблем розвитку радянської державності, соціалістичної демократії, розширення прав і обов'язків громадян нашої країни в умовах зрілого соціалізму. Ці матеріали друкувалися під рубрикою «Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства».

Автори, які виступають у журналі, на яскравих прикладах з практики комуністичного будівництва прагнуть розкривати в своїх публікаціях нові теоретичні положення й висновки, що містяться в документах нашої партії і свідчать про творчий розвиток нею марксистсько-ленінської революційної теорії. Опубліковано, зокрема, ряд ґрунтовних статей, присвячених поглибленій характеристиці розвинутого соціалістичного суспільства, його економічних і суспільних відносин, політичної системи, соціально-класової структури, духовної сфери, а також розкриттю суті й найважливіших рис соціалістичного способу життя, нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу, єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

Особлива увага приділяється аналізу загальних закономірностей розвитку Комуністичної партії, зростання її керівної ролі в радянському суспільстві, посилення впливу на всі сфери суспільного життя в сучасних умовах, узагальненню всесвітньо-історичного досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС у будівництві соціалізму й комунізму.

На сторінках журналу знаходить постійне висвітлення наукова розробка дослідниками республіки історії бойового заgonу КПРС — Комуністичної партії України, багатогранної боротьби трудящих мас за торжество безсмертного ленінського вчення. Увагу читача привернули матеріали про зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України в період буржуазно-демократичних революцій, про допомогу їм з боку ЦК РСДРП(б) у боротьбі за встановлення влади Рад, про діяльність республіканської партійної організації по здійсненню на Україні ленінського плану побудови соціалізму, організації відсічі фашистським окупантам у роки Великої Вітчизняної війни та мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого війною народного господарства. Кращі з цих публікацій, де історія Компартії України

висвітлюється в нерозривному зв'язку з діяльністю всієї КПРС та її загонів в інших радянських республіках, стали в пригоді науковцям при підготовці четвертого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» та нарисів історії обласних партійних організацій УРСР.

На основі ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна, партійних документів, положень та висновків, що випливають з праць і промов товариша Л. І. Брежнєва, а також нових архівних матеріалів у публікаціях журналу все ширше розкривається актуальна тематика партійного будівництва. В ряді статей ґрунтовно висвітлюються проблеми вдосконалення організаційно-партійної та політико-виховної роботи парторганізацій республіки, їх керівництва розвитком економіки, науки й культури, громадськими організаціями трудящих. Значна увага приділяється розкриттю процесу дальшого підвищення ролі первинних парторганізацій у втіленні в життя політики КПРС, аналізу партійної роботи в умовах існування виробничих об'єднань і агропромислових комплексів. Досить широко висвітлюється досвід партійних організацій УРСР по комуністичному вихованню радянських людей, зокрема різних категорій трудящих — робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів і працюючої молоді.

У центрі уваги дослідників перебувають також актуальні питання історичного минулого українського народу. В останні роки в журналі дещо збільшилася питома вага матеріалів з тематики періодів феодалізму й капіталізму. Завдяки численним публікаціям, вміщеним у ньому, було ґрунтовно висвітлено ряд важливих питань класової боротьби трудящих України, національно-визвольного руху в різні періоди її історії.

Як відомо, вивчення історії рідного краю відіграє чималу роль у вихованні благородних почуттів радянського патріотизму. Певну увагу з огляду на це «Український історичний журнал» приділяє висвітленню краєзнавчих досліджень у республіці. В останній час запроваджено спеціальну рубрику, в якій вміщено і планується до публікації ряд цікавих краєзнавчих матеріалів.

Важливим напрямом діяльності журналу було й залишається висвітлення соціально-політичних процесів, що відбуваються всередині країн соціалістичної співдружності, розкриття на конкретному матеріалі історії революційної боротьби і соціалістичного будівництва, багатогранних зв'язків та інтернаціональної солідарності між трудящими СРСР, в тому числі Української РСР, та зарубіжних країн, зокрема соціалістичних. В «Українському історичному журналі» вміщено ряд розвідок про ленінську політику мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, практичну діяльність КПРС і Радянської держави по виконанню Програми миру, з історії міжнародного робітничого й комуністичного руху, антиімперіалістичної боротьби народів світу, основних соціально-економічних, політичних та ідеологічних тенденцій сучасного капіталізму.

Журнал завжди приділяв і дедалі більшу увагу приділяє друкуванню матеріалів, спрямованих проти ворожого соціалізму ідеології антикомунізму, ревізіонізму всіх мастей і відтінків, маоїзму, українського буржуазного націоналізму та сіонізму, а також на викриття буржуазних фальсифікацій історії нашої країни, зокрема УРСР, Комуністичної партії Радянського Союзу. З цієї проблематики опубліковано ряд ґрунтовних статей та повідомлень під рубрикою «Проти буржуазної фальсифікації історії».

«Український історичний журнал» викликає незмінний інтерес істориків не тільки в нашій країні, а й за кордоном, свідченням чого є той факт, що він передплачується в 34 країнах світу. Його публікації використовуються, зокрема в братніх соціалістичних країнах, у зв'язку

з дослідженням різних питань історії СРСР, всесвітньої історії, історіографії та джерелознавства, а також з метою вивчення історичних зв'язків трудящих цих країн з радянським народом.

Для прогресивної наукової громадськості в капіталістичних країнах, насамперед у США і Канаді, журнал є важливим джерелом інформації про стан історичної науки в Українській РСР. Вміщені в ньому матеріали раз у раз реферуються і згадуються у виданнях прогресивних українських організацій за океаном.

Ідеологічні ж противники в існуванні наукового органу істориків УРСР небезпідставно вбачають певну перешкоду для поширення реакційних концепцій історії України. У періодиці та окремих монографіях, що їх видають радянознавчі центри, він піддається систематичним нападкам. Так, орган Американської асоціації по розвитку слов'янських досліджень журнал «Славів рев'ю» у «рецензії» на «Український історичний журнал» не знайшов у його публікаціях «безстороннього підходу до історичних подій», оскільки в цих публікаціях немає «відділення фактичного матеріалу від ідеологічних інтерпретацій», тобто відсутня основа буржуазної методології — об'єктивізм, що, як відомо, спотворює картину історичного процесу на догоду інтересам експлуататорських класів.

Особливо шалено нападають буржуазні «фахівці» з історії на виступи «Українського історичного журналу», спрямовані проти ідеології і практики буржуазного націоналізму, хибних націоналістичних схем суспільного розвитку. Ці публікації за шаблоном розглядаються ними як «пропаганда». Що ж до наукової полеміки, то реакційні «українознавці» всіляко уникають її. І це — пряме свідчення неспроможності буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії України. Отже, в ідеологічній боротьбі на міжнародній арені, у розвінчанні антинаукових конструкцій буржуазної історіографії «Український історичний журнал» виконує важливу і необхідну функцію.

Одним із завдань «Українського історичного журналу» є розробка й висвітлення історіографічних проблем. За 25 років у ньому вміщено численні історіографічні огляди, у яких різною мірою аналізувався стан наукової розробки того чи іншого історичного періоду або проблеми. Автори, редколегія прагнуть, щоб такого роду матеріали не обмежувалися фіксацією історіографічного доробку, а й містили в собі необхідні узагальнення і висновки, націлювали дослідників на висвітлення слабо вивченої, але актуальної тематики.

Редакція проводить велику роботу по рецензуванню історичної літератури. Можна з певністю твердити, що в журналі були прорецензовані основні видання з історичної науки, що вийшли за останні 25 років у республіці, а також багато праць, які були надруковані в інших радянських республіках, у Москві. Своїми рецензіями журнал подав певну допомогу у створенні та перевиданні таких капітальних багатотомних праць, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», нариси обласних партійних організацій Української РСР та інших.

Велику роль у розвитку історичної науки на сучасному етапі відіграє координація наукових досліджень. З метою підвищення поінформованості наукової громадськості «Український історичний журнал» регулярно друкує різноманітні інформаційні повідомлення, затверджені координаційними радами теми дисертацій і монографій, бібліографічні інформації про основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю, вміщує наукові огляди цих періодичних видань і т. ін.

Журнал регулярно знайомить широкі кола читачів з доробком учених як Української РСР, так і всієї країни. На його сторінках постійно вміщуються матеріали про всесоюзні, республіканські та інші

теоретичні і науково-практичні конференції й наукові сесії, присвячені визначним ювілеям у житті нашої партії і країни.

Увагу читачів привернула й нещодавно запроваджена рубрика «Наукове життя в братніх республіках СРСР», де з повідомленнями про досягнення й перспективи досліджень з історії та археології виступають керівники науково-дослідних установ історичного профілю Академій наук союзних республік.

Важливим завданням друкованого органу істориків УРСР є задоволення запитів та інтересів лекторів і пропагандистів, партійного й радянського активу, учителів шкіл та викладачів вузів. На допомогу слухачам системи партійної освіти в журналі після XXV з'їзду КПРС почали публікуватися консультації та методичні розробки з проблем «Зростання керівної ролі Комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму й комунізму», «Історичний досвід КПРС».

Як відомо, найбільший загін істориків працює у вузах та школах. У своїй роботі по навчанню і вихованню молодого покоління будівників комунізму вони потребують постійної допомоги з боку вчених, методистів та більш досвідчених колег. За час свого існування «Український історичний журнал» у спеціальному розділі «На допомогу викладачу історії» вмістив для цієї категорії своїх читачів велику кількість методичних матеріалів, порад і консультацій, чим сприяв активному впровадженню в практику їх роботи нових форм і методів викладання історичних дисциплін, здійснював пропаганду історичних знань.

«Український історичний журнал» завжди прагне підтримувати творчі пошуки й починання, виступати ініціатором розробки вагомих наукових проблем. Саме тому та чи інша стаття, повідомлення або огляд, опубліковані в ньому, нерідко переростають згодом у монографічні дослідження.

Оглядаючи чвертьвіковий досвід видання «Українського історичного журналу», слід сказати, що йому, на жаль, властиві й недоліки. Подекуди опубліковані матеріали не були позбавлені описовості або ж декларативності. Не завжди вони містили глибокий аналіз історичних подій та нових явищ життя, серйозні узагальнення, практичні рекомендації. На сторінках журналу ще рідко порушуються масштабні питання розвитку історичної науки в республіці, проблеми, які стали б об'єктом наукової дискусії.

«Український історичний журнал» відчуває нагальну потребу в проблемних теоретичних і методологічних статтях, з якими б виступали провідні вчені. Адже Центральний Комітет партії звертає особливу увагу вчених на необхідність розробки теоретичних проблем суспільних наук. Недооцінка діалектико-матеріалістичного аналізу фактичного матеріалу, теоретичних узагальнень, що з нього випливають, неминуче веде до емпіризму, коли процес нагромадження фактів перетворюється, по суті, на самоціль. Радянський історик мусить не тільки викладати конкретний матеріал, а й здійснювати його науковий аналіз, робити теоретичні висновки. І сьогодні, як ніколи, є актуальним сформульований свого часу В. І. Леніним заклик висвітлювати теорією кожен окремий факт⁴.

Не завжди кваліфіковано підготовлені авторами й історіографічні огляди, опубліковані на сторінках журналу. Вони подекуди нагадують швидше добірку анотацій книг, аніж аналітичний розгляд певних проблем. Цей же недолік притаманний більшості рецензій, вміщених у розділі «Критика та бібліографія».

Редакційна колегія усвідомлює, що підвищення науково-теоретичного рівня журналу можливе лише на основі поглиблення й дальшої розробки питань методології та методики історичної науки, за умови

⁴ Див.: Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» і «Зарн». — Повне зібр. творів, т. 4, с. 314.

комплексної розробки актуальних проблем вітчизняної історії та висвітлення нових процесів і тенденцій, що відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму й на світовій арені.

Важливе завдання редколегії «Українського історичного журналу» полягає також у подоланні тематичної вузькості та одноманітності матеріалів, що є результатом певної стихійності у формуванні редакційного портфеля. Про це, зокрема, свідчить і надзвичайна його переваженість (на травень 1982 р. у редпортфелі «УІЖ» налічувалося більш як 2100 матеріалів). При відборі матеріалів до опублікування редколегія незмінно прагне керуватися такими критеріями, як високий науково-теоретичний рівень, актуальність і новизна тематики.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, інші партійні документи, зокрема постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», орієнтують вчених-істориків на розв'язання ряду ключових завдань. По-перше, слід дедалі більше підвищувати роль науки у виробленні політики партії на сучасному етапі, у комуністичному будівництві взагалі. По-друге, посилити увагу до розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської методології історичної науки з метою підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, посилення їх науково-практичної ефективності. По-третє, розширювати сферу впливу історичної науки на широкі маси трудящих, на формування у них безмежної відданості Комуністичній партії, справі комунізму, почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. По-четверте, всіляко допомагати партії своїми працями в її безкомпромисній боротьбі проти буржуазної ідеології, у критиці антикомунізму, буржуазних та ревізійністських концепцій суспільного розвитку, викритті будь-яких фальсифікацій історії.

Усі ці завдання, що стоять перед радянською історичною наукою, цілком і повністю стосуються й друкованого органу істориків нашої республіки. Центральним у подальшій роботі «Українського історичного журналу» залишається розробка актуальних проблем комуністичного будівництва в СРСР, зокрема, науково-технічної революції, узагальнення історичного досвіду КПРС та її бойового заgonу — Компартії України, висвітлення і пропаганда рішень і висновків XXVI з'їзду КПРС, травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, розкриття вкладу трудящих УРСР у виконання Продовольчої програми, розробленої КПРС, завдань одинадцятої п'ятирічки.

Магістральною й надалі залишиться ленінська тематика. У зв'язку з наступним 80-річчям II з'їзду РСДРП велику увагу буде приділено висвітленню історичної ролі В. І. Леніна у створенні партії нового типу. Значне місце в журналі займають публікації матеріалів, пов'язаних з 60-річчям утворення СРСР, 65-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції, 40-річчям визволення Української РСР від фашистських загарбників і 40-річчям Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Журнал, як і завжди, особливе значення надаватиме вміщенню статей та інших матеріалів з проблем зміцнення дружби і співробітництва братніх народів СРСР у будівництві соціалізму і комунізму, у боротьбі за мир в усьому світі. Як і в попередній період, широко висвітлюватимуться в ньому питання ідеологічної боротьби на міжнародній арені, активно розвінчуватимуться сучасні антикомуністичні, ревізійністські, сіоністські, буржуазно-націоналістичні та маоїстські фальсифікації соціально-економічного й ідейно-політичного розвитку соціалістичного суспільства, історії КПРС.

Є всі підстави вважати, що «Український історичний журнал», який за чверть віку свого існування зайняв належне місце в системі радянської історичної науки, набув зрілості і досвіду, й надалі з честю виконуватиме покладені на нього завдання.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

ТРАВНЕВИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПРС (1982 р.) —
НОВИЙ РУБІЖ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ

В умовах розвинутого соціалізму Комуністична партія постійно збагачує марксизм-ленінізм новими теоретичними узагальненнями і висновками про закономірності побудови комунізму. Органічною частиною процесу величного творення є наполеглива, цілеспрямована боротьба мас за дальше піднесення сільського господарства, складових Продовольчої програми, основні компоненти якої визначив XXVI з'їзд КПРС¹.

Переконалим доказом постійно зростаючого піклування Комуністичної партії і Радянської держави про неухильне піднесення сільського господарства став травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому з доповіддю «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації» виступив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. Цей виняткової ваги історичний документ, розроблений відповідно до рішень XXVI з'їзду партії, є важливою складовою частиною економічної тактики і стратегії КПРС і Радянського уряду на сьогоднішній день і на більш віддалену перспективу².

Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, розробивши вперше в історії радянського суспільства Продовольчу програму, здійснив всебічний цільовий, комплексний підхід у справі об'єднання зусиль як в самому сільському господарстві, так і в обслуговуючих його галузях, підпорядкування всієї їх діяльності загальній кінцевій меті, що полягає не тільки у виробництві високоякісних продуктів харчування, а й доведенні їх до споживача. Товариш Л. І. Брежнев наголошував на тому, що Продовольча програма сьогодні — це підвищення врожайності і збільшення виробництва добрив та сільгоспмашин; піднесення тваринництва і розвиток промисловості комбикормів, усієї кормової бази; відмінна організація переробки сільгосппродуктів на підприємствах у місті й на селі. Це — боротьба з втратами на всьому продовольчому конвеєрі — від поля і ферми до заводського цеху і прилавка. Це і створення необхідних умов для праці й побуту молоді, закріплення її в сільському господарстві³.

Дбаючи про радикальне вирішення продовольчої проблеми, Комуністична партія виходить з ленінського висновку про органічний взаємозв'язок зростаючої ролі мас у розв'язанні завдань піднесення сільськогосподарського виробництва, ефективності результатів господарської діяльності і стратегічних цілей радянського суспільства. Ще у доповіді на VIII Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін наголошував:

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 54.

² Рад. Україна, 1982, 25, 27 трав.

³ Рад. Україна, 1982, 19 трав.

«Ніяка соціалістична країна неможлива, як держава робітничо-селянської влади, якщо вона не може спільними зусиллями робітників і селян зібрати такий продовольчий фонд, щоб забезпечити прогодування робітників, зайнятих промисловістю, щоб мати можливість десятки і сотні тисяч робітників кинути туди, куди треба Радянській владі»⁴. Ці слова й сьогодні звучать актуально, і насамперед тому, що вирішальною ланкою в розв'язанні продовольчої проблеми, як наголосив XXVI з'їзд партії, є неухильний і динамічний розвиток аграрного виробництва⁵.

В умовах зрілого соціалізму сільське господарство УРСР, як і всієї країни, вдосконалюється далі в усіх напрямках. Як указував на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, в результаті постійно зростаючої інтенсифікації воно набуло в своєму розвитку більшої сталості. Незважаючи на те, що з п'яти останніх років три були несприятливими за погодними умовами, середньорічний збір зерна у країні вперше в історії досяг 205 млн. т. Взагалі за дев'яту і десяту п'ятирічки сільськогосподарської продукції одержано на 272 млрд. крб. більше, ніж за дві попередні⁶. Це має принципіальне значення, оскільки даліше піднесення сільського господарства є основою здійснення програми партії і держави у продовольчому питанні.

Виступаючи на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС, товариш Л. І. Брежнєв відзначив, що продовольча проблема і в політичному, і в господарському плані є центральною проблемою всієї одинадцятої п'ятирічки⁷⁻⁸. Багаторічний досвід свідчить, що несприятлива погода для сільського господарства — досить звичайне природне явище. За цих умов необхідні суворіша спеціалізація за регіонами, впровадження таких культур і технічних прийомів, які забезпечують добрі врожаї при існуючих режимах вологи. Позитивний досвід у цьому відношенні нагромадили хлібороби Казахстану, які в 1981 р. у складних погодних умовах зібрали понад 960 млн. пудів хліба, а також трудівники України, які виконали встановлене республіці завдання по продажу зерна й засипали в засіки держави 827 млн. пудів.

Життя настійно вимагає з'єднати воедино зусилля безпосередньо в сільському господарстві та обслуговуючих його галузей. Зокрема, йдеться про енергійніше нарощування місткості елеваторів і холодильників, усунення «вузьких» місць, пов'язаних з транспортом, спеціальною тарою й первинною переробкою продукції. На порядку денному стоїть також істотне поліпшення заготівель усіх видів сільськогосподарської продукції, поступове будівництво поряд з елеваторами і невеликих сховищ, а також комбікормових цехів ближче до колгоспів та радгоспів. У світлі цих вимог перед міністерствами сільгоспмашинобудування поставлені завдання про вжиття заходів до дальшого рішучого піднесення його технічного рівня (і, зокрема, забезпечення надійності й довговічності машин) не тільки шляхом будівництва нових підприємств, а й за рахунок поліпшення діяльності існуючих. Значна увага приділяється також дальшому вдосконаленню економічного механізму й системи управління сільським господарством та агропромисловим комплексом, поліпшенню використання землі кожним колгоспом і радгоспом, всебічному розвитку творчої ініціативи мас.

На травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що у здійснення Продовольчої програми СРСР максимальний вклад має внести кожна союзна республіка. У програмі наголошується на необ-

⁴ Лепін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р.— Повне збір творів, т. 42, с. 142—143.

⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54.

⁶ Там же, с. 41.

⁷⁻⁸ Див. детальніше: Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 16 листопада 1981 року. К., 1981, с. 4—5.

хідності всебічно використовувати наявні можливості та резерви для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, харчової промисловості й інших галузей агропромислового комплексу, добиватися найбільшої віддачі від виробничо-технічного потенціалу. Партійні і радянські органи республік, країв і областей несуть усю повноту відповідальності за надійне постачання населення продовольством, і насамперед за рахунок розширення виробництва цієї продукції на місцях. На період до 1990 р. визначено такі основні завдання по Українській РСР щодо реалізації Продовольчої програми СРСР. Середньорічне виробництво зерна має бути забезпечене в одинадцятій п'ятирічці в кількості 51—52 млн. т і в дванадцятій — 53—54 млн. т, цукрових буряків — відповідно до 57 млн. т і 60 млн. т. За десятиріччя передбачається збільшити валовий збір насіння соняшника, плодів і ягід не менше ніж у 1,4 раза і винограду в 1,8 раза. Має значно зрости й виробництво картоплі та овочів. У 1990 р. намічається виробити насіння рансу до 210—230 тис. т. Програмою передбачено здійснення заходів по забезпеченню стійкого зростання виробництва і закупівель круп'яних культур, пшениці твердих і сильних сортів, квасолі, створення зони гарантованого виробництва зерна кукурудзи в районах, сприятливих для вирощування цієї культури⁹.

В найближчі три-чотири роки мають бути забезпечені потреби в сучасних сховищах для картоплі й повний перехід на прогресивну технологію зберігання цукрових буряків на переробних підприємствах. Безпосередньо в колгоспах і радгоспах передбачається побудувати необхідну кількість сховищ, кормоцехів та цехів первинної переробки овочів, фруктів тощо.

В одинадцятій п'ятирічці обсяги капіталовкладень в сільське господарство УРСР становитимуть 26,4 млрд. крб. Зростуть затрати, зокрема, на виробництво та приготування кормів — у 1,5 раза, на зберігання продукції — в 1,8, хімізацію аграрного господарства — в 2,4 раза. На третину збільшаться асигнування для будівництва в сільській місцевості житла, об'єктів комунального та соціально-культурного призначення. На республіку припадає четверта частина всього обсягу сільськогосподарського машинобудування країни.

Роль сільського господарства у країні винятково велика. Воно забезпечує $\frac{3}{4}$ виробництва товарів народного споживання, дає 15% валового суспільного продукту. В цій галузі економіки зосереджена четверта частина усіх працюючих в народному господарстві трудящих¹⁰. Від рівня піднесення сільськогосподарського виробництва залежить розвиток промисловості, матеріальний добробут народу й оборона могутність нашої Батьківщини. Виходячи з цього, Радянська держава всією системою економічних, фінансових і організаційних заходів сприяє піднесенню сільського господарства. Суспільні відносини, неухильно вдосконалюючись, зумовлюють підвищення ролі аграрного виробництва — складової частини народногосподарського комплексу — в багатогранному житті країни.

В умовах зрілого соціалізму сільськогосподарське виробництво УРСР пов'язане з 60% галузей народного господарства. Як відзначав товариш В. В. Щербицький, воно, як сфера економіки, розвивається не ізольовано. У виробництві сільськогосподарської продукції беруть участь практично всі галузі народного господарства¹¹. Нині в сільське господарство республіки надходить понад 1950 найменувань усіляких машин, механізмів, устаткування тощо. Все це дає можливість у ши-

⁹ Рад. Україна, 1982, 27 трав.

¹⁰ См. подробнее: Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР, 1959—1980. К., 1980.

¹¹ Див.: Щербицький В. В. Посилити роботу по інтенсифікації тваринництва.— Рад. Україна, 1981, 24 лип.

роких масштабах розв'язувати завдання комплексної механізації трудомістких процесів, якнайширше використовувати досягнення технічного прогресу і на цій основі добиватися постійного зростання продуктивності праці, ефективності господарювання і загалом збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

В той же час у процесі постійного вдосконалення аграрних відносин сільськогосподарське виробництво УРСР, як і всієї країни, є головним виробником сировини для легкої, харчової та інших галузей промисловості. Його продукцію використовують 70% галузей народного господарства¹². Дедалі повніше підтверджуються слова В. І. Леніна про те, що з часом значно активізується процес розвитку сільського господарства, при якому «...один за одним вид обробки сирового продукту відриваються від землеробства і стають самостійними...»¹³. Тепер уже самостійно функціонують не тільки такі галузі, як сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив, мікробіологічна та комбікормова промисловість, а й матеріально-технічне забезпечення сільського господарства, селекція насінництва і тваринництва, підприємства штучного осіменіння тварин тощо.

В зв'язку із зростаючою індустріалізацією сільськогосподарського виробництва УРСР посилюється його інтенсифікація. В ньому все більше виникає таких процесів (навіть сформувалися окремі галузі), які базуються, по суті, повністю на промислових принципах. Водночас витрати несільськогосподарських галузей на виробництво продукції сільського господарства постійно зростають. Так, якщо в 1966 р. затрати працівників промисловості, транспорту та інших галузей несільськогосподарського напряму на вихід продукції аграрного сектора в сумарному виразі до всіх затрат дорівнювали 36,7%, то в 1973 р. їх питома вага збільшилася майже на 10% і становила близько 47%, а в 1981 р. — понад 50%. Раніше промисловість переробляла сільськогосподарські культури, які належали переважно до категорії промислових, скажімо, кок-сагіз, цукрові буряки, виноград, вовну, а в роки дев'ятої й десятої п'ятирічок у дедалі більших обсягах таку продукцію, як овочі, фрукти, ягоди, молоко, м'ясо, яйця тощо. Близько 30 галузей легкої промисловості працюють на сировині, вироблюваній безпосередньо сільським господарством, а також у два рази більше — на різного роду напівфабрикатах і матеріалах, так би мовити, сільськогосподарського походження¹⁴. У 1959 р. підприємства промисловості переробляли 39,6% аграрної продукції, а в 1966 р. — уже близько 44%. На початок 1973 р. понад 52% її загального виробництва надходило в систему легкої та харчової індустрії. В першому ж році поточної п'ятирічки цей показник становив уже 55%¹⁵.

Все це свідчить про те, що зв'язки сільського господарства і промисловості дедалі більше міцніють, посилюються інтеграційні процеси. Водночас у народному господарстві наявна ціла група галузей, які, поряд із забезпеченням промисловою продукцією сільськогосподарського виробництва, займаються заготівлею, транспортуванням, зберіганням, переробкою та збутом продукції сільського господарства. Всі ці разом узяті взаємозв'язані народногосподарські структури промислового і сільськогосподарського виробництва, а також збуту продукції останнього становлять аграрно-промисловий комплекс республіки і країни. На початку одинадятої п'ятирічки на його частку в УРСР припадало уже близько 40% загальнореспубліканських основних фон-

¹² Аграрная политика КПСС. М., 1979, с. 96.

¹³ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. Сімонді і наші вітнізніні сімондисти.—Повне збір. творів, т. 2, с. 214.

¹⁴ Тонкорог Р. И. Научно-технический прогресс и аграрные отношения на современном этапе. М., 1976, с. 123—126.

¹⁵ См. подробнее: Байрак Н. Р., Билык В. А. Социально-экономическое значение перевода сельского хозяйства на индустриальную основу. К., 1980, с. 14.

дів. Збільшувалася також кількість працюючих у цій сфері. У той час тут працювали більше 45% трудящих, зайнятих у всіх галузях народного господарства України¹⁶.

Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд постійно аналізують тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, усувають перешкоди, що стримують його піднесення і вдосконалення. В 1980 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР прийняли постанову «Про поліпшення планування й економічного стимулювання виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів», націлену на дальше вдосконалення аграрних відносин у роки одинадцятої п'ятирічки¹⁷. В постанові, зокрема, визначено комплекс дійових заходів, спрямованих на дальший розвиток сільського господарства, економіки колгоспів і радгоспів, а також підвищення матеріальної заінтересованості трудівників села у конкретних результатах господарювання. Накреслені завдання щодо поліпшення планової роботи, піднесення ефективності аграрного виробництва на базі інтенсивних факторів, забезпечення необхідного співвідношення виробництва і державних закупок сільськогосподарської продукції з матеріально-технічними і фінансовими ресурсами, виробничими фондами й обсягом капіталовкладень. Постановою також обмежено кількість показників, установлених для господарств у централізованому порядку, усунуто множинність планів. Починаючи з 1981 р., республікам, областям, районам, безпосередньо колгоспам і радгоспам визначено єдині державні плани закупок продукції землеробства і тваринництва за роками. Водночас доводяться завдання господарствам щодо поставок тракторів, комбайнів, автомашин, добрив, засобів хімічного захисту рослин, ліміти капіталовкладень, палива й ін.

При розробці планів ефективного розвитку аграрного виробництва партія і уряд особливу увагу приділяють їх соціальній спрямованості, зокрема поліпшенню умов праці, підвищенню професійної майстерності й виробничої кваліфікації, загальноосвітньої підготовки і культурного рівня трудівників села, поліпшенню для них житлово-побутових умов. З 1981 р. кошти, сплачувані господарствам за понадпланову реалізацію державі зерна, технічних культур, м'ясо-молочної продукції та ін., включаються в єдині закупочні ціни на всю цю продукцію без поділу її на планову й понадпланову. Починаючи з першого року одинадцятої п'ятирічки, запроваджено надбавку до закупочних цін у розмірі 50% за продаж державі продукції понад середній рівень, досягнутий в минулому п'ятиріччі. При такому порядку стимулювання тільки в 1981 р. колгоспи і радгоспи країни одержали у вигляді цієї надбавки близько 4 млрд. крб.

Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС відзначив, що Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР визнали необхідним здійснити комплекс заходів, спрямованих на зміцнення господарського розрахунку в колгоспах, радгоспах та на інших сільськогосподарських підприємствах, посилення їх матеріальної заінтересованості у збільшенні виробництва й поліпшенні якості продукції. З 1 січня 1983 р. передбачається підвищити закупочні ціни на велику рогату худобу, свиней, овець, молоко, зерно, цукрові буряки, картоплю, овочі та іншу сільськогосподарську продукцію і вводяться надбавки до закупочних цін на продукцію, яку реалізовуватимуть державі низькорентабельні, збиткові колгоспи та радгоспи, на загальну суму 16 млрд. крб. в розрахунок на рік¹⁸.

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» наголошується: «Розв'язання про-

¹⁶ Поточний архів Інституту економіки Держплану УРСР за 1981 рік.

¹⁷ Правда, 1981, 14 люля.

¹⁸ Рад. Україна, 1982, 28 трав.

довольчої проблеми, всебічне піднесення сільськогосподарського виробництва, культури землеробства і тваринництва є нині найважливішими господарськими і політичними завданнями»¹⁹. Ці настанови стали основоположними у повсякденній діяльності трудівників Української РСР у другому році поточної п'ятирічки.

Трудащі республіки успішно реалізують комплексні плани на одинадцять п'ятирічку по спеціалізації господарювання, підвищенню родючості ґрунтів, хімізації землеробства, збільшенню виробництва продуктів тваринництва. Зокрема, проводиться велика робота по здійсненню ряду цільових програм — «Наука», «Агрокомплекс», «Праця», «Цукор», «Кормовий протеїн» та інших. Завершується складання розгорнутої програми з меліорації ґрунтів, цукрового виробництва та вирощування кормових культур. Як підкреслював у доповіді на липневому (1981 р.) Пленумі ЦК Компартії України товариш В. В. Щербиський, предметом посиленої уваги ЦК партії і Ради Міністрів УРСР стали заходи щодо дальшого розширення спеціалізації та міжгосподарської кооперації, збільшення виробництва яловичини й ін.

Практичному здійсненню накреслених XXVI з'їздом КПРС питань Продовольчої програми в республіці значною мірою сприяють створення союзних Міністерства по виробництву мінеральних добрив і Міністерства плодоовочевого господарства та республіканського спеціалізованого об'єднання «Укрсільгоспхімія», перетворення «Укрсільгосптехніки» у Виробниче об'єднання матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, уточнення підлеглості й за цілим рядом параметрів упорядкування практичної діяльності підприємств Міністерства машинобудування для тваринництва і кормовиробництва СРСР, організація в УРСР системи розвитку плеїнної справи, а також уточнення площ посівів пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, овочів, соняшнику, кормових культур тощо.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно піклуються про посилення ролі трудящих мас у піднесенні землеробства, зокрема в ефективному використанні добрив. У минулому році ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по зміцненню матеріально-технічної бази агрохімічної служби і підвищенню ефективності хімізації сільського господарства у 1981—1985 рр.»²⁰.

Дедалі більша увага приділяється технічному оснащенню об'єднань «Сільгоспхімія», поліпшенню агрохімічного обслуговування сільськогосподарського виробництва. Так, ЦК КПРС схвалив ініціативу хліборобів Першотравневого району Харківської області, які перейшли на промислову технологію використання добрив²¹. Там збудовано спеціальне комплексне підприємство «Сільгоспхімія», що обслуговує 85 тис. га угідь (при наявності складських приміщень на 16 тис. т туків, відповідних місткостей під рідкі добрива, агрохімічної лабораторії, техніки для механізації вантажних робіт, автотранспорту, агрегатів для внесення добрив у ґрунт), створено відповідну ремонтну базу та підготовлено кадри масових професій, а також спеціалістів. Механізовані загони вносять під час основної обробки ґрунту 70% туків і близько 80% органічних добрив. Втрати, зокрема, туків при доставці від вагонів до поля скоротилися вдвоє. Їх науково обґрунтоване внесення у ґрунт дало можливість зберегти кожний четвертий центнер добрив. Продуктивність праці на вантажних роботах зросла більше ніж удвоє, а економія витрат на 1 т туків досягла 6 крб. Кожний центнер внесеної речовини дав приріст 5,3 ц зернових, а річне збільшення врожаю у районі становило понад 9 тис. т зерна. Врожай-

¹⁹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 9.

²⁰ Правда, 1981, 28 апр.

²¹ Правда, 1981, 16 апр.

ність цукрових буряків збільшилася на 119 ц з га. Нова практика внесення добрив сприяла тому, що тільки Харківщина одержує додатково близько 200 тис. т зерна, 450 тис. т буряків, значну кількість кормових та інших сільськогосподарських культур. Досвід харків'ян діставши широкого підтримку серед колгоспників та робітників радгоспів усіх областей республіки. Важливо відзначити, що витрати на створення комплексного підприємства виправдали себе менш як за 3,5 року.

Дієвість й ефективність втілюваної в життя аграрної політики КПРС і Радянської держави значною мірою залежать від впровадження у виробництво нових високопродуктивних сортів та гібридів зернових культур. Лише за сумарними підсумками десятиї п'ятирічки завдяки великим зусиллям вчених-селекціонерів сільському господарству запропоновано 650 нових сортів і гібридів цих культур²². В одному тільки 1980 р. Державна комісія по сортовипробуванню сільськогосподарських культур рекомендувала виробництву 170 сортів та гібридів, у тому числі — 12 сортів озимої пшениці з потенційною врожайністю 80—90 ц з га, «миронівська-25», створена вченими Всесоюзного науково-дослідного інституту селекції та насінництва пшениці, «запорізька остиста» (Запорізька обласна сільськогосподарська дослідна станція), «дніпровська-846» (Всесоюзний науково-дослідний інститут кукурудзи), «одеська-66» (Всесоюзний селекційно-генетичний інститут)²³. Серед них є форми і сорти, які значно відрізняються від тих, що існували раніше. Це, наприклад, напівкормові, неполеглі озимі пшениці — «одеська напівкарликова», «напівкарликова-49» та інші, здатні давати врожайність 70—90 і навіть 100 ц з гектара.

Значний крок зроблено у справі механізації виробництва овочів. Першими в УРСР почали вирощувати томати, що зріють майже одночасно, з застосуванням технології комбайнового збирання трудівники радгоспу «Овочевий» Херсонської області. В результаті продуктивність праці у них зросла у 3,6 раза, а врожайність — до 500 ц з га²⁴. З кожним роком внесок селекціонерів у сільськогосподарське виробництво республіки зростає. Так, у 1980 р. вперше у науковій і сільськогосподарській практиці було рекомендовано районувати також 43 нових сорти кормових культур²⁵.

З метою швидшого впровадження у практику сучасних наукових розробок створюються нові форми інтеграції науки з виробництвом. Такими формами, зокрема, є науково-виробничі об'єднання, які існують у системі ВАСГНІЛ (наприклад, по кукурудзі, соняшнику).

Важливою складовою частиною аграрної політики партії є даліше піднесення виробництва продукції тваринництва, яке XXVI з'їзд КПРС визначив як ударний фронт діяльності села²⁶. В одинадцятій п'ятирічці у країні передбачено збільшити, зокрема, вихід м'яса до більш як 3 млн. т і довести його в 1985 р. до 18,2 млн. т протягом року²⁷. Всі трудівники села УРСР сприйняли цю настанову з'їзду КПРС як бойову програму дій. Липневий (1981 р.) Пленум ЦК Компартії України обговорив питання «Про роботу партійних організацій, радянських і господарських органів республіки по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС по дальшому розвитку тваринництва»²⁸. Як відзначалося на Пленумі, тільки за останніх десяти років у розвиток тваринництва, включаючи кормовиробництво, вкладено 17,5 млрд. крб., або 38% усіх капіталовкладень, виділених для сільського господарства. Пині в рес-

²² Созинов А. Поиски селекционеров. — Известия, 1981, 26 июня.

²³ Рад. Україна, 1979, 6 квіт.

²⁴ Правда, 1981, 3 июня.

²⁵ Ноточний архів Головного управління зернових і олійних культур Міністерства сільського господарства УРСР за 1981 рік.

²⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54.

²⁷ Правда, 1981, 24 июня.

²⁸ Рад. Україна, 1981, 24 лип.

публіці функціонує 719 міжгосподарських підприємств та об'єднань, що виробляють тваринницьку продукцію.

На кінець десятої п'ятирічки, порівняно з попередньою, виробництво м'яса у колгоспах і радгоспах зросло на 40%, молока — на 37%, яєць — у 2,9 рази ²⁹. Проте потреби у цих та інших видах продукції тваринництва задовольняються ще не повністю. В минулій п'ятирічці абсолютний приріст виробництва м'яса становив тільки 6%, проти 21% — у попередній, а молока — відповідно 14 і 7% ³⁰.

Українська РСР протягом одинадцятої п'ятирічки має значною мірою підняти розвиток тваринницької галузі й пасамперед громадського сільськогосподарського виробництва ³¹. Зрослі завдання передбачено розв'язати головним чином за рахунок перетворення тваринництва у високоінтенсивну галузь сільського господарства.

У Продовольчій програмі СРСР розвитку тваринницької галузі сільськогосподарського виробництва республіки приділяється значна увага. Передбачається, зокрема, добитися підвищення до 1990 р. удою молока в середньому на одну корову в колгоспах та радгоспах на 600—700 кг. Середньорічне виробництво м'яса (в забійній вазі) має становити в одинадцятій п'ятирічці 3,9—4,1 млн. т і в дванадцятій — 4,6—4,7 млн. т, молока — відповідно 22,5—23 млн. т і 24—24,4 млн. т ³².

Рік у рік зростає участь робітничого класу УРСР у справі технічного оснащення сільського господарства. Завдяки цьому протягом тільки останніх п'яти років у республіці потужність виготовлених відповідними промисловими підприємствами сільськогосподарських машин підвищилася на 36%, а виробництво мінеральних добрив розширилося на 25% ³³. Завод «Рожищеферммаш» ім. XXVI з'їзду КПРС Волинської області, наприклад, не тільки в десятій, а й у першому році одинадцятої п'ятирічки поставляв понад план чимало різноманітного устаткування для комплексної механізації тваринництва. Трудовий колектив підприємства неодноразово виступав із зустрічними планами, що у 1981 р. дало заводу більш як мільйон карбованців прибутку ³⁴. Успішно працює цей колектив і в нинішньому році.

Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, головні труднощі в розвитку тваринництва полягають у недостатній кількості кормів, зокрема збалансованих за білками, каротинами, мікроелементами тощо. Безперечно, це потребує поліпшення справи вирощування фуражних культур, у тому числі зернових ³⁵. В одинадцятій п'ятирічці кормовиробництву в республіці надано галузевий характер, значні зусилля спрямовуються на збільшення обсягів виробництва фуражу та поліпшення його якості. Звертається увага на розв'язання проблем кормового білку, розширення посівів і підвищення врожайності зернових, а також інших фуражних культур ³⁶. У багатьох областях республіки на підприємствах біологічного синтезу розширено виробництво кормових додатків, хлорелі. У Чернівецькій, Сумській, Київській та інших областях безпосередньо в господарствах і на міжгосподарській основі організовано роботу кормодобувних бригад і загонів. Вживалися заходи і до збільшення кількості міжгосподарських комбікормових підприємств. Нині в УРСР їх налічується 356 ³⁷.

Дедалі краще забезпечення громадського тваринництва у відповідних розмірах і належної якості кормами є необхідною умовою під-

²⁹ Правда, 1981, 24 люля.

³⁰ Рад. Україна, 1981, 24 лип.

³¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 109.

³² Рад. Україна, 1982, 27 трав.

³³ Правда, 1981, 3 люля.

³⁴ Правда, 1981, 8 люля.

³⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54, 55.

³⁶ Правда, 1981, 1 апр.

³⁷ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР за 1982 рік.

несення його продуктивності й дальшого розвитку. Виходячи з цього, Продовольчою програмою СРСР передбачено збільшити протягом десятиріччя в республіці виробництво всіх видів кормів у 1,3—1,4 раза³⁸.

Досвід працівників села вказував й інший шлях господарювання — інтенсифікацію виробництва, підвищену віддачу гектара. У 1981 р. в зоні Каховської зрошувальної системи, Північно-Кримського каналу Херсонської та Кримської областей господарства одержали з кожного гектара по 80—100 ц сіна люцерни. Тут до 20—27% відведено фуражним культурам³⁹. Частку багаторічних культур у структурі кормового поля доведено до 50%. На Херсонщині складено у скирти у 5 з лишнім разів більше сіна, ніж у попередньому році, а також перевершено приготування раннього силосу. Став кращим і кінцевий результат цих заходів — підвищилися надої молока, прирости худоби на відгодівлі⁴⁰.

З урахуванням зростання ролі меліорації у створенні гарантованих умов для неухильного розвитку землеробства Продовольчою програмою СРСР передбачено ввести в експлуатацію за десятиріччя в республіці не менш як 1 млн. га зрошуваних земель та осушити 1,3 млн. га перезвожених земель. Має бути завершено будівництво Дунай-Дністровської та Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро — Донбас, розпочато спорудження третьої черги цього каналу і третьої черги Північно-Кримського каналу, першої черги Приазовської зрошувальної системи і Сірогозького магістрального каналу, а також розгорнуто будівництво Дніпровсько-Бузького гідровузла⁴¹.

Прагнення колгоспників і трудівників радгоспів УРСР більш творчо й результативно розв'язувати завдання по реалізації визначених XXVI з'їздом складових частин Продовольчої програми викликали до життя нові почини. Із славною патріотичною ініціативою, схваленою ЦК КПРС, виступили тваринники Черкаської області⁴². Вони зобов'язалися в нинішній п'ятирічці збільшити виробництво м'яса на 33—36%, а молока — на 23,5%. Високо оцінюючи ініціативу черкашан, Центральний Комітет партії рекомендував ширше розгорнути соціалістичне змагання серед працівників тваринництва, всіх трудівників села за повніше використання реальних можливостей і потужностей для зростання виробництва продукції ферм, за виконання і перевиконання планів продажу її державі, значне підвищення якісних показників й ефективніше ведення цієї галузі сільського господарства. Практика творчого використання резервів розвитку громадського тваринництва трудовими колективами передових господарств Черкащини свідчить про значні можливості цієї галузі.

Значну роль у продовольчому балансі країни відіграє підсобне господарство колгоспників, робітників та службовців, які живуть у сільській місцевості, а також в межах міст і в робітничих селищах. У 1980 р. в цілому по країні воно дало 31% валового виробництва м'яса, 30% — молока, 32% — яєць, 33% — овочів, 64% — картоплі⁴³. В Одеській, Волинській та інших областях на основі укладених договорів з колгоспами і радгоспами сільське населення, насамперед особи пенсійного віку, займалося відгодівлею великої рогатої худоби, свиней тощо. Колгоспи й радгоспи забезпечували цих селян концентрованими кормами, а також зоотехнічною та ветеринарною допомогою. В першому році одинадцяті п'ятирічки у такий спосіб було вироблено для громадських та державних господарств сотні тонн яловичини, свинини та м'яса птиці. Ще в десятій п'ятирічці, наприклад, на Львівщині, кількість великої рогатої худоби, яка була на відгодівлі у населення,

³⁸ Рад. Україна, 1982, 27 трав.

³⁹ Правда, 1981, 20 юнія.

⁴⁰ Правда, 1981, 8 авг.

⁴¹ Рад. Україна, 1982, 27 трав.

⁴² Зовет пример черкасских животноводов. — Сельская жизнь, 1981, 16 юнія.

⁴³ Коммунист, 1981, № 13, с. 70.

зросла на 7 тис., свиней — на 28 тис. голів. Спеціалісти підрахували: якщо на домашніх фермах області щороку відгодовувати 50—60 тис. голів великої рогатої худоби, то лише економія на будівництві тваринницьких комплексів може дати 15—20 млн. крб.⁴⁴ З неменшим розмахом ведеться така робота у цій області і в другому році одинадцятої п'ятирічки.

Завдяки залученню трудящих до відгодівлі, зокрема, великої рогатої худоби значно зростала й кількість громадського стада. Так, на початку одинадцятої п'ятирічки в колгоспі ім. М. Горького Кам'янечь-Подільського району Хмельницької області воно збільшилося на 200 голів. Ця худоба розміщувалася в особистих садибах колгоспників, які укладали з правлінням господарства договори на весь цикл відгодівлі. Такий резервний цех громадської ферми забезпечив істотну віддачу. Колгосп достроково впорався з планами 1981 р., а також першого кварталу цього року, виконав соціалістичні зобов'язання по виробництву та реалізації державі м'яса. Ця форма участі сільських трудівників у справах колгоспів набуває дедалі більшого розвитку.

Зростають обсяги закупок у населення різноманітної сільськогосподарської продукції через кооперативну торгівлю. Останнім часом в Іллінецькому районі Вінницької області, наприклад, у кожному селі відкрито заготівельні пункти, загальна кількість яких збільшилася до 55 (з них 33 — постійних). Там щорічно укладається близько 11 тис. угод, що охоплюють 70% сільського населення району. Така практика дає можливість рік у рік збільшувати ці закупки. Фактично щороку населення Вінниччини продає підприємствам торгової кооперації 60—70 тис. т картоплі, 45—50 тис. т фруктів, 25—30 тис. т молока, 65—70 млн. штук яєць, що становить четверту частину заготовлюваної по області сільськогосподарської продукції⁴⁵.

Зроблено певний крок у справі дальшого вдосконалення такої кооперації. Зокрема, в Тернопільській області у числі перших в республіці організовані приймання худоби безпосередньо на місцях і централізоване вивезення її спеціалізованим транспортом. У 1980 р., наприклад, таким способом доставлено на м'ясокомбінати 50% худоби, а за десять місяців 1981 р. — близько 55%. Це вивільнило загалом 2 тис. автомашин. Першосортність молока після впровадження централізованого вивезення зросла з 46 до 91,8%. За продаж молокопродукції в охолодженому вигляді, як правило, держава додатково сплачує виробникам у середньому близько 1 млн. крб. щороку, а за перше півріччя 1981 р. вони одержали навіть більше — 500 тис. крб. За перший же квартал нинішнього року держава виплатила за продукцію високої якості близько 350 тис. крб.⁴⁶

У республіці активізувалася робота по дальшому поглибленню спеціалізації та концентрації виробництва, міжгосподарської кооперації⁴⁷. Як свідчить досвід, навіть у складних умовах 1980 р., а також в 1981 р. та першому кварталі 1982 р. у міжгосподарських підприємствах приріст ваги великої рогатої худоби був вищим за середній у колгоспах УРСР в 1,4—1,5 раза, свиней — в 1,2—1,3 раза, а то й більше⁴⁸. Причому в міжгосподарських підприємствах на виробництво центнера продукції витрачено менше кормів, порівняно з колгоспами, на 20—25%

⁴⁴ Правда, 1981, 10 июня.

⁴⁵ Поточний архів облуправління сільського господарства Вінницької облради народних депутатів за 1981 рік.

⁴⁶ Поточний архів Тернопільського облсільгоспуправління за 1982 рік.

⁴⁷ Див.: Ще рибницький В. В. Посилити роботу по інтенсифікації тваринництва. — Рад. Україна, 1981, 24 лип.; Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР за 1981 рік.

⁴⁸ Рад. Україна, 1981, 24 лип.; Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР за 1982 рік.

(праці — в 2,7—3 рази) і собівартість її була нижчою на 25—35% й більше ⁴⁹.

В сільському господарстві України в перші роки одинадцятої п'ятирічки продовжували дедалі ширше розвиватися прогресивні прийоми й технології. Так, застосування й далі вдосконалення цехової системи, тобто ведення галузі з урахуванням фізіологічно-біологічного розвитку тварин і на цій основі науково обгрунтоване зростання виробництва молочної продукції психологічно й фактично змінило уявлення про технологію її організації. Тепер створюються оптимальні умови для прогнозування кінцевих результатів виробництва продукції в кожній ланці технологічного циклу, виникає можливість впливати на процес, добиватися не тільки зростання кількості, а й постійного поліпшення якості молока та м'яса ⁵⁰.

Велике значення для розгортання боротьби трудящих УРСР за дальше піднесення сільського господарства мали постанови ЦК КПРС, Радянського уряду, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ про підвищення ролі соцзмагання на селі — «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки» ⁵¹, ЦК КПРС — «Про ініціативу колективів будівельних, монтажних, проектних організацій та підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобудування Харківської області по розгортанню в 1982 році соціалістичного змагання на честь 60-річчя утворення СРСР за дострокове виконання планів капітального будівництва, завдань по введенню в дію і освоєнню виробничих потужностей, здачі в експлуатацію об'єктів житлового та культурно-побутового призначення» ⁵², а також постанови ЦК партії та уряду країни «Про додаткові заходи по забезпеченню збирання врожаю, заготівель сільськогосподарських продуктів у 1982 році і успішного проведення зимівлі худоби в період 1982/83 року» ⁵³ й ін.

Виконуючи постанови ЦК КПРС і Радянського уряду, трудівники села домагалися дальшого розгортання соцзмагання, поліпшення стану справ у всіх ланках господарювання, розвитку господарської ініціативи. Питома вага учасників трудового суперництва серед працівників колгоспів і радгоспів республіки становить півні близько 93% *. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР, розглянувши підсумки соціалістичного змагання за розширення виробництва і продаж державі продуктів тваринництва у першому півріччі 1981 р. та враховуючи результати Всесоюзного соціалістичного змагання тваринників, визнали переможцями серед областей — Черкаську, Полтавську і Запорізьку, а серед районів: Першотравневий — Харківської області, Черкаський — Черкаської, Чаплинський — Херсонської, Старобешівський — Донецької, Миколаївський — Миколаївської, яким було вручено відповідні грошові винагороди ⁵⁴⁻⁵⁵.

Дедалі ширшого досвіду набуває шефство над так званими середніми й економічно відстаючими господарствами передових колгоспів та їх підрозділів. Усього в республіці близько 800 таких колгоспів **. Характерною в цьому плані є діяльність відомого колгоспу «Україна» на Хмельниччині. Він, здійснюючи шефство над колгоспом «Росія», подав йому технічну, економічну й організаційну допомогу, завдяки

⁴⁹ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР за 1982 рік.

⁵⁰ Поточний архів виконкому Львівської облради народних депутатів за 1982 рік.

⁵¹ Рад. Україна, 1981, 31 берез.

⁵² Рад. Україна, 1982, 4 трав.

⁵³ Там же.

* Підрахунок автора на основі даних Республіканського комітету профспілки працівників сільського господарства за 1982 рік.

⁵⁴⁻⁵⁵ Рад. Україна, 1981, 20 верес.; Правда України, 1981, 20 сент.

** Підрахунок автора за даними Поточного архіву Міністерства сільського господарства УРСР за 1982 рік.

чому це господарство вийшло в число передових. Нині трудовий колектив «України» шефствує над колгоспами «Комунар» і «Дружба». Напередодні 60-річчя утворення СРСР будуть підбиті підсумки шефської роботи в названих колгоспах. Цей приклад наслідують колективні господарства ім. Мічуріна, ім. Димитрова, ім. Чкалова та «Прогрес», які в ролі колективних наставників допомагають сусіднім колгоспам ліквідувати відставання⁵⁶.

Радянський уряд високо оцінив самовіддану працю трудівників села. За досягнення значних результатів і трудовий героїзм у виконанні планів й соціалістичних зобов'язань по збільшенню виробництва і продажу державі сільськогосподарської продукції в 1981 р. 9 передовикам сільського господарства Української РСР присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, в тому числі О. Л. Кармазіну — ланковому колгоспу ім. І. Д. Сидоренка Менського району Чернігівської області, А. Л. Королюк — доярці радгоспу «Науковий» Дніпропетровської області, М. П. Борисенку — голові колгоспу ім. Кірова Мар'їнського району Донецької області та іншим⁵⁷.

Життєвість ідей аграрної політики КПРС виявляється в тому, що вони повсякденно втілюються в конкретних справах трудящих. Величні цілі партії викликали і викликають у радянських людей прагнення вносити дедалі відчутніший вклад у загальнонародну справу. Трудівники міст, наприклад, поповнювали продовольчі ресурси, насамперед громадських кухонь у виробничих колективах, продукцією своїх підсобних господарств. З чудовою ініціативою виступили колективи заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, якому переданий радгосп «Майданівський» (Київська область), а також ряду підприємств Донецької, Ворошиловградської, Черкаської та інших областей, що організували підсобні підприємства по виробництві сільськогосподарської продукції. Газета «Правда» схвалила почин у справі організації «цехів харчування», зокрема, на Черкаському заводі хімволокна. В його підсобному господарстві — 4,5 тис. свиней, 300 голів великої рогатої худоби, пасіка, фруктовий сад. Завдяки цьому робітничі їдальні підприємства, стіл замовлень забезпечувалися широким вибором продуктів⁵⁸. Комбінат «Криворіжсталь» (м. Кривий Ріг) протягом 1980 р. і п'яти місяців 1981 р. з підсобного господарства одержав лише за рахунок приросту ваги тварин 120 т м'яса⁵⁹. Цей досвід дістав поширення на інших промислових підприємствах УРСР.

Водночас не на всіх ділянках сільського господарства республіки з належною віддачею використовуються основні засоби та вкладені кошти. Не всюди активно діє система впровадження нового, передового, не завжди виявляється відповідна турбота з боку керівних кадрів, партійних і профспілкових організацій про підвищення ролі спеціалістів як технологів сільськогосподарського виробництва⁶⁰.

Глибока аналітична доповідь товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС і прийнята на ньому Продовольча програма є великим вкладом у дальший розвиток революційної теорії з аграрного питання стосовно до нових умов історичного вдосконалення зрілого соціалізму. Як підкреслив Леонід Ілліч, розроблені на Пленумі заходи мають не тільки першочергове економічне, а й актуальне соціально-політичне значення. Цілком і повністю схваливши пропозиції та висновки, що містяться в доповіді товариша Л. І. Брежнєва, Пленум запропонував покласти їх в основу практичної діяльності партійних, державних і господарських органів, профспілкових і ком-

⁵⁶ Правда, 1982, 8 фєвр.

⁵⁷ Правда, 1982, 5 марта.

⁵⁸ Правда, 1981, 11 авг.

⁵⁹ Рад. Україна, 1981, 9 лип.

⁶⁰ Рад. Україна, 1981, 24 лип.

сомольських організацій по реалізації Продовольчої програми, послідовному перетворенню в життя аграрної політики КПРС.

Схваливши Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р., травневий Пленум ЦК КПРС затвердив представлені Політбюро ЦК постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцненню економіки колгоспів і радгоспів», «Про заходи по посиленню матеріальної заінтересованості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості», «Про додаткові заходи по закріпленню в колгоспах, в радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах працівників, зайнятих у тваринництві», «Про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, підвищення їх ролі і відповідальності в розвитку сільськогосподарського виробництва», «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових і соціально-культурних умов життя сільського населення»⁶¹. Пленум наголосив, що у розв'язання продовольчої проблеми — центрального завдання партії і держави в одинадцятій і дванадцятій п'ятирічках — покликані внести максимальний вклад кожна республіка, край, область, район, кожна галузь народного господарства, всі трудові колективи міста і села. Продовольча програма СРСР — результат колективних зусиль партійних, радянських і господарських органів, учених, керівників колгоспів і радгоспів, спеціалістів. У ній широко враховані також матеріали преси, листи й пропозиції трудящих. В цьому історичному документі поставлено не тільки сьогоденні завдання, а й більш віддалені та стратегічні цілі.

У червні цього року відбувся Пленум ЦК Компартії України, який розглянув питання про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської парторганізації, що випливають з його рішень та доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації»⁶².

Трудящі Української РСР, як і весь радянський народ, уже з перших днів опублікування матеріалів травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, сприйнявши Продовольчу програму як свою рідну, кровну справу, вживають конкретні дії для втілення в життя накреслених партією і урядом заходів.

П. П. Панченко

МАЙСКИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПСС (1982 г.) — НОВЫЙ РУБЕЖ В РЕШЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В статье освещаются целеустремленные усилия трудящихся Украинской ССР в деле дальнейшего подъема сельского хозяйства. Показаны историческое значение майского (1982 г.) Пленума ЦК КПСС и разработанной им Продовольственной программы СССР, творческая деятельность масс по воплощению в жизнь аграрной политики Коммунистической партии и Советского государства в условиях зрелого социализма.

⁶¹ Рад. Україна, 1982, 25 трав.

⁶² Рад. Україна, 1982, 25 і 26 черв.

До 60-річчя утворення СРСР

Є. Ф. БЕЗРОДНИЙ (Київ)

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В ОБ'ЄДНАВЧОМУ РУСІ ЗА УТВОРЕННЯ СРСР

30 грудня цього року радянський народ і все прогресивне людство відзначатимуть 60-річчя з часу утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «В цю славу річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм», — наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹.

Утворення Союзу РСР, його зміцнення і бурхливий розвиток — одне з найвеличніших завоювань соціалізму. Воно було підготовлене всією багаторічною теоретичною, політичною і організаторською діяльністю В. І. Леніна, Комуністичної партії. В основі СРСР був добровільний союз рівноправних і суверенних радянських республік, що ґрунтувався на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного й культурного життя народів. Ці питання постали на порядку денному одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. І український народ пишається тим, що він слідом за великим російським народом пішов шляхом соціалізму, керуючись при цьому безсмертними ленінськими словами про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»².

12(25) грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів проголосив Україну Республікою Рад і визнав її федеративною частиною Російської республіки. Його делегати запевнили В. І. Леніна в тому, що з'їзд «ставить своїм неодмінним завданням не тільки усунути сутичку, яку викликала попередня Рада (Центральна рада.— Є. Б.), але й повернути всі сили на створення повного єднання української і великоросійської демократії»³. Готовність до встановлення тісних зв'язків з Радянською Росією виявили і всі інші радянські республіки. Таким чином, складався новий тип державних відносин між вільними народами.

Велику роль у формуванні федеративних зв'язків між незалежними радянськими республіками відіграв їх воєнно-політичний союз як форма співробітництва народів у період громадянської війни та іноземної інтервенції. Він являв собою якісно новий ступінь розвитку федеративних відносин. Пропозицію про об'єднання воєнних зусиль усіх суверенних радянських республік висунув уряд Української СРР, який 28 січня 1919 р. звернувся до радянських урядів Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії і Литви з пропозицією укласти міцний оборонний

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

³ Образование СССР: Сб. документов. М.—Л., 1947, с. 70—71.

союз проти будь-яких спроб повалити встановлену ціною таких тяжких жертв владу робітників і селян⁴.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет про об'єднання радянських республік для боротьби із світовим імперіалізмом. В основу цього документа було покладено написаний В. І. Леніним «Проект директиви ЦК про воєнну єдність»⁵. Воєнний союз укладався в ім'я досягнення єдиних цілей усіх радянських республік — збереження і зміцнення диктатури пролетаріату, забезпечення незалежності республік, зміцнення соціальних завоювань трудящих, дальшого розвитку дружби і згуртованості народів⁶. Це був акт величезного інтернаціонального значення. Воєнно-політичний союз радянських республік став тією нездоланною, всепермагаючою силою, об яку розбилися вщент усі розбійницькі походи міжнародного імперіалізму та об'єднаної з ним білогвардійської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Після закінчення громадянської війни співробітництво суверенних радянських республік дістало свій дальший розвиток у формі їх господарського союзу (кінець 1920 — середина 1922 р.). Цей період характеризувався укладенням між республіками відповідних угод, що ставили метою об'єднання зусиль і ресурсів для успішної відбудови зруйнованої війною економіки, створення матеріальних передумов будівництва соціалізму. Найбільш показовим щодо цього є союзний робітничо-селянський договір між РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., згідно з яким оголошувалися об'єднаними такі народні комісаріати: військових і морських справ, Вища Рада Народного Господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, шляхів сполучення, праці, пошт і телеграфу. Між цими республіками було укладено також угоди по лінії наркомату зовнішньої торгівлі та наркомпроду. Все це створювало необхідну правову основу компетенції вищих органів державного управління, підготовляло умови для формування майбутнього федерального державного апарату⁷⁻⁸.

В цей же час відбулося оформлення єдиного дипломатичного союзу радянських республік на чолі з РСФРР, що значною мірою просунуло вперед процес розвитку федеративних відносин на шляху до створення єдиної союзної держави. Здійснюючи ленінський принцип мирного співіснування, Радянський уряд прагнув до налагодження нормальних дипломатичних і торговельних відносин з усіма країнами. Велике значення, зокрема, мало укладення договорів РСФРР та УСРР з Польщею, Латвією, Чехословаччиною, Естонією, Австрією, Туреччиною.

Винятково напруженим роком дипломатичної боротьби для молодих радянських республік був 1922 рік — рік Генуезької конференції. За пропозицією Політбюро ЦК РКП(б) М. І. Калінін звернувся до голів ЦВК радянських республік з телеграмою, в якій пропонувалося укласти договір про створення єдиного дипломатичного фронту⁹. 21 січня 1922 р. Політбюро ЦК Компартії України розглянуло питання «Про Генуезьку конференцію» і доручило Президії ВУЦВК забезпечити участь України в конференції по можливості у формі єдиної делегації¹⁰. Президія ВЦВК уповноважила Г. І. Петровського вжити заходів щодо забезпечення інтересів УСРР на конференції в Генуї¹¹.

22 лютого 1922 р. в Москві відбулася нарада представників

⁴ Шевцов В. С. Национальный суверенитет: (Проблемы теории и методологии). М., 1978, с. 77.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 388—389.

⁶ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: 36. документів і матеріалів. К., 1963, с. 93—94.

⁷⁻⁸ Шевцов В. С. Указ. соч., с. 78—79.

⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 533, арк. 5 зв.

¹⁰ Там же, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 2 зв.

РСФРР, УСРР, БСРР, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Бухари, Хорезму й Далекосхідної республіки, які підписали протокол про представництво інтересів на загальноєвропейській економічній конференції в Генуї. Оскільки запрошення на неї одержала лише РСФРР, було вирішено доручити останній представляти і захищати на Генуезькій конференції інтереси всіх радянських республік¹². До складу делегації РСФРР з правом вирішального голосу були включені також представники урядів України, Азербайджану, Грузії та Вірменії¹³. Генуезька конференція проходила у квітні — травні 1922 р. Капіталістичні держави поставили перед радянською делегацією зухвалі вимоги: сплатити борги царського уряду, повернути іноземним капіталістам підприємства та майно, яке належало їм у Росії, або сплатити компенсацію, скасувати монополію на зовнішню торгівлю. Це була програма перетворення Країни Рад у напівколонію іноземного капіталу. Радянська делегація відхилила ці претензії і висунула контрвимоги, зажадавши відшкодування збитків, завданих Радянській державі іноземною воєнною інтервенцією, а також внесла пропозицію про загальне скорочення озброєнь.

Завдяки заходам радянської дипломатії були зірвані спроби відновити єдиний фронт капіталістичних держав проти Країни Рад. Скориставшись з міжімперіалістичних суперечностей, радянська делегація підписала Рапалльський договір про встановлення дипломатичних відносин між РСФРР та Німеччиною, а також про взаємну відмову від економічних претензій. Ще раніше, по дорозі в Геную, вона підписала в Ризі угоду з Польщею і прибалтійськими державами про відновлення торговельних відносин. Це була велика перемога зовнішньої політики нашої країни. Того ж року радянська делегація взяла участь і в роботі Гаазької конференції, яка також закінчилася безрезультатно для імперіалістів.

Форми федеративних зв'язків, що склалися, до середини 1922 р. в основному зжили себе. Саме життя вимагало переходу до їх вищого ступеня — утворення єдиної федеративної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Тісне співробітництво радянських республік показало не тільки доцільність їх державного союзу, а й життєву необхідність його дальшого зміцнення, що диктувалася цілим рядом факторів. По-перше, для якнайшвидшої відбудови зруйнованих війною продуктивних сил, відновлення підірваних економічних зв'язків, успішного створення матеріально-технічної бази соціалізму необхідно було розвивати й поглиблювати суспільний поділ праці, що склався між центром і колишніми національними окраїнами, на основі повного об'єднання людських і матеріальних ресурсів. По-друге, час вимагав дальшого зміцнення союзу трудящих РСФРР та нових радянських національно-державних утворень. По-третє, оскільки соціалізм утверджувався в умовах капіталістичного оточення, остільки надзвичайно важливого значення набувала єдність радянських республік на зовнішньополітичній арені, зміцнення їх обороноздатності. Таким чином, створення багатонаціональної Радянської соціалістичної держави було життєвою необхідністю. Воно диктувалося об'єктивним характером історичного розвитку.

Ініціатором і натхненником усієї роботи партії по створенню Союзу РСР був В. І. Ленін. Він глибоко обґрунтував об'єктивну необхідність і вказав шляхи державного об'єднання радянських республік в єдину союзну багатонаціональну державу. Ленінська ідея утворення Союзу РСР передбачала добровільну співдружність вільних, рівноправних і суверенних націй. Вона дістала наліке схвалення і одностайну під-

¹² Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик: Сб. документов. М., 1973, с. 221.

¹³ Шевцов В. С. Указ. соч., с. 81.

тримку трудящих нашої країни, в тому числі УСРР, де ленінську ідею неухильно втілювала в життя Комуністична партія України. Політична єдність радянських республік забезпечувалася тим, що загальне керівництво побудовою соціалізму в нашій країні здійснював Центральний Комітет єдиної РКП(б), якому підпорядковувалися ЦК компартій національних республік.

Провідною силою об'єднавчого руху стала РСФРР, навколо якої згуртовувалися всі радянські республіки. Саме Російська Федерація була найбільш розвинутою серед них у промисловому відношенні. Вона мала могутнє пролетарське ядро, яке являло собою авангард революції. В особі Російської Федерації радянські республіки бачили зразок нової держави. «РРФСР,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— стала прообразом Союзу РСР»^{14–18}. Це про РСФРР — першу багатонаціональну радянську республіку В. І. Ленін ще в січні 1918 р. говорив такі пророчі слова: «Ми діяли без дипломатів, без старих способів, застосовуваних імперіалістами, але найбільший результат є в наявності — перемога революції і з'єднання з нами перемігших в одну могутню революційну федерацію... І наш союз, наша нова держава міцніша, ніж насильницька влада, яка об'єднує брехню і залізом в потрібні для імперіалістів штучні державні утворення»¹⁹.

До Російської Федерації, старшої сестри серед рівноправних радянських республік, були звернуті погляди всіх народів нашої країни, які вбачали в ній запоруку успішного будівництва соціалізму, надійний захист від посягань капіталістичних держав. Саме життя переконливо доводило величезну історичну правоту В. І. Леніна, який підкреслював, що «...навколо революційної Росії все більше й більше групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Цілком добровільно, без брехні і заліза, зростатиме ця федерація, і вона незламна»²⁰.

Важливою подією в процесі об'єднавчого руху було утворення Закавказької Федерації, яка являла собою союз трьох рівноправних суверенних радянських республік — Грузинської, Вірменської й Азербайджанської.

Ленінська ідея утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік була з ентузіазмом зустрінута трудящими України. Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, вони під керівництвом КП(б)У йшли в перших рядах у боротьбі за втілення цієї ідеї в життя. 19 травня 1922 р. Рада Народних Комісарів УСРР визнала за необхідне розробити положення про взаємовідносини з наркоматами Російської Федерації²¹. Невдовзі, 7 червня, Раднаркому і Українська Економічна Рада УСРР обговорили стан взаємовідносин між наркоматами двох братніх республік (Української та Всеросійської Рад Народного Господарства, народних комісаріатів землеробства, юстиції та ін.). 1 серпня було розглянуто питання про повноважного представника УСРР в РСФРР, який мав брати участь у роботі Ради Праці і Оборони, РНК РСФРР та Президії ВЦВК²².

У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) для підготовки відповідних матеріалів про об'єднання радянських республік утворило спеціальну комісію, до складу якої від України ввійшли М. В. Фрунзе і М. О. Скрипник. Комісія розглянула розроблені Й. В. Сталінім тези, якими передбачався вступ радянських республік до складу Російської

^{14–18} Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 4.

¹⁹ Ленін В. І. Заключне слово перед закриттям з'їзду 18(31) січня: Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10—18 (23—31) січ. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 276.

²⁰ Там же, с. 277.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 603, арк. 96.

²² Там же, арк. 106 зв.

Федерації на правах автономних. Центральні законодавчі та розпорядчі органи РСФРР мали стати вищими загальнофедеративними органами нової союзної держави. Ідея «автономізації» була неправильною, оскільки сприяла посиленню великодержавного шовінізму²³. Проте «Проект резолюції про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», запропонований Й. В. Сталіним, був схвалений комісією ЦК В. І. Ленін, який через хворобу не міг брати участь в її роботі, в листі від 27 вересня 1922 р., адресованому членам Політбюро, піддав серйозній критиці ідею «автономізації». Він запропонував принципово інший підхід до розв'язання питання — добровільне об'єднання всіх радянських республік, в тому числі РСФРР, у нове державне утворення — Союз Радянських Республік на основі повної рівноправності. «...Ми, — писав В. І. Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»²⁴. В іншій своїй записці, надісланій у Політбюро ЦК РКП(б), Володимир Ілліч підкреслював: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть... Треба *абсолютно* домогтись, щоб у союзному ЦВК *головували* по черзі

росіянин

українець

грузин і т. д.

Абсолютно!»²⁵.

6 жовтня 1922 р. відбувся Пленум ЦК РКП(б), який висловився проти «автономізації» незалежних радянських республік і відкинув пропозицію про конфедерацію²⁶. В його постанові, зокрема, вказувалося: «Визнати за необхідне укладення договору між Україною, Білорусією, федерацією Закавказьких республік і РСФРР про об'єднання їх у «Союз Соціалістичних Радянських Республік»...»²⁷.

М. В. Фрунзе, який брав участь у роботі Пленуму ЦК РКП(б), у телеграмі ЦК КП(б)У повідомляв 8 жовтня 1922 р., що в прийнятому рішенні йдеться про те, що союзні республіки (Росія, Україна, Білорусія і Закавказька федерація) утворюють нове державне об'єднання під назвою Союз Соціалістичних Радянських Республік. Союзний уряд (ЦВК) буде утворено на основі делегування від ЦВК республік відповідного числа членів пропорційально населенню. М. В. Фрунзе пропонував ЦК КП(б)У вжити заходів, щоб на наступному VII Всеукраїнському з'їзді Рад «...почин у справі об'єднання виходив від нас»²⁸.

11 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало інформацію Г. І. Петровського і М. В. Фрунзе з питання взаємовідносин між РСФРР та іншими радянськими республіками, яке обговорювалося на Пленумі ЦК РКП(б), і ухвалило, щоб Петровський і Фрунзе зробили відповідне повідомлення на фракції ВУЦВК²⁹.

Державні органи Радянської України активно включилися в роботу по виконанню рішень жовтневого Пленуму ЦК РКП(б). 10 жовтня в Харкові розпочала роботу III сесія ЦВК України шостого скликання. 15 жовтня на ній виступив Е. Й. Квірінг, який заявив, що йому доручили від імені делегацій Київщини, Донеччини й Харківщини порушити справу про взаємовідносини між УСРР, РСФРР та всіма радянськими

²³ Куліченко М. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. К., 1962, с. 159.

²⁴ Ленін В. І. Про утворення СРСР: Лист Л. Б. Каменеву для членів Політбюро ЦК РКП(б). — Повне збір. творів, т. 45, с. 201.

²⁵ Ленін В. І. Записка Л. Б. Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом. — Там же, с. 203.

²⁶ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 42.

²⁷ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. К., 1972, с. 417.

²⁸ Там же, с. 418.

²⁹ Там же, с. 419.

республіками. Перед лицем міжнародного капіталу, сказав він, ми повинні цілком ясно визначити взаємовідносини між радянськими республіками. П'ять років їх існування дають достатньо матеріалу для того, щоб остаточно зафіксувати ці відносини, які повинні звестись до дійсного об'єднання усіх наших сил у всіх напрямках проти спільного ворога ³⁰.

Делегати одностайно схвалили внесену Е. Й. Квірінгом пропозицію. Секретар ВУЦВК В. Й. Єрмошенко запропонував створити комісію для вироблення резолюції, в основу якої покласти тезу: «Більше єднання між республіками й рівність інтересів усіх братніх республік». У резолюції вказувалося: «П'ятирічний досвід державного управління і практика взаємовідносин між радянськими республіками вимагають зробити дальший крок у галузі федерального будівництва. Тому сесія ВУЦВК, підкреслюючи цілковиту рівноправність всіх союзних республік, що домовляються, і цілковиту добровільність їх тісного робітничо-селянського союзу, вважає за необхідне доручити урядові увійти в переговори з урядами радянських республік про оформлення загально-союзних органів законодавчих і виконавчих (Союзний ЦВК і Раднаркому) і, зокрема, органів, що керують зовнішньою — як загальною, так і торговою — політикою. Відповідні зміни в союзних договорах внести в найближчий VII з'їзд Рад» ³¹.

Рішення сесії ВУЦВК зустріло палке схвалення і підтримку з боку трудящих мас України, а також губернських і повітових з'їздів Рад. Так, V з'їзд Рад Миколаївського повіту Одеської губернії, заслухавши доповідь про зовнішню і внутрішню становище радянських республік, відзначив, що «відповіддю на наступ капіталу повинен бути єдиний фронт робітників і селян. Першим кроком до цього є Союз Радянських Соціалістичних Республік, який об'єднує військові і господарські сили всіх радянських республік і зміцнює могутність революційного пролетаріату» ³². У резолюції VII з'їзду Рад Харківської губернії підкреслювалася правильність ідеї утворення СРСР, об'єднаному урядові якого повинні підпорядковуватися і за його директивами працювати найголовніші наркомати: Промисловості, Наркомфін, Наркомвійськ, Наркомшлях, Наркомпошта, Наркомзовнішторг і Внутрторг, Наркомзаксправ ³³. Рішення III сесії ВУЦВК у питанні про утворення СРСР підтримали й інші з'їзди Рад на місцях.

У жовтні — грудні 1922 р. йшла активна підготовка документів, які мали законодавчо оформити утворення СРСР. Вона велася на основі ленінських вказівок. 27 жовтня 1922 р. в інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» Володимир Ілліч говорив, що «...тільки величезна уважність до інтересів різних націй усуває ґрунт для конфліктів, усуває взаємне недовір'я, усуває побоювання будь-яких інтриг, створює те довір'я, особливо робітників і селян, що говорять різними мовами, без якого ні мирні відносини між народами, ні хоч трохи успішний розвиток усього того, що є цінного в сучасній цивілізації, абсолютно неможливі» ³⁴. 10 грудня 1922 р. в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, у роботі якого взяли участь 1596 делегатів. За пропозицією Ф. Я. Угарова почесними членами його Президії було обрано В. І. Леніна і М. І. Калініна. До Президії з'їзду ввійшли Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, М. О. Скрипник.

Вісті ВУЦВК, 1922, 17 жовт.

³⁰ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения..., с. 421.

³¹ Комуністична партія — натхисник і організатор об'єднавчого руху..., с. 255.

³² Там же, с. 258.

³³ Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» М. Фарбману. — Нові збір. творів, т. 45, с. 229.

В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, А. В. Іванов, А. Ф. Радченко, І. Н. Дубовий, Г. І. Котовський та ін.³⁵

«Одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові,— писав В. І. Ленін у вітальній телеграмі його делегатам,— є питання про об'єднання республік. Від правильного розв'язання цього питання залежить дальша організація нашого державного апарату...»³⁶. Після оголошення тексту телеграми в залі залунали голоси: «Хай живе братній Союз Радянських Республік!»³⁷. У телеграмі, надісланій Володимирі Іллічу у відповідь, зазначалося: «Додержуючись Ваших вказівок, з'їзд приділить особливу увагу питанням радянського будівництва... і в тісному союзі і єднанні з іншими радянськими республіками працюватиме для здійснення принципів комунізму»³⁸.

Доповідь «Про союзне об'єднання радянських республік» зробив на з'їзді М. В. Фрунзе. Він спинився на характеристиці національної політики Комуністичної партії, підкреслив, що союз фактично існував і раніше, але був надзвичайно строкатим з точки зору державного права. Практика показала, що у зв'язку із завданнями господарського відродження і міжнародним становищем з'явилася необхідність дальшого уточнення взаємовідносин і встановлення більш тісних зв'язків між радянськими республіками. При цьому, наголошував М. В. Фрунзе, ми виходимо з повної рівноправності кожної з них. Не повинно бути ні найменшої різниці між нашою старшою сестрою, між найсильнішою з радянських республік — РСФРР — і Україною, Білорусією, республіками Закавказької Федерації. Принципи рівноправності повинні панувати в усіх сферах наших державних правових відносин і мають бути покладені в основу нашого майбутнього союзного договору³⁹.

Робітничо-селянський уряд УСРР, а також робітничий клас і селянство України, говорив М. В. Фрунзе, можуть пишатися, що з їх ініціативи, за нашою волею, за нашим почином ми приступили до будівництва нової, Радянської соціалістичної держави. «Це ми, товариші,— підкреслив він,— вирішили на сесії ВУЦВК звернутися з закликом до урядів союзних з нами радянських республік і запропонувати їм поставити на порядок денний це питання... І ми раді Вам повідомити, що наш заклик зустрів радісне схвалення серед всіх союзних з нами братніх республік»⁴⁰.

В обговоренні доповіді М. В. Фрунзе взяли участь М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, В. П. Затонський та багато інших делегатів з'їзду. Всі вони палко підтримали ідею утворення СРСР.

13 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив «Декларацію про утворення Союзу РСР». В ній говорилося: «Глибока спільність класових інтересів пролетарів усіх країн владно диктує про коначну потребу всебічного скріплення їхнього організаційного зв'язку і єдності перед лицем світового капіталу.

Класова солідарність робітників і селян Росії, України, Білорусії і Закавказьких об'єднань уже з самого початку Великої Жовтневої соціалістичної революції заклала міцний фундамент найтіснішого зв'язку й фактичної єдності в їхній спільній боротьбі з царством капіталістів і поміщиків»⁴¹. Того ж дня була прийнята постанова «Про основи Конституції СРСР»⁴².

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 488, арк. 1, 8.

³⁶ Ленін В. І. Всеукраїнському з'їздові Рад.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 316.

³⁷ VII Всеукраїнський съезд Советов. Харьков, 1922, с. 5.

³⁸ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху..., с. 263.

³⁹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения..., с. 456—461.

⁴⁰ Там же, с. 462.

⁴¹ Вісті ВУЦВК, 1922, 14 груд.

⁴² Там же.

14 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад надіслав В. І. Леніну телеграму. «Зараз під звуки «Інтернаціоналу», — говорилося в ній, — Всеукраїнський з'їзд Рад одноголосно прийняв на доповідь уряду резолюцію про негайне утворення нового державного об'єднання під назвою «Союз Соціалістичних Радянських Республік». З'їзд не має сумніву, що ініціатива робітників і селян України зустріне цілковите співчуття і схвалення трудящих мас Росії і всіх інших братніх радянських країн. Палко вітаючи Вас, як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в недалекому майбутньому бачити Вас і на посту керівника Загальносоюзного Радянського уряду»⁴³. За пропозицією А. В. Іванова, В. І. Леніна було обрано почесним членом ВУЦВК⁴⁴.

М. В. Фрунзе вніс пропозицію про необхідність скликання не Всеросійського, а особливого з'їзду, на якому будуть представлені всі республіки. VII Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив і повноважну делегацію для підписання документів про утворення СРСР у складі 23 чоловік, в тому числі Г. І. Петровського, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипника, В. ІІ. Затонського, Д. З. Мануїльського та ін.⁴⁵

Таким чином, VII Всеукраїнський з'їзд Рад відіграв надзвичайно важливу роль, оскільки він першим серед з'їздів Рад братніх республік поставив питання про необхідність утворення єдиної союзної держави. Невдовзі відбулися з'їзди Рад в усіх інших радянських республіках, які також ухвалили постанови про утворення СРСР.

23 грудня 1922 р. відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, на якому були присутні й представники від України, Білорусії та Закавказької Федерації. Делегати заслухали доповідь про об'єднання радянських республік, з якою виступив Й. В. Сталін. Представники братніх радянських республік привітали X з'їзд Рад РСФРР і розповіли про всенародну підтримку ленінської ідеї Союзу. Так, М. В. Фрунзе сказав, що шлях боротьби українського народу за свою свободу і незалежність «ще більше переконав робітників і селян України, що тільки в спільній боротьбі, в тісному зв'язку з трудящими масами інших радянських республік зможуть вони відстояти свої завоювання». Він говорив про величезне всенародне піднесення, яке викликала на Україні ідея утворення Союзу РСР, про принципи ленінської дружби народів, які глибоко проникли в свідомість українського народу. «Кожен селянин і робітник на Україні відчуває, що за цими п'ятьма літерами (РСФРР.— Є. Б.) криється своє, рідне. Відчуття, що визволення там, на Україні, могло прийти тільки тому, що існувала РСФРР»⁴⁶. X Всеросійський з'їзд Рад прийняв постанову, в якій визнав своєчасним об'єднання РСФРР, УСРР, ЗСФРР і БСРР у Союз Соціалістичних Радянських Республік⁴⁷.

30 грудня 1922 р. відкрився Перший Всесоюзний з'їзд Рад, на якому були присутні 1217 делегатів від РСФРР, 354 — від УСРР, 73 — від ЗСФРР і 23 — від БСРР⁴⁸. З'їзд розглянув і затвердив Декларацію і Договір про утворення Союзу РСР. У Декларації, зокрема, відзначалося, що воля народів радянських республік, виявлена ними на своїх з'їздах Рад, є надійною запорукою того, що Союз являє собою добровільне об'єднання рівноправних народів, що доступ у Союз відкритий усім соціалістичним радянським республікам як існуючим, так і тим, які виникатимуть у майбутньому⁴⁹.

Основи об'єднання незалежних радянських республік у союзну державу були закріплені в Договорі про утворення СРСР. Вони були вне-

⁴³ Комуністична партія — патхенник і організатор об'єднавчого руху..., с. 285.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 487, арк. 301.

⁴⁵ Там же, спр. 490, арк. 234.

⁴⁶ Юрчук В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні. К., 1952, с. 111.

⁴⁷ Образование СССР, с. 324.

⁴⁸ Коммунист, 1922, 31 дек.

⁴⁹ Образование СССР, с. 333—337.

сені на розгляд з'їзду представником України М. В. Фрунзе⁵⁰. Він же запропонував постанову про Декларацію і Союзний Договір. «З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік,— говорилося в ній,— розглянувши проект Декларації про утворення Союзу РСР і Союзний Договір, укладений повноважними делегаціями, обраними з'їздами Рад РСФРР, УСРР, ЗСФРР і БСРР, постановляє: 1. Декларацію і Союзний Договір в основному затвердити. 2. З огляду на надзвичайну важливість прийнятої Декларації та укладеного Договору і бажаність заслухати остаточну думку всіх республік, що входять до Союзу, про текст даного Договору, передати Декларацію і Договір на додатковий розгляд ЦВК союзних республік, з тим щоб відгуки союзних республік були представлені ЦВК Союзу РСР на його найближчу сесію. 3. Доручити найближчій черговій сесії ЦВК Союзу РСР розглянути одержані відгуки, затвердити текст Декларації і Союзного Договору і негайно ввести його в дію»⁵¹. Перший з'їзд Рад СРСР обрав верховний законодавчий орган союзної держави — Центральний Виконавчий Комітет СРСР. Головами ЦВК СРСР були обрані голови ЦВК союзних республік — М. І. Калінін (РСФРР), Г. І. Петровський (УСРР), О. Г. Червяков (БСРР) і Н. Н. Наріманов (ЗСФРР)⁵².

Трудящі Радянської України палко вітали рішення про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Про це свідчать численні резолюції пленумів Рад, мітингів, зборів і конференцій робітників, селян та червоноармійців. Так, пленум Київської міської Ради робітничих і солдатських депутатів відзначив, що «новостворений Союз Радянських Республік буде міцним оплотом пролетарської революції, яка наростає в усьому світі»⁵³. Безпартійна конференція селян Полонської волості Волинської губернії вітала «Союз Соціалістичних Радянських Республік як могутню політичну і економічну організацію, яка в будь-який момент зуміє дати відсіч світовому капіталізму і зможе легше відбудувати нашу промисловість і сільське господарство»⁵⁴.

Дальшим кроком на шляху зміцнення союзної держави стала розробка першої Конституції СРСР, яка після відповідної підготовки, в ході якої партії довелося долати опір шовіністичних і сепаратистських елементів, зокрема прихильників конфедерації, була затверджена II Всесоюзним з'їздом Рад 31 січня 1924 р. Вона узагальнила нагромаджений на той час досвід державного будівництва і відповідала перехідному періоду в історії нашої країни — від капіталізму до соціалізму. Згідно з Конституцією СРСР IX Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у травні 1925 р., затвердив зміни в Конституції УСРР, які законодавчо закріпили вступ Радянської України до складу Союзу РСР.

Таким чином, блискуче увінчалася боротьба народів нашої країни на чолі з В. І. Леніним і Комуністичною партією за зміцнення дружби і братерської єдності народів, за створення єдиної багатонаціональної федеративної Радянської держави. Вона переконливо підтвердила силу й життєвість ідей пролетарського інтернаціоналізму, ленінської національної політики. **«Утворення і успішний розвиток СРСР,— наголошується в постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР,— має неминуще міжнародне значення... З найбільшою повнотою відносини між державами, властиві природі соціалізму, втілені в соціалістичній співдружності»**⁵⁵.

⁵⁰ Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского правительства Украинской Социалистической Республики за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1924 г. Харьков, с. 2.

⁵¹ Образование СССР, с. 330.

⁵² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 326.

⁵³ Комуністична партія — патхенник і організатор об'єднавчого руху..., с. 315—316.

⁵⁴ Там же, с. 316.

⁵⁵ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 15, 16.

Сьогодні наша багатонаціональна Батьківщина перебуває в перших лавах борців за мир, свободу і щастя народів. Як відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «двадцять століття принесло з собою більше змін, ніж будь-яке попереднє століття. І жодна країна не внесла в ці зміни більш вагомому вкладу, ніж Союз Радянських Соціалістичних Республік — батьківщина Великого Жовтня, перша країна переміжного соціалізму»⁵⁶.

В розквіті творчих сил іде наша багатонаціональна країна назустріч своєму славному 60-річчю. Радянські люди сповнені прагнення зустріти цей ювілей новими успіхами у виконанні історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, у боротьбі за побудову комунізму.

Е. Ф. Безродный

СОВЕТСКАЯ УКРАИНА В ОБЪЕДИНИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ
ЗА ОБРАЗОВАНИЕ СССР

Резюме

В статье освещены основные этапы формирования федеративных связей между советскими республиками в первые годы после Великой Октябрьской социалистической революции, показано общенародное движение за создание единого союзного государства, раскрыты процесс образования СССР и роль, которую играла в нем Советская Украина.

⁵⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 95.

М. Т. ШЕПЕТА (Чернівці)

**ДРУЖБА І СПІВРОБІТНИЦТВО РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ
З ТРУДЯЩИМИ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК СОЮЗУ РСР
(1951—1958 рр.)**

В умовах розвинутого соціалізму економічне співробітництво братніх республік стає особливо інтенсивним. Його характерною рисою є здійснення спільними зусиллями грандіозних народногосподарських програм у рамках комплексного розвитку економіки всієї країни. Винятково важливу роль тут відіграє єдиний народногосподарський комплекс, що склався у процесі побудови розвинутого соціалізму. Як цілісна, органічно зв'язана система галузей та економічних районів, що ґрунтується на спільності економічних інтересів усієї країни й окремих республік, він виступає міцною матеріальною основою дружби і співробітництва народів СРСР. Відзначаючи досягнуті успіхи, XXVI з'їзд КПРС підкреслив: «Радянський народ під випробуванням керівництвом ленінської партії, втілюючи в життя економічну стратегію, вироблену XXIV і XXV з'їздами КПРС, досяг дальших успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму і підвищенні добробуту радянських людей. Зміцнили союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, соціально-політична та ідейна єдність суспільства, ще тіснішою стала дружба народів СРСР»¹.

Велика сила дружби у досліджуваний період виявлялася в різних формах творчого співробітництва радянських людей, зокрема у братерській економічній взаємодопомозі, соціалістичному змаганні між трудящими республік, обміні передовим досвідом і виробничими досягненнями, спільному будівництві великих гідропоруд, підприємств і об'єктів, створенні каналів і транспортних магістралей, планомірному використанні ресурсів та матеріальних благ й ін.

Провідну роль у зміцненні творчої співдружності радянських людей, дружби народів відігравав багатонаціональний робітничий клас СРСР, керований Комуністичною партією, і, зокрема, його складова й невід'ємна частина — робітничий клас Української РСР.

Участь у спорудженні великих новобудов на території республіки робітничий клас усього Радянського Союзу вважав своєю рідною справою. Так, у будівництві Каховської ГЕС брали участь представники 25 національностей. З усіх кінців багатонаціональної Країни Рад надходили на будову метал, машини й механізми, ліс і будівельні матеріали, засоби транспорту та зв'язку. Робітничі колективи понад 400 підприємств 300 міст Союзу РСР подавали безкорисливу допомогу трудящим УРСР в будівництві дніпровської гідропоруди².

Українським робітникам, наприклад, споруджувати Каховську ГЕС поряд з трудящими РРФСР допомагали й інші загони робітничого класу країни. Зокрема, трудящі Грузії постачали будові верстати, кабельну продукцію й електроприлади. Робітники, інженерно-технічний персонал Мінського автозаводу виготовляли для України самоскиди. З Узбекистану надходили компресори, електрозварювальні апарати, насоси, кабельна та інша продукція. Трудящі Карелії надсилали ліс; Риги і Віль-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 154.

² Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. К., 1969, с. 183—184.

нюса — електроди, лісопродукцію, трансформатори й кабельну продукцію; Алма-Ати — стрічкові трансформатори³.

Велику братерську допомогу подавав Українській РСР робітничий клас братніх республік і в будівництві Південно-Українського каналу. Понад 380 промислових підприємств з 100 міст країни, 14 союзних і автономних республік лише за 1952 р. прислали його будівникам різних механізмів, устаткування та будівельних матеріалів на суму понад 100 млн. крб.⁴ Спорудження Каховської ГЕС, Південно-Українського каналу та ряду інших будов на Україні — яскраве свідчення соціалістичного інтернаціоналізму, торжества ленінської національної політики.

Одним з переконливих прикладів братерства і взаємодопомоги народів СРСР був Донбас. Для забезпечення шахт і заводів вугільного машинобудування Донецької області устаткуванням, лісом, гумою та багатьма іншими матеріалами працювали десятки тисяч робітників Сибіру, Уралу, Білорусії, Грузії, Москви, Ленінграда, Ярославля й багатьох інших республік та міст нашої країни. Колективи заводів Москви, Ленінграда й Уралу виготовляли для гірників Донбасу електромотори. З Грузії, з м. Кутаїсі, надходили електровози. Єреванські заводи виробляли для України трансформатори, зварювальні апарати й кабель. З Архангельської, Ленінградської, Московської і Кіровської областей, Комі АРСР гірники одержували ліс⁵.

Допомога робітничого класу Російської Федерації та інших братніх республік трудящим України сприяла успішному виконанню ними завдань п'ятої і шостої п'ятирічок, будівництву найбільших у світі гідротехнічних споруд та індустріальних гігантів. Ця допомога була одним з виявів торжества ідей соціалістичного інтернаціоналізму, дружби і співробітництва радянських народів.

Робітничий клас УРСР, широко вдячний трудящим братніх республік за їх безкорисливу допомогу, в свою чергу вносив великий вклад у спорудження визначних промислових об'єктів на території цих республік, зокрема потужних гідроелектростанцій на Волзі, Дону, Ангари, Іртиші, Курі, Сирдар'ї та багатьох інших великих і малих річках Радянського Союзу. Робітники різних галузей промисловості України брали участь у виконанні замовлень для цих будов. У 1951 р., наприклад, трудящі заводів Донецької області відвантажили на адресу новобудов близько 100 тис. т металу, понад 7,5 тис. т сталюого шпунту, 6 тис. т металоконструкцій, 5 тис. т труб, 16 ешелонів вугілля, 4 тис. т цементу, 36 крокуючих екскаваторів⁶. У 1952 р. колективи металургійних заводів Дніпропетровської області відправили на адресу «Куйбишевгідробудови» 9174 т прокату, Волго-Донського каналу ім. В. І. Леніна — 7284 т, «Сталінградгідробудови» — 6157 т⁷. Понад 100 підприємств республіки постачали «Куйбишевгідробудові» верстати, баштові крани, автотранспортувачі, електроприлади, устаткування, залізничні крани, інструменти тощо⁸.

Будівники цих потужних гідроспоруд були широко вдячні трудящим Української РСР за допомогу. Більш як 20 подяк від керівників будівництва Волго-Донського судноплавного каналу ім. В. І. Леніна надійшло на адресу ряду промислових підприємств Донецької області. В листі колективу Донецького заводу металоконструкцій, наприклад, говорилося: «Колектив будівників Волго-Донського каналу висловлює подя-

³ Олійниченко М. Д. Комуністична партія — організатор братерської допомоги народів СРСР українському народові у спорудженні Каховського гідровузла. — Наук. праці з історії КПРС. К., 1968. Вип. 24, с. 148.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 183, арк. 6.

⁵ Рад. Донеччина, 1951, 23 серп.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 549, арк. 89.

⁷ Ясницький Г. Дружба народів СРСР — джерело процвітання Радянської України. К., 1954, с. 129—130.

⁸ Правда, 1954, 27 дек.

ку колективів заводу за своєчасне виготовлення й постачання на будівництво металоконструкцій для рам шлюзів каналу. Бажаємо дальших успіхів у вашій роботі на благо соціалістичної Батьківщини»⁹.

Кожна нова гідроелектростанція, новий канал, потужний завод і фабрика були героїчним подвигом, трудовою перемогою робітників усіх республік. Без найтіснішого об'єднання сил і ресурсів робітничого класу країни було б неможливе те гігантське будівництво, яке велося і ведеться в нашій країні.

Дружба і співробітництво між виробничими колективами радянських республік яскраво виявилися у взаємодопомозі кадрами. Це було красномовним втіленням у життя одного з ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Велику роль у зміцненні кадрів виробничників відігравав і робітничий клас УРСР. Переважну більшість трювіників, які направлялися звідси у братні республіки, становили висококваліфіковані спеціалісти. Вони не тільки брали активну участь у підготовці й пуску нових підприємств, а й передавали свій досвід, сприяючи підвищенню кваліфікації місцевих робітників та інженерно-технічних працівників. Наприклад, тільки за 7 місяців 1951 р. на будівництво Волго-Донського каналу і Куйбишевської ГЕС з Києва і Київської області виїхали понад 1000 спеціалістів¹⁰. Трудові подвиги екскаваторників В. Згури і В. Коваленка, гідромеханізатора В. Хлюста, монтажників М. Дзюндзини й І. Нечеса та багатьох інших у спорудженні Куйбишевської ГЕС були відомі далеко за межами цієї інтернаціональної будови¹¹.

Донецькі шахтарі допомагали грузинським гірникам прокладати кам'яновугільні шахти в Ткварчелі та Ткібулі, навчали шахтарського мистецтва місцеві кадри¹². Велика група робітників та представників інженерно-технічного персоналу Дніпропетровського трубопрокатного заводу виїжджала на металургійний завод в м. Руставі для введення в дію трубопрокатного стану¹³.

У свою чергу братні республіки також посилали в Українську РСР висококваліфіковані кадри спеціалістів і робітників різних галузей промисловості з метою подання практичної допомоги й обміну передовим досвідом. Це наочно видно на прикладі будівництва та організації виробництва на Кременчуцькому автомобільному заводі, куди приїхали 318 кваліфікованих спеціалістів з інших споріднених підприємств країни. Серед них були: головний інженер П. В. Корнілов і головний технолог В. Х. Чікулаєв з Горьковського автозаводу, основний склад колективу спеціального конструкторського бюро Ярославського моторного заводу на чолі з головним конструктором О. О. Малишевим, начальник відділу робочого проектування спеціального конструкторського бюро Мінського автозаводу Я. Л. Брейтовський, заступник начальника виробничого відділу Кутаїського автозаводу В. Р. Журавльов¹⁴. Така форма взаємодопомоги і співробітництва виробничих колективів країни не тільки давала великий економічний ефект, але й сприяла їх дальшому спілкуванню і зміцненню дружби між ними.

Дружба і співробітництво робітничого класу України і братніх республік на повну силу виявлялися в міжреспубліканському соціалістичному змаганні. В ньому брали участь колективи багатьох промислових підприємств СРСР. У ході соцзмагання передовики виробництва обмінювалися набутим досвідом, допомагали один одному оволодівати прогресивними методами праці й удосконалювати техніку і технологію

Рад. Донеччина, 1952, 16 лип.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. К., 1966, с. 462.

¹¹ Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС, с. 185.

¹² Гвелесіані Г. Сонячна Грузія. К., 1962, с. 77.

¹³ Днепропетровская правда, 1958, 9 янв.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. К., 1967, с. 54.

виробництва. Трудове суперництво колективів промислових підприємств різних республік сприяло розв'язанню народногосподарських завдань у найкоротші строки і з більшою ефективністю, згуртовувало робітників різних національностей у боротьбі за виконання виробничих планів. Відіграючи велику роль у розвитку народного господарства нашої країни, міжреспубліканське соціалістичне змагання було поряд з цим могутнім, дійовим засобом зміцнення інтернаціонального братерства робітників усіх республік.

Чудові результати давало, зокрема, соціалістичне змагання гірників Донбасу з вугільниками Кузбасу, Підмосков'я, Грузії та Казахстану. У трудовому суперництві робітників Донбасу і Кузбасу найбільшу активність виявили колективи донецької шахти № 40 «Курахівка» і кузбаської — «Чорна гора», які тричі протягом 1953 р. переглядали свої зобов'язання і кожного разу знаходили все нові й нові резерви для їх підвищення. І вони з честю виконувалися. Приклад цих колективів був стимулом для ще ширшого розгортання соціалістичного змагання двох провідних вугільних басейнів країни за дострокове виконання планів видобутку вугілля. Гірники шахти № 29 змагалися з колективом прокоп'ївської шахти «Маганак», шахти № 1 Центрального тресту «Червоноармійськвугілля» — з колективом кузбаської шахти ім. Кірова, Чистяківської № 17-біс — з колективом кузбаської шахти «Капітальная» та ін. Усього в тому році тільки по комбінату «Сталінвугілля» змагалися з гірниками Кузбасу 22 шахтарських колективи¹⁵. Традиційна трудова співдружність гірників Донбасу і Кузбасу давала відчутні результати. Ще у квітні 1953 р. робітники шахт № 40 «Курахівка», ім. Лутугіна та інших, змагаючись з шахтарями Кузбасу, досягли середньодобового рівня видобутку вугілля, запланованого на останній рік п'ятої п'ятирічки. Значно поліпили свою роботу шахти і трести, які раніше відставали. Змагання шахтарів очолювали комуністи¹⁶. В роки шостої п'ятирічки трудове суперництво гірників двох вугільних басейнів набуло нової сили.

Велику роль у зміцненні дружби робітничого класу України з трудящими братніх республік відігравало міжреспубліканське соціалістичне змагання металургів. Тісні виробничі зв'язки встановилися між донецькими і златоустівськими сталеварами. Визначними трудовими перемогами уславили себе, зокрема, металурги Златоуста (Урал) — одного з найбільших у країні центрів по виробництву високоякісної сталі. Навесні 1953 р. сталевари першої печі Златоустівського металургійного заводу добилися небувалого в історії світової металургії рекорду тривалості роботи мартенівської печі. Вони провели без її зупинки на ремонт 672 плавки. Їх почин підхопили сталеплавильники Донецького металургійного заводу. На восьмій печі цього підприємства було випущено 401 плавку замість 325 за нормою. Наслідуючи приклад златоустівців, донеччани вирішили дати без зупинки печі на ремонт 600 плавок. Колектив мартенівських печей № 1 і № 4 взяли зобов'язання у півтора раза збільшити стійкість своїх агрегатів. Між сталеварами Донецька і Златоуста почалося бойове змагання за високу продуктивність мартенівських печей і продовження строку їх служби, за найбільшу кількість швидкісних плавок¹⁷.

Розгорталося соціалістичне змагання й серед прокатників «Азовсталі» і Кузнецького металургійного комбінату, доменщиків Донецька і Магнітогорська, металургів Запоріжжя і феросплавників грузинського міста Зестафоні, металургів Дніпродзержинського металургійного заво-

¹⁵ Киян Е. Социалистическое соревнование рабочих РСФСР и Украины в пятой пятилетке. — В кн.: Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР. М., 1961, с. 394.

¹⁶ Ясницький Г. Назв. праця, с. 140—141.

¹⁷ Соц. Донбасс, 1953, 17 мая.

ду ім. Дзержинського і Кузнецького металургійного комбінату¹⁸. Це трудове суперництво було одним з виявів великої животворної дружби радянських народів. Охоплені єдиним патріотичним прагненням дати Батьківщині якнайбільше металу, металурги своєю самовідданою працею примножували багатства країни.

Широкого розмаху набрало і міжреспубліканське соціалістичне змагання машинобудівників України з робітниками машинобудівних підприємств Російської Федерації, Білорусії, Молдавії, Казахстану, Прибалтики, Закавказзя та інших республік. Флагманами цього патріотичного руху виступили, зокрема, Харківський завод транспортного машинобудування і Ленінградський завод ім. Кірова. Ще наприкінці четвертої п'ятирічки почали змагатися колективи цих двох найбільших і найстаріших підприємств країни. У боротьбі за виконання та перевиконання взятих зобов'язань активну участь брали верстатники, інструментальники, технологи й раціоналізатори.

У тепловозобудівників і кировців стали традицією щорічні договори на соціалістичне змагання за досягнення високих показників у роботі. Вони укладалися не тільки між обома заводами в цілому, а й між цехами, дільницями, окремими передовиками виробництва. Щоб підбити підсумки змагання двох підприємств, наприклад, за 1953 р. і укласти договір на 1954 р., у Харків приїжджала делегація Кировського заводу. На знак дедалі міцнішої дружби і братерського співробітництва між цими колективами вона подарувала тепловозобудівникам художню вазу «Дружба народів», на якій був вигравіруваний такий напис: «Колективу Харківського заводу транспортного машинобудування на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією і багаторічної дружби двох найбільших заводів країни від колективу ленінградського Кировського заводу. 18.1.1954 року». Харків'яни зустрічали кировців як дорогих гостей. У багатьох цехах відбулися зустрічі з робітниками підприємства, на яких делегати від Кировського заводу доповіли про виконання ними зобов'язань у відповідних цехах. Тут же укладалися договори на 1954 р. На засіданні завкому профспілки були підбиті підсумки трудового суперництва по цехах. Рішенням Міністерства і Центрального комітету профспілки робітників важкого машинобудування переможцем у соціалістичному змаганні двох підприємств за 1953 р. визнано колектив Харківського заводу транспортного машинобудування, який тридцять місяців тримав перехідний Червоний Прапор Ради Міністрів СРСР. Тепловозобудівники виконали план 1953 р. з товарної продукції на 104,1%, а з валової — на 106,1% і дали надпланової економії понад 700 тис. крб. та 1,9 млн. крб. економії від впровадження раціоналізаторських пропозицій¹⁹. Новими досягненнями характеризувалося це змагання у роки шостої п'ятирічки.

Дедалі більше ширилося соціалістичне змагання українських і азербайджанських нафтовиків. Бакинці допомагали своїм бориславським колегам оволодівати новими, більш доскональними методами експлуатації родовищ цінної сировини, передавали їм свій кращий досвід. Про все нове, прогресивне, що з'являлося у нафтовиків Баку, повідомлялося через газети «Радянське слово» і «Нафтовик Борислава», стаючи надбанням їх українських колег. Новатори видобутку, буріння та переробки нафти Прикарпаття надсилали свої листи в Азербайджан і через газети «Бакинский рабочий» та «Вышка» розповідали бакинцям про свій виробничий досвід²⁰.

Зміцненню дружби і співробітництва трудящих України й інших

¹⁸ Соц. Донбасс, 1953, 18 апр.; Рад. Донеччина, 1952, 8 лют.; Рад. Україна, 1952, 7 берез.; Днепровская правда, 1954, 5 мая; ПА ЦК при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 192, спр. 12, арк. 30; Днепровская правда, 1958, 9 янв.; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1204, арк. 8.

¹⁹ Братерська дружба. Харків, 1954, с. 44—45.

²⁰ Стукалов В. К. Дружба нефтяников Баку и Борислава. К., 1954, с. 10.

союзних республік сприяло міжреспубліканське соціалістичне змагання працівників легкої промисловості. Особливо дійовим було змагання між колективами текстильних комбінатів Чернівецького — «Восход» і московського — «Трехгорная мануфактура», Дарницького шовкового комбінату і підприємств легкої промисловості Москви й Риги, швейних фабрик — Мукачівської і московської № 3 «Красная оборона», Полтавської взуттєвої фабрики і ленінградської — «Скороход»²¹ та колективами багатьох інших підприємств цієї галузі промисловості.

Белику роль у розвитку соціалістичного змагання відігравали патріотичні починання, які зароджувалися в різних республіках. Цінні ініціативи окремих передовиків і новаторів, колективів однієї республіки зразу ж підхоплювалися й поширювалися серед трудящих інших республік. Так, новаторські почини робітників і спеціалістів РРФСР М. Російського, О. Чутких, Л. Карабельникової, М. Левченко і Г. Муханова, Г. Борткевича, П. Бикова, І. Чурсінова, П. Дуванова, В. Колесова та багатьох інших набули значного поширення по всій країні і, зокрема, в УРСР.

У серпні 1951 р. передовики Московської ордена Леніна взуттєвої фабрики «Буревестник» М. Левченко і Г. Муханов запропонували розгорнути соцзмагання за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції. Це цінне починання сприяло піднесенню масового патріотичного руху на новий, вищий етап, привертало особливу увагу всіх його учасників до тих показників, з яких складається собівартість продукції.

Ініціатива московських новаторів дістала широку підтримку на підприємствах усіх братніх республік, у тому числі й Радянської України. Уже в грудні 1951 р. у галузі легкої промисловості республіки за зниження собівартості на кожній виробничій операції боролися понад 20 тис. чол.²² Значних успіхів у цьому змаганні добилися колективи підприємств Житомирської, Запорізької, Львівської, Сумської та інших областей²³. За почином московських новаторів змагалися трудівники не тільки легкої, але й харчової та інших галузей промисловості УРСР — гірничої, металургійної, машинобудівної, хімічної і транспорту. Швидко поширення почину московських новаторів на підприємствах України — один з показників міцної дружби і братерського співробітництва народів СРСР.

У роки п'ятої п'ятирічки в машинобудівній і металообробній промисловості розгорнулося змагання за швидкісні режими різання металу, ініціаторами якого виступили токарі ряду заводів: Ленінградського верстатобудівного ім. Свердлова — Г. Борткевич, Московського шліфувальних верстатів — П. Биков та московського «Красный пролетарий» — О. Марков і М. Угольков й ін.²⁴

Почин московських і ленінградських новаторів дістав гарячу підтримку серед передовиків-верстатників УРСР. Першими стали його застосовувати на Харківському тракторному заводі токарі-новатори В. Дикань і М. Лупандін, на київському «Червоний екскаватор» — токар В. Семинський, на Новокраматорському — старший майстер П. Корнев, на Одеському радіально-свердильних верстатів — токар Г. Неженко. В 1951 р. у республіці перейшли на швидкісне різання металу понад 12 тис. верстатників, у тому числі в Харківській області — 3535, в Київській — 1500, в Одеській — 800²⁵. У 1953 р. на підприємствах

²¹ ПА ПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 192, спр. 49, арк. 62; Рад. Україна, 1953, 30 верес.; 1954, 7 лют.; 1955, 26 жовт.; Київський міський державний архів, ф. Р-1148, оп. 1, спр. 29, арк. 34; Вільна Україна, 1956, 8 берез.

²² Рад. Україна, 1951, 26 груд.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25а, спр. 663, арк. 33; спр. 664, арк. 32; спр. 344, арк. 59; спр. 675, арк. 107; спр. 1428, арк. 79.

²⁴ Евстафьев Г. В. Социалистическое соревнование — закономерность и движущая сила экономического развития советского общества. М., 1952, с. 256.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25а, спр. 112, арк. 25.

Ворошиловградської області за цим методом працювали 2775 робітників²⁶.

Робітники України не тільки запозичували все прогресивне, що народжувалося на передових підприємствах Російської Федерації та інших братніх республік, а й самі виступали з цінними починаннями, які поширилися по всій країні й відіграли важливу роль у розгортанні всенародного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання планів п'ятої та шостої п'ятирічок. Такими, зокрема, були прогресивні методи праці передовиків виробництва республіки — машиністів вугільних комбайнів Кучера і Сугоняка, бурильника Архипова, сталевара Якименка, токарів В. Семинського, Г. Нежевенка, Дрокіна, майстра швидкісних методів випалювання цегли Ветрова, штукатура Василенка, закрийниці Антипенко та багатьох інших²⁷.

У роки шостої п'ятирічки корисні ініціативи, які запропонували донецькі шахтарі М. Мамай і О. Кольчик, підхопили робітники, інженери, техніки в усіх галузях народного господарства братніх республік. Їх послідовники були на шахтах, заводах і фабриках Москви й Підмосков'я, Ленінграда, Уралу та Сибіру, на нафтових промислах Кавказу, а також підприємствах Білорусії, Молдавії, Прибалтики й Середньої Азії. Всюди трудящі наполегливо змагалися за повсякденний випуск надпланової продукції та зниження її собівартості²⁸.

Поширення починів, які зароджувалися на передових підприємствах Української РСР, серед колективів промислових підприємств Російської Федерації та інших братніх республік відкривало нові додаткові джерела й резерви для зростання виробництва, сприяло згуртуванню радянських народів, зміцнювало їх дружбу.

Велике значення для зміцнення дружби і співробітництва, інтернаціонального братерства робітничих колективів країни мав міжреспубліканський обмін передовим досвідом. Шахтарі, металурги, машинобудівники, працівники транспорту і легкої промисловості УРСР, наприклад, обмінювалися виробничими досягненнями з колективами підприємств РРФСР та інших братніх республік і на основі цього добивалися дедалі більших успіхів у комуністичному будівництві. Особливо активно відбувався цей обмін між колективами споріднених підприємств Радянського Союзу. Те чи інше технічне вдосконалення, краща організація праці ставали здобутком багатьох трудових колективів країни. Систематично обмінювалися між собою передовим досвідом гірники Донбасу, Кузбасу та Мосбасу; сталевари й доменщики Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя і Кузнецька, Магнітогорська та Руставі; машинобудівники Харкова, Києва, Одеси, Львова із своїми колегами з Москви, Ленінграда та Уралу; нафтовики Баку і Борислава; залізничники України й інших братніх республік; працівники легкої промисловості Києва, Харкова, Дніпропетровська, Чернівців, Полтави із трудівниками цієї ж галузі з Москви, Ленінграда, Загорська, Риги, Кишінева та ін.

На московських заводах верстатобудівному «Красный пролетарий», шліфувальних верстатів, ім. Орджонікідзе бригади інженерно-технічних працівників і передовиків вивчали організацію потокового виробництва у верстатобудуванні; на заводі важкого верстатобудування в Коломні — технологію великого верстатобудування; на споріднених підприємствах у Чкалові та Ленінграді — виробництво поперечно-стругальних, довбальних і розточувальних верстатів²⁹.

Багато бригад інженерів, техніків і робітників з братніх республік запозичували передовий досвід на підприємствах Радянської України. Так, патріотичний почин бригади прохідників Пилипенка і Гуляшова

²⁶ Там же, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 739, арк. 20.

²⁷ Ясницький Г. Назв. праця, с. 145.

²⁸ Єфременко Є. Могутній засіб організації активності мас. К., 1959, с. 136.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5587, оп. 15, спр. 230, арк. 50.

(Донецька область), які пройшли за місяць 202,1 м вертикального ствола на шахті № 5/6 ім. Калініна (при середній проходці по тресту «Сталінпроходка» 37,7 м), приїжджали вивчати шахтарі Караганди й Кузбасу³⁰.

Поїздки робітників та інженерно-технічних працівників братніх республік на кращі підприємства країни сприяли поширенню передових методів праці, впровадженню нової техніки й технології, в цілому творчих виробничих зв'язків, а також зміцненню інтернаціонального братерства, дружби і співробітництва між народами СРСР.

Добрі результати у справі поширення передових методів праці та прогресивних технологічних процесів давали виступи передовиків однієї республіки на підприємствах іншої. На фабриках і заводах Києва, Харкова, Львова, Донецька, Одеси та інших міст України ділилися своїм досвідом роботи такі новатори виробництва, як Л. Корабельникова (московська взуттєва фабрика «Парижская коммуна»), інженер Ф. Ковальов (матищенська тонкосукняна фабрика «Пролетарская победа»), московський муляр Широков, Дуванов (Воронезький цегельний завод)³¹, Овчаренко і Переверзев («Ростсельмаш»)³² та багато інших, виступаючи на зборах робітників і безпосередньо на робочих місцях.

У свою чергу трудівники підприємств Української РСР виступали на заводах та фабриках братніх республік і передавали передовий досвід роботи. Зокрема, токарь Одеського верстатобудівного заводу, лауреат Державної премії Г. Нежевенко ділився своїм методом швидкісного різання металу на підприємствах Ленінграда. Він відвідав заводи «Електросила», ім. С. М. Кірова, верстатобудівні ім. Свердлова та ім. Ілліча, машинобудівний ім. К. Маркса й ін. У цехах, на робочих місцях новатор показував високопродуктивні методи нарізування трапецоїдальних різей. В Ленінградському будинку науково-технічної пропаганди Г. Нежевенко виступив перед великою аудиторією місцевих токарів і технологів з двома доповідями. Тут же, в лабораторії різання, передовик продемонстрував свої методи роботи³³. На запрошення Міністерства верстатобудування СРСР кращі майстри Краматорського заводу важкого машинобудування, ініціатори соціалістичного змагання за скорочення виробничого циклу С. Клименко та І. Огула побували на великих підприємствах верстатобудівної промисловості Москви, Коломни й Рязані, де розповіли про свої досягнення у цій справі³⁴.

У досліджувані роки масового поширення набули міжреспубліканські школи передового досвіду. Так, металурги Першоуральська, Челябінська, Руставі, Сумгаїта, Нікополя і Дніпропетровська, прагнучи узагальнити свої досягнення в роботі й на цій основі внести поправки в технологію прокатки, організували школу трубoproкатників, яка почала працювати в січні 1958 р. на Першоуральському новотрубному заводі. Учасники школи, представники чотирьох республік, ознайомившись із прогресивними змінами у виробничих процесах даного підприємства, вивчали також досвід грузинських металургів з Руставі, бакинських трубoproкатників і з цією ж метою побували на Дніпропетровському ім. Леніна та на Південнотрубному заводах. Вони почерпнули там багато нового й корисного³⁵.

Широко практикувалося і скликання міжреспубліканських науково-технічних конференцій. Наприклад, у грудні 1958 р. в Харкові відбулася така конференція з питань економії та багаторазового відновлення інструменту. Там висвітлювалися як теоретичні питання, так і заводський досвід, досягнутий передовими підприємствами країни в

³⁰ Там же, ф. 5451, оп. 25а, спр. 4093, арк. 17.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 465, арк. 16.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25а, спр. 8783, арк. 245.

³³ Рад. Україна, 1954, 18 серп.

³⁴ Соц. Донбасс, 1952, 20 марта.

³⁵ Днепровская правда, 1958, 9 янв.

цій галузі. Здійснювався також обмін досвідом між виробничниками і дослідниками, які працювали в даному питанні. У роботі цієї конференції взяли участь 320 делегатів — представників 183 машинобудівних підприємств, науково-дослідних установ і навчальних закладів 60 міст Радянського Союзу: Москви, Ленінграда, Свердловська, Харкова, Новгорода, Ворошиловграда, Нижнього Тагіла, Таганрога, Курська, Орла, Ташкента, Львова, Мінська, Єревана, Риги, Калінінграда, Мурманська, Орська, Бобруйська, Жданова та ін.³⁶ Обмін передовим виробничим досвідом між робітниками союзних республік не лише допомагав добиватися великих успіхів у розвитку економіки кожної з них, а й був важливим фактором виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму.

Творчою, натхненною працею на благо Вітчизни робітничий клас Української РСР здобув собі належну шану в братній сім'ї радянських народів. «Досвід минулого і успіхи сьогодення, — відзначав товариш Л. І. Брежнев у промові на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів, — показують, що робітничий клас України здатний розв'язувати найбільш складні, найбільш масштабні завдання. По всій країні знають і поважають гірників Донбасу і Криворіжжя, металургів і енергетиків Придніпров'я, машинобудівників Києва і Харкова — славу трудової гвардії Радянської України. Її самовіддана праця разом з працею робітників Москви і Ленінграда, Уралу і Караганди, всіх наших республік — від Чорного моря до Білого, від Балтики до Тихого океану — зливається в загальний могутній потік, який безперервно примножує силу і багатство нашої великої Батьківщини»³⁷.

Визначаючи роль робітничого класу в інтернаціональному єднанні народів СРСР, ЦК КПРС у постанові «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслює: «Провідною силою інтернаціонального згуртування виступив робітничий клас Росії. Беззавітним героїзмом своєї революційної боротьби проти самодержавства і капіталізму, мужністю і стійкістю на фронтах громадянської війни, самовідданою працею, послідовним інтернаціоналізмом заслужив він визнання і довіря трудящих усіх національностей»³⁸. Цю роль робітничий клас нашої країни успішно відігравав і в наступні періоди її історичного розвитку.

Нині, готуючи гідну зустріч 60-річчю утворення Союзу РСР, радянський робітничий клас у братерській співдружності виступив прапоросцем всенародного соціалістичного змагання за дострокове виконання планів одинадцятої п'ятирічки, успішне здійснення історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

М. Т. Шенета

ДРУЖБА И СОТРУДНИЧЕСТВО РАБОЧИХ УКРАИНЫ С ТРУДЯЩИМИСЯ БРАТСКИХ РЕСПУБЛИК СОЮЗА ССР (1951—1958 гг.)

Резюме

В статье освещаются дружба и сотрудничество трудящихся Украинской ССР и других братских советских республик на завершающем этапе строительства развитого социализма, раскрываются их различные формы. Являясь интернационализмом в действии, они стали могучим фактором развития советского общества, основой могущества и непобедимости нашего государства, залогом дальнейшего экономического и культурного прогресса всех социалистических наций.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5587, оп. 15, спр. 363, арк. 68—69.

³⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 204

³⁸ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК У СПОРУДЖЕННІ
НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1971—1975 рр.)

В умовах розвинутого соціалізму найбільш інтенсивно відбувається процес зближення націй і народностей СРСР у галузі економічних відносин, у сфері господарської діяльності. XXVI з'їзд партії ще раз підтвердив правоту ленінського вчення і політики КПРС у розв'язанні національного питання. З'їзд наголосив на необхідності дальшого об'єднання трудових зусиль усіх націй і народностей в інтересах Радянської держави і кожної республіки. **«Неухильно зміцнюється братерська дружба всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, — зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. — Наш курс — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни»¹.**

Важливим етапом у створенні матеріально-технічної бази комунізму і зростанні життєвого рівня радянських людей стала дев'ята п'ятирічка (1971—1975 рр.). Грандіозні завдання поставили перед Українською РСР рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України. Згідно з директивами з'їздів у республіці передбачалися будівництво і реконструкція ряду промислових об'єктів, що мали важливе значення для розвитку економіки Радянської України — невід'ємної складової частини єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Серед них найбільші у світі і Європі доменна піч № 9 «Криворіжсталі» ім. В. І. Леніна, стан «3600» заводу «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе, трубоелектрозварювальний цех Харцизького трубного заводу (Донецька область), комплекс підприємств по виробництву тракторів Т-150, шахти Донецької, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, друга черга Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна, Чорнобильська атомна електростанція, Черкаський хімічний комбінат, Запорізька ДРЕС, Донецький бавовняний комбінат, Каховська зрошувальна система, канал Дніпро — Донбас.

Важливим фактором успішного виконання завдань, поставлених з'їздами, стали дружба і взаємодопомога усіх націй і народностей Союзу РСР. Співробітництво братніх республік у спорудженні об'єктів народного господарства є характерною рисою радянського способу життя, має багаті традиції спільної праці і безкорисливої допомоги трудящих Країни Рад на будовах перших п'ятирічок.

Тісне співробітництво і взаємодопомога знайшли своє втілення вже на стадії проектування новобудов УРСР. Наприклад, доменну піч № 9 у Криворіжжі проектували 59 конструкторських організацій країни². Провідним інститутом у розробці проекту виступив московський інститут «Гипрометз». Ряд інститутів столиці розробляли проекти газоочищення, кисневої станції, автоматичного контролю й управління технологічними операціями об'єктів центрального вузла. Для чавуноплавильного агрегату країни конструкторські організації Новокузнецька спроектували димову трубу повітронагрівника, Новосибірська — систе-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 66.

² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 714.

му автоматичного пожежогасіння, Харкова — комплекс очисних споруд, Одеси — вагове обладнання системи шихтоподачі, Києва — мережу зовнішнього водопроводу³.

В проектуванні трубоелектрозварювального цеху Харцизького трубного заводу брали участь 12 інститутів країни. Поряд з «Укрдіпро-мезом» комплексне технологічне обладнання розробляли інженери Електростальського заводу важкого машинобудування. Конструктори з Грузії створили спеціально інформаційно-керуючу систему обліку і контролю виробництва труб великого діаметра, що забезпечила їх високу якість⁴.

Творча співдружність проектно-конструкторських і науково-дослідних організацій у проектуванні народногосподарських об'єктів УРСР сприяла успішному розв'язанню багатьох науково-технічних завдань, що часом не мали аналогів у світовій практиці. Зв'язки вчених та інженерів братніх республік свідчать про подальше посилення процесу інтернаціоналізації науки, зближення соціалістичних націй. У ході економічного співробітництва радянських республік розвиваються тісні господарські зв'язки між галузями промисловості, підприємствами, вдосконалюється система кооперативних поставок промислової сировини, обладнання, машин і механізмів. Наприклад, криворізьку домну № 9 забезпечували продукцією 1850 заводів-постачальників, стан «3600» — 214 підприємств з 13 союзних і 7 автономних республік⁵. На будівництво Каховської зрошувальної системи надходила продукція більш як з 200 підприємств країни. Землерийна техніка, скрепери, могутні самоскиди прибували з Білорусії, Уралу, Брянська, Ленінграда, насоси — з Свердловської, котельне обладнання — з Челябінської областей, трубопровідна арматура — з Казахстану, високовольтне обладнання — з Азербайджану, трансформатори — з Вірменії і Запоріжжя, автомашини — з Москви, Горького, Кутаїсі, протифільтраційна плівка — з Києва, Сумгаїта, будівельні лісоматеріали — з Сибіру і Далекого Сходу⁶.

На багатьох будовах Української РСР набула поширення така важлива форма співробітництва республік у здійсненні кооперативних поставок, як «робітнича естафета» — комплексне змагання колективів промислових підприємств, будіндустрії, транспорту, проектно-конструкторських, будівельних і монтажних організацій за своєчасне і дострокове введення в дію найважливіших потужностей і об'єктів⁷. У числі перших народногосподарських об'єктів республіки за принципом «робітничої естафети» споруджувалися стан «3600», криворізька домна № 9, Дніпрогес-2. Використовуючи цей досвід на спорудженні Нурекської ГЕС, передові будівельники стану «3600» у лютому 1973 р. звернулися через газету «Известия» до трудівників заводів-постачальників із закликом достроково виконати свої зобов'язання по виготовленню замовлень для ждановських будівельників з тим, щоб ввести в дію прокатний комплекс на півроку раніше строку⁸. У листопаді 1973 р. з аналогічним зверненням до всіх учасників будівельного конвейера звернулися через дніпропетровську газету «Зоря» домнобудівники

³ Поточний архів Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії УРСР (далі — ПА Мінважбуду УРСР).

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 32, спр. 229, арк. 120; Молодь України, 1974, 1 лип.; Комсомольское знамя, 1973, 13 дек.

⁵ Правда України, 1974, 31 дек.; Рад. Україна, 1974, 5 січ.

⁶ Молодь України, 1973, 7 лип.; Рабочая газета, 1973, 11 авг.; Укрводбудівець, 1972, 18 берез.

⁷ З ініціативою проведення «робітничої естафети» виступили наприкінці 1971 р. учасники будівництва Нурекської ГЕС у Середній Азії. — Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма: Краткая история социалистического соревнования в СССР. 1917—1977. М., 1979, с. 268—270.

⁸ Известия, 1973, 21 февр.

ДП-9. Вони, зокрема, запропонували розгорнути змагання під девізом: «Головний домні країни — узгоджені зустрічні плани будівництва!»⁹.

Одними з перших підтримали заклик будівельників ДП-9 робітники заводів Белгородського котельного, Бобруйського машинобудівного, Ташкентського підйомно-транспортного машинобудування, Сизранського важкого машинобудування, Хабаровського «Енергомаш» та ін.¹⁰. На Узловському машинобудівному заводі (Тульська область) з ініціативи партійних і профспілкових організацій розгорнулося змагання «Замовленням ДП-9—зелену вулицю!». Свої зобов'язання робітники братньої Росії виконали на місяць раніше встановленого строку¹¹.

У виконанні замовлень для новобудов Української РСР знову з великою силою знайшли підтвердження пролетарський інтернаціоналізм, дружба і братерство радянських народів. Творча співдружність колективів заводів-постачальників, проектних і конструкторських організацій, підприємств транспорту братніх республік забезпечила дострокове і своєчасне введення в дію гігантів індустрії Української РСР. Машинобудівники Тираспольського заводу «Електромаш», незважаючи на напруженість виробничої програми, на три квартали раніше плану забезпечили будівельників стану «3600» електротехнічним обладнанням¹². Зобов'язання по достроковому і високоякісному виконанню замовлень для «Азовсталі» успішно реалізували колективи Красноярського заводу «Сибтяжмаш», Ленінградського підйомно-транспортного обладнання, кабельних заводів «Камкабель», «Севкабель», «Москабель», «Ташкенткабель» та ін.¹³.

25 червня 1973 р. на шість місяців раніше плану країна одержала першу продукцію стану «3600»¹⁴. Відмічаючи вклад колективів заводів-постачальників у своєчасне введення в дію доменної печі № 9, ВЦРПС нагородив 30 кращих з них почесними дипломами, а імена передовиків занесені в Книгу трудових звершень на будівництві доменної печі № 9¹⁵. Виступаючи 30 грудня 1974 р. на мітингу у Кривому Розі, присвяченому введенню в дію ДП-9, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербиський говорив, що у літопис дев'ятої п'ятирічки навечно увійдуть КамАЗ і прокатний стан «3600», Байкало-Амурська магістраль і дев'ята домна «Криворіжсталі». На спорудженні останньої,— підкреслив В. В. Щербиський,— «знову з великою силою виявилось високе чуття єдиної родини, яке об'єднує в одну нову велику спільність усі народи Радянського Союзу»¹⁶.

В умовах розвинутого соціалізму дедалі більшого значення набуває така важлива форма співробітництва братніх республік, як обмін висококваліфікованими робітничими кадрами. На території республіки в досліджуваний період не було такого об'єкта, у спорудженні якого не брали б участь представники багатонаціональної армії робітничого класу. Зокрема, криворізьку домну № 9 будували сини і дочки 35, Запорізьку ДРЕС—36, Каховську зрошувальну систему—33, стан «3600»—32, Черкаський хімкомбінат—23 націй і народностей нашої країни¹⁷.

Робітники братніх республік, які прибули на будови УРСР, подали українським колегам неоціненну допомогу. Одними з перших на будів-

⁹ Зоря, 1973, 25 листоп.

¹⁰ Лихолат А. В., Сиволоб Ю. В. Самая мощная домна страны.— Вопросы истории, 1980, № 6, с. 92.

¹¹ Александров А., Пацук Б. Больше металла Родине. М., 1974, с. 37.

¹² За металл, 1973, 21 марта.

¹³ Приазовский рабочий, 1972, 14 мая; Рабочая газета, 1973, 4 янв.; ПА Мінваж-буду УРСР.

¹⁴ Приазовский рабочий, 1973, 25 июня; Рад. Україна, 1973, 26 черв.

¹⁵ Зоря, 1974, 29, груд.

¹⁶ Рад. Україна, 1974, 31 груд.

¹⁷ На путях дружбы и сотрудничества. К., 1981, с. 104.

ництво Чорнобильської АЕС приїхали досвідчені енергобудівники з Російської Федерації В. І. Кузнецов та М. Б. Матвеев, які споруджували Усть-Каменогорську, Братську, Красноярську ГЕС¹⁸. Заслуженим авторитетом серед будівельників Дніпрогесу-2 користувався бригадир слюсарів-монтажників кавалер ордена Леніна В. В. Антонов. Очолювана ним бригада достроково збила всі 6 агрегатів першої черги станції. За ударну працю його було нагороджено орденом Дружби народів¹⁹.

У роки дев'ятої п'ятирічки широко практикувалося командировання спорідненими підприємствами на будови УРСР спеціальних будівельно-монтажних і пуско-налагоджувальних колективів з братніх республік. Так, у лютому — березні 1971 р. дніпробудівцям допомагали будувати підпірну стінку другої черги Дніпрогесу водолази Волгоградської експедиції²⁰.

Усвідомлюючи свою відповідальність перед трудящими України, налагоджувальники Північно-Кавказького управління, які працювали на Донецькому бавовняному комбінаті, виступили з ініціативою здавати щоденно в експлуатацію на 4—5 верстатів більше норми. Цей почин схвалила колегія Міністерства легкої промисловості СРСР²¹. Ударна праця посланців Російської Федерації дала змогу колективу прядильної фабрики на півроку раніше строку освоїти проектну потужність і одержати мільйони метрів додаткової продукції²².

Колективи багатьох споріднених підприємств країни подали значну допомогу робітничому класу Української РСР у підготовці кадрів для роботи на введених в дію потужностях. Для управління унікальними агрегатами стану «3600» 560 робітників, тобто майже половина всіх працюючих на ньому, пройшли навчання на металургійних підприємствах республіки, а також на Череповецькому і Липецькому металургійних заводах²³. Доменщики ДП-9 пройшли підготовку на заводах Москви, Харкова, Свердловська²⁴, а трубопрокатники (350 чол.) Харцизького трубного заводу — на 9 споріднених підприємствах країни²⁵. Майже тисяча робітників Білоцерківського шинного комбінату опанували спеціальності вальцювальників, вулканізаторників, каландрувальників на підприємствах Ярославля, Москви, Волзька та інших міст. Крім цього, всі шинні заводи СРСР направили в Білу Церкву для навчання на місці 100 досвідчених інженерів і 350 кваліфікованих робітників основних професій²⁶.

Цільне місце у справі зміцнення дружби і співробітництва виробничих колективів займає соціалістичне змагання. Воно є важливим фактором мобілізації трудящих на виконання народногосподарських планів. «Немає жодного заводу, колгоспу, будови, яких би не торкнулося його життєдайне дихання, — говорив на XXVI з'їзді КПРС Л. І. Брежнев. — Великим є розмах цього патріотичного руху, який охоплює сьогодні більш як сто мільйонів чоловік. У ньому виковуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»²⁷.

Велику роль для розвитку змагання відіграли постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (серпень 1971 р.)²⁸ та «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу

¹⁸ Рабочая газета, 1975, 20 февр.; Київська правда, 1972, 15 груд.

¹⁹ Индустриальное Запорожье, 1974, 4 нояб.

²⁰ Индустриальное Запорожье, 1971, 20 февр., 6 марта.

²¹ Комсомолец Донбасса, 1973, 26 сент.

²² Рабочая газета, 1974, 16 янв.

²³ За металл, 1973, 17 февр.

²⁴ Рабочая газета, 1975, 1 янв.

²⁵ Рабочая газета, 1974, 20 июля.

²⁶ Київська правда, 1972, 26 січ.; Молода гвардія, 1972, 15 липн.; Комсомольское знамя, 1972, 13 июня.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁸ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. К., 1981. Т. 10, с. 464—472.

Радянських Соціалістичних Республік». Готуючись до знаменної дати, трудящі брали на себе підвищені зобов'язання. Новими починами збагатилося соціалістичне змагання. На будівельних майданчиках Української РСР проводились ударні декадникі і тижні на честь союзних республік, вахти дружби та естафети ударних справ. Зокрема, будівельники Калитянського свиногомплексу (Київська область), підтримавши почин будівельних організацій Ленінградської, Новгородської, Донецької та Вітебської областей по прискореному введенню в дію виробничих потужностей на підприємствах легкої, харчової, м'ясо-молочної промисловості, на 16 місяців раніше строку ввели в дію першу чергу одного з найбільших на Україні радгоспу-комбінату по відгодівлі свиней на промисловій основі²⁹.

В ювілейному змаганні колективи багатьох будов республіки досягли вагомих успіхів. Так, будівельники тресту «Черкасімбуд» успішно виконали взяті на себе підвищені зобов'язання. Вони ввели в дію на Черкаському хімкомбінаті дві технологічні лінії по виробництву слабкої азотної кислоти і лінію по виробництві аміачної селітри, а на шовковому комбінаті — виробничі корпуси потужністю 20 млн. м² готових тканин на рік. На честь 50-річчя утворення СРСР колективу тресту за підсумками змагання був присуджений Ювілейний почесний знак ЦК КПРС, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС³⁰.

У роки дев'ятої п'ятирічки дальшого розвитку набуло міжреспубліканське змагання трудових колективів будов. Воно сприяло зростанню продуктивності праці, підвищенню ефективності суспільного виробництва, зниженню трудових витрат і раціонального використання сировини та матеріалів, підвищенню якості будівельно-монтажних робіт, зміцненню трудової і виробничої дисципліни. Широко відомим у країні стало трудове суперництво будівників Дніпрогесу-2, Усть-Ілімської, Зейської та Нижньокамської ГЕС, черкаських хіміків з колегами з Новомосковська, Невинномиська і Руставі, криворізьких домнобудівників з будівельниками Теміртау та ін.

В дні роботи XXIV з'їзду КПРС делегати партійного форуму бригадир будівельників тресту «Нафтобуд» (комплекс по виробництву штучного волокна на Новополоцькому нафтопереробному заводі, Вітебська область) Ф. С. Куральйонк і бригадир монтажників тресту «Ждановметалургбуд» (стан «3600») В. А. Горбенко заключили договір на трудове суперництво³¹. З ініціативи будівельників з Білорусії арбітром змагання виступила всесоюзна «Рабочая радиогазета»³². По радіо, через багатотиражні газети, в листах члени бригад регулярно обмінювалися передовим досвідом, рапортували один одному про свої успіхи. «Дружба з бригадою колег з Білорусії, — говорив В. А. Горбенко, — надає нам сили, окрилює у праці»³³. Будівельники Новополоцька з радістю читали в газеті повідомлення про те, що колектив монтажників В. А. Горбенка змінив завдання виконав на 130%, зекономив будівельних матеріалів на 152 тис. крб. У той же час робітники України раділи повідомленням про успіхи своїх колег з бригади Ф. С. Куральйонка, які підвищили продуктивність праці на 3% і вже в жовтні 1972 р. працювали в рахунок завершального року п'ятирічки, впровадили раціоналізаторські пропозиції з економічним ефектом на суму 750 тис. крб.³⁴

Соціалістичне змагання всебічно сприяло поширенню передового виробничого досвіду. Колективи будов УРСР стали активними послідовниками і пропагандистами багатьох цінних починань колег з брат-

²⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 8, спр. 10, арк. 61—62.

³⁰ На будові, 1972, 22 груд.

³¹ Металургбудівель, 1971, 29 груд.

³² Рабочая газета, 1971, 29 апр., 17 июня.

³³ Металургбудівель, 1971, 19 черв.

³⁴ Приазовский рабочий, 1973, 1 янв.

ніх республік. Так, великого поширення на новобудовах Української РСР набув бригадний підряд, ініціатором якого у 1970 р. виступив бригадир управління «Зеленоградбуд» Головомосбуду СРСР Герой Соціалістичної Праці М. А. Злобін. Бригадний підряд є гідним продовженням стахановського руху, ударництва, руху за комуністичне ставлення до праці. Досвід роботи бригади М. А. Злобіна, підхоплений і примножений його послідовниками в різних куточках країни, набув всесоюзного значення. Динаміку зростання числа госпрозрахункових бригад у республіці ілюструють такі дані. Якщо в 1971 р. їх налічувалося 40, 1972 р.—179, 1973 р.—822, 1974 р.—2500, то у завершальному році п'ятирічки—6239 бригад³⁵.

Велику роботу по впровадженню бригадного підряду на будовах УРСР проводили партійні і профспілкові організації. В січні 1972 р. на стані «3600» відбувся перший зліт бригадирів госпрозрахункових бригад, які працювали на промислових будовах³⁶. У березні 1973 р. питання про стан і заходи по впровадженню в будівництво прогресивного методу обговорювалося на пленумі Республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів³⁷. У 1972—1973 рр. республіканське та обласні правління науково-технічного товариства будіндустрії в Чорнобилі, Ровно, Миколаєві, Ворошиловграді, Києві провели ряд нарад-семінарів, присвячених вивченню злобінського методу. У роботі деяких з них брав участь і сам М. А. Злобін³⁸.

На початку 1974 р. на сторінках республіканської «Рабочей газеты» був започаткований переклик бригад республіки, що працювали за новим прогресивним методом³⁹. «Головне в бригадному підряді,— говорив в ході переклику бригадир комплексної бригади тресту «Ждановметалургбуд» (стан «3600») Іван Баблюк,— це сумлінне ставлення до праці. На успіх можна розраховувати лише тоді, коли кожний робітник чесно виконує свої обов'язки, у всьому виявляє себе як справжній господар. Разом з тим, підряд допомагає людині зрозуміти значення власної праці, вчить берегти державну копійку»⁴⁰.

Використовуючи досвід роботи М. А. Злобіна, високих результатів досягла бригада комуністичної праці на чолі з Героєм Соціалістичної Праці В. М. Заболотним (трест «Черкасхімбуд»). Український будівельник побував у свого російського колеги, ретельно вивчив систему переходу бригад на новий метод. Свій перший підрядний об'єкт колектив В. М. Заболотного розпочав будувати влітку 1972 р. на третій черзі Черкаського хімкомбінату і вже до 20 грудня 1973 р. продуктивність праці досягла рівня, запланованого на кінець п'ятирічки⁴¹. В тресті «Черкасхімбуд» знайшов також розвиток досвід роботи тресту № 7 Мінськбуду по розподілу коефіцієнту трудової участі, метод роботи без травм і аварій бригади БМУ-93 Головомосбуду О. Д. Басова⁴², змагання за підвищення продуктивності праці в натуральних показниках, ініціатором якого виступили на початку дев'ятої п'ятирічки середньоуральські будівельники⁴³.

В той же час колективи багатьох новобудов братніх республік вивчали досвід передової організації праці у своїх колег з УРСР. Цьому

³⁵ Бригадний підряд на стройках Украины. К., 1976, с. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 17, спр. 211, арк. 89; Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ОА Укрпрофради), фонд Республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів, оп. 1, спр. 419, арк. 4.

³⁶ Приазовский рабочий, 1972, 5 янв.

³⁷ ОА Укрпрофради, фонд Республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів, оп. 1, спр. 419, арк. 4.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4682, оп. 1, спр. 282, арк. 25.

³⁹ Ко на ш е в и ч В. Д. Летописцы братского единения. К., 1980, с. 85.

⁴⁰ Рабочая газета, 1974, 9 февр.

⁴¹ Рабочая газета, 1974, 13 апр.

⁴² ОА Укрпрофради, фонд Республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів, оп. 1, спр. 353, арк. 15.

⁴³ Еременко Н. Адрес: Черкасский химкомбинат. К., 1975, с. 98—99.

значною мірою сприяли міжреспубліканські школи передового досвіду, семінари, що проводилися на базі будівництва об'єктів певної галузі промисловості. Так, у травні 1973 р. у Жданові на всесоюзному семінарі будівельників об'єктів чорної металургії вивчалась організація соціалістичного змагання за дострокове введення в дію стану «3600»⁴⁴, а в червні 1974 р. на Донецькому бавовняному комбінаті — робота профспілкового штабу на спорудженні підприємств легкої промисловості⁴⁵.

Братерська безкорислива допомога всіх радянських народів, насамперед великого російського, подана українському народові в роки дев'ятої п'ятирічки у спорудженні народногосподарських об'єктів, сприяла дальшому зростанню економічного потенціалу Радянської України. Зміцніла металургійна база республіки, що розвивалася у той період в основному за рахунок будівництва агрегатів великої потужності, випереджаючими темпами розвивалося машинобудування, хімічна і нафтохімічна, паливна промисловість, електроенергетика, дальшого розвитку набули галузі промисловості, що виробляють предмети споживання. В дев'ятій п'ятирічці почалося створення атомної енергетики УРСР. Зведені об'єкти вносять свою частку в зміцнення економічної могутності всього Радянського Союзу. Їх продукція широко використовується в народному господарстві країни. Наприклад, прокат стану «3600» йде на виготовлення труб для магістральних газопроводів, котлів енергетичних гігантів «Атоммашу», на будівництво мостів БАМу, спорудження роторних екскаваторів Екібастуза, турбін Саяно-Шушенської ГЕС⁴⁶. Труби Харцизького трубного заводу використовувалися при будівництві газової магістралі «Північне сьйво», Московської газомережі, нафтопроводу Сургут — Тюмень⁴⁷. Потужні трактори Т-150 надійно працюють на полях Нечорноземної зони РРФСР⁴⁸.

Вирішальну роль у дальшому зміцненні дружби і братерства народів нашої країни відіграє Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила всього радянського суспільства. В будь-якому народногосподарському об'єкті, зведеному на території Української РСР, втілена праця, творча думка, ентузіазм багатонаціонального радянського народу — нової історичної спільності людей.

В. Й. Бузало

СОТРУДНИЧЕСТВО СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК В СООРУЖЕНИИ НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОБЪЕКТОВ УКРАИНСКОЙ ССР (1971—1975 гг.)

Резюме

В статье освещены основные направления и формы сотрудничества и взаимопомощи братских республик СССР в сооружении важнейших народнохозяйственных объектов Украинской ССР в годы девятой пятилетки, подчеркнуто значение дружбы народов нашей страны в создании материально-технической базы коммунизма.

⁴⁴ Приазовский рабочий, 1973, 19 мая; Подвиг строителей стапа «3600». Донецк, 1973, с. 21.

⁴⁵ ОА Укрпрофради, фонд Республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів, оп. 1, спр. 484, арк. 123.

⁴⁶ Приазовский рабочий, 1974, 21 июля; 1979, 9 февр.; Время. Информационная программа Центрального телевидения СССР. 1981, 7 февр.

⁴⁷ Молодь України, 1974, 10 квіт.

⁴⁸ Рад. Україна, 1975, 19 жовт.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Г. Ф. ДАХШЛЕЙГЕР,

член-кореспондент АН Казахської РСР,
заст. директора Інституту історії, археології та етнографії ім. Ч. Ч. Валіханова

ІСТОРИЧНА НАУКА В КАЗАХСЬКІЙ РСР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Минула п'ятирічка характеризувалася значним прогресом у розвитку історичних знань про Казахську РСР, казахський та інші народи, що населяють республіку. У період між XXV і XXVI з'їздами КПРС було опубліковано вибрані праці члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Казахстану тов. Д. А. Кунаєва, його книгу «Советский Казахстан»¹. Вони містять глибокі узагальнення багатьох проблем історії Казахстану, особливо радянського періоду.

Головні зусилля істориків, археологів та етнографів республіки в названий період були спрямовані на підготовку фундаментальної праці «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)»². Вже видано 5 томів російською мовою і 2 томи — казахською (решта вийдуть найближчим часом). Минуле казахського народу відтворено в ній в органічному зв'язку з усією вітчизняною і всесвітньою історією. Характерною рисою п'ятитомника є також виділення загальних і специфічних рис в історичному процесі на величезній території Казахстану.

Авторський колектив прагнув відобразити все те нове, що внесено в науку дослідженнями з історії Казахської РСР. Так, результати археологічних експедицій у районах Каратау, Мангишлаку та Прибалхашья довели, що початковий етап історії Казахстану треба відсунути до давньокам'яного віку.

Аналіз джерел показав, що суспільно-економічний розвиток Казахстану йшов від первісно-общинного ладу до феодалізму, минаючи рабовласницьку формацію (існувало тільки патріархальне рабство) і що з VI ст. н. е. можна вести відлік феодального ладу. На основі достовірних історичних фактів автори розглянули проблему походження казахської народності. І хоч це питання, як і інші складні проблеми минулого, потребує дальшого дослідження, обґрунтовано висновок — процес утворення казахської народності завершився в XIV — XV ст.

У названому дослідженні конкретизовано й розвинуто далі принципово важливе наукове положення про історичні зв'язки казахського й російського народів, передумови й процес приєднання краю до Росії, що мало, незважаючи на колонізаторську політику самодержавства, прогресивне значення, визначило спільність долі двох братніх та інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини й зумовило в кінцевому результаті їх спільну боротьбу на чолі з російським пролетаріатом і партією Леніна за визволення з-під соціального й національного гніту, за перемогу Великого Жовтня.

На значному документальному матеріалі у цьому виданні докладніше, ніж у попередніх, досліджується встановлення і зміцнення Радян-

¹ Кунаев Д. А. Избранные речи и статьи. М., 1978; его же. Советский Казахстан. М., 1980.

² История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). Алма-Ата, 1977—1980. Т. I—V.

ської влади в Казахстані як складової частини єдиного процесу Великої Жовтневої соціалістичної революції — головної події ХХ ст., підкреслюється складність боротьби за владу Рад у колишньому відсталому аграрному краї й активна участь у ній трудящих, яким довелося вступити в двобій з білогвардійцями та алашординцями в роки громадянської війни, про перші кроки у створенні соціалістичного укладу в народному господарстві Казахстану.

Особливе місце зайняли в багатотомнику питання розвитку казахської радянської державності, ролі В. І. Леніна в утворенні Казахської РСР. Автори показали прагнення народних мас до добровільного союзу з РРФСР та іншими братніми республіками, як вирішувалися питання радянзації казахських аулів, об'єднання земель краю, перетворення Каз.АРСР у союзну республіку. У праці узагальнено історичний досвід революційних соціально-економічних перетворень у казахському аулі, індустріального розвитку, масової колективізації й осідання казахських шаруа, культурного будівництва, що забезпечили протягом життя одного покоління здійснення в Казахстані, як і в інших республіках Радянського Сходу, ленінського вчення про перехід від докапіталістичних відносин до соціалізму, минаючи капіталізм. Величезне значення у цьому мала братерська допомога російського народу, усіх трудящих СРСР. Багато сторінок відведено у п'ятитомнику історії республіки в період найтяжчих випробувань — у роки Великої Вітчизняної війни.

Важливе місце займає у виданні історія розвинутого соціалістичного суспільства, характерні риси якого, підкреслюється в постанові ЦК Компартії Казахстану «Про 60-річчя Казахської РСР і Компартії Казахстану», властиві всім сторонам економічного, політичного, соціального й культурного життя республіки. Автори показали кількісні і якісні зміни економічного потенціалу Радянського Казахстану, зростання його вкладу в єдиний народногосподарський комплекс Союзу РСР, нерозривною частиною якого він є, поліпшення розміщення продуктивних сил, створення нових сучасних галузей промисловості та територіально-виробничих комплексів, зокрема Павлодарсько-Екібастузького. Широко висвітлено цілинну спелею, в результаті якої Казахська РСР стала однією з головних житниць країни, що дало поштовх до розвитку всього народного господарства республіки.

Вперше на такому значному історичному матеріалі розкрито великі соціальні зрушення у складі населення республіки, небачено швидке зростання кількості й культурно-технічного рівня казахського загону радянського робітничого класу, інтелігенції, підвищення добробуту народних мас в умовах розвинутого соціалізму.

У виданні відображено розквіт національної за формою й соціалістичної за змістом казахської радянської культури, яка зберегла свої кращі прогресивні традиції і водночас зблизилася з культурою російського й інших братніх народів СРСР, підкреслено глибоке усвідомлення трудящими Казахської РСР своєї приналежності до нової історичної спільності людей — радянського народу.

Протягом десятої п'ятирічки продовжувалися одні з найбільших за масштабами в СРСР археологічні розкопки в районі Отрара (Південний Казахстан) та навколишніх місцевостях. Завершено дослідження культурних горизонтів XIV—XVI ст. Археологи поступово заглиблюються в комплекси монголо-тімуридського часу, розкопується частина міської території, у тому числі ряд ремісничих кварталів, виявлено залишки зрошувальних систем із захисними дамбами й магістральними каналами.

Матеріали дослідження унікального Іссикського кургану³ можуть послужити обґрунтуванням твердження про існування писемності у

³ Акишев К. А. Курган Иссык: Искусство саков Казахстана. М., 1978.

давніх жителів південно-східного Казахстану. Створено фундаментальну працю про Бегази-Дандибаївську культуру Центрального Казахстану епохи пізньої бронзи кінця II—початку I тис. до н. е.⁴ Надбанням наукової громадськості стала докладна характеристика петрогліфів півдня Казахстану та їх класифікація⁵. Опубліковано також результати багаторічних досліджень кам'яного віку на території республіки⁶.

У монографії, присвяченій політичній і соціально-економічній історії південно-східного Казахстану — одного з важливих центрів стогонезу казахів, на основі використання східних джерел висвітлено питання внутрішнього розвитку Могулістану, його ролі в процесі утворення Казахського ханства⁷.

До наукового обігу введено маловідомі раніше дані про господарство, життя й побут казахів Мангишлаку⁸.

У зв'язку з 70-річчям першої російської буржуазно-демократичної революції і 60-річчям повстання 1916 р. в Казахстані й Середній Азії було видано праці з історії національно-визвольного руху в краї⁹.

Колектив Інституту історії партії при ЦК Компартії Казахстану разом з Головним архівним управлінням при Раді Міністрів Каз.РСР та Центральним державним архівом республіки підготували документальний збірник «1917 год в Казахстане»¹⁰, до наукового обігу в якому введено нові матеріали про боротьбу мас на чолі з більшовиками проти місцевих органів Тимчасового уряду, роль «тиловиків», що поверталися до рідних аулів, про революційний рух.

У 1976 р. завершено видання творів видатного казахського вченого, просвітителя і педагога Ібрагіма Алтинсарина. Дістало визнання громадськості дослідження Л. М. Ауезової, проведене на стику історії й літературознавства¹¹.

Розширюється дослідницька робота з історії Компартії Казахстану — бойового загону КПРС. Збірник документів і матеріалів «КПСС и Советское правительство о Казахстане» містить лєнінські документи, найважливіші постанови ЦК партії, РНК СРСР та РРФСР, Ради Міністрів СРСР про Казахську республіку, починаючи від Великого Жовтня до наших днів¹². Розпочато видання збірника документів і матеріалів «Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов»¹³.

Побачили світ книги про діяльність Компартії Казахстану по створенню й розвитку Кустанайсько-Тургайського промислового комплексу, партійне керівництво масовими організаціями трудящих у перехідний

⁴ Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979.

⁵ Кадырбаев М. К., Марьяшев А. К. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата, 1978.

⁶ Алпысбаев Х. Нижнепалеолитические памятники Южного Казахстана. Алма-Ата, 1978.

⁷ Пишулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV — начале XVI вв. (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата, 1977.

⁸ Турсунова М. С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX в. Алма-Ата, 1977.

⁹ Пахмурный П. М. Большевики Казахстана в революции 1905—1907 гг. Алма-Ата, 1976; Сулейменов Б. С. Революционное движение в Казахстане в 1905—1907 гг. Алма-Ата, 1976; Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Восстание 1916 г. в Казахстане. Алма-Ата, 1976.

¹⁰ 1917 год в Казахстане. Редколлегия: П. М. Пахмурный, Б. Р. Рамазанова и др. Алма-Ата, 1977.

¹¹ Ауезова Л. М. Исторические основы эпопеи «Путь Абая». Алма-Ата, 1976 (на казахском языке).

¹² КПСС и Советское правительство о Казахстане. Алма-Ата, 1978.

¹³ Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов: Казахстанская областная (краевая) партийная организация в резолюциях и решениях конференций и пленумов обкома и крайкома. Т. 1 (1921—1927 гг.). М., 1981.

до соціалізму період¹⁴. Схвально зустрінута громадськістю монографія, присвячена діяльності більшовиків Казахстану в період становлення і зміцнення Радянської влади¹⁵. Особливо треба відзначити ґрунтовний виклад її авторами питань організаційного розмежування більшовиків і меншовиків у місцевих парторганізаціях у 1917 р., тактики «лівого блоку», історії формування політичної армії революції, а також правильність оцінки діяльності організації «УШ-туз»^{*}.

Активно займалися історики республіки питаннями здійснення аграрної політики КПРС, зокрема ефективності курсу партії на освоєння цілини¹⁶. Неоціненне значення для розвитку досліджень у цьому напрямі мала книга Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Цілина». З'явилися праці, присвячені керівній ролі КПРС у розвитку громадського тваринництва в республіці¹⁷.

Опубліковано матеріали ряду всесоюзних і республіканських наукових сесій та конференцій¹⁸⁻²⁰. В них дістали відображення питання міжнародної значимості історичного досвіду КПРС у боротьбі за зміцнення миру і дружби між народами, успіхи ленінської національної політики, розвиток економіки і культури Радянського Казахстану в братерській співдружності народів СРСР, розквіт і взаємозбагачення соціалістичних національних культур.

Проблемам історії робітничого класу республіки періоду розвитку соціалізму присвятив своє дослідження колектив авторів, які висвітлили джерела поповнення кадрів робітників, динаміку їх чисельності, віковий і національний склад, підвищення добробуту й культурно-технічного рівня²¹. Група дослідників виявила ініціативу у підготовці до видання в співдружності з партійними працівниками документальних матеріалів з історії великих промислових підприємств республіки. Вже побачила світ праця з історії Балхашського гірничо-металургійного комбінату²².

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції було видано збірник статей²³, автори яких порушили актуальні питання встановлення й зміцнення Радянської влади в краї, ролі Червоної гвардії у захисті завоювань революції, інтернаціонального характеру досвіду розв'язання національного питання, бурхливих темпів розвитку економіки й культури Казахської РСР на сучасному етапі, змін у соціальній структурі її населення та багато інших.

Не обминають своєю увагою історики республіки критичний ана-

¹⁴ Туманшин К. М. Деятельность Компартии Казахстана по созданию и развитию Кустайайско-Тургайского промышленного комплекса (1956—1970). Алма-Ата, 1978; Торжество идей Октября в Казахстане. 1917—1977. Алма-Ата, 1977; Кусанова Ш. Партийное руководство массовыми организациями трудящихся. Алма-Ата, 1976.

¹⁵ Пахмурный П. М., Григорьев В. К. Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1978.

^{*} Дрібнобуржуазна націоналістична організація. Після деяких хитань і помилок у 1918 р. повністю перейшла на бік Радянської влади.

¹⁶ Великий подвиг партии и народа. М., 1974; Имашев С. Коммунистическая партия в борьбе за освоение целинных земель Казахстана.— В кн.: Вопросы истории Компартии Казахстана. Алма-Ата, 1974; Щедрость целины: Сб. статей. Алма-Ата, 1975; 20 целинных лет. Алма-Ата, 1974; Маданов Х. М. Деятельность КПСС по осуществлению ленинской аграрной политики в Казахстане (1946—1975 гг.). Алма-Ата, 1980.

¹⁷ Абдулпаттаев А. Компартия Казахстана в борьбе за развитие животноводства (1946—1965 гг.). Алма-Ата, 1976.

¹⁸⁻²⁰ Исторический опыт КПСС в борьбе за укрепление мира и дружбы между народами: Материалы всесоюзной научно-теоретической конференции 1—3 июня 1977 г. Алма-Ата, 1978; Великий Октябрь — главное событие XX века: Материалы республиканской научно-теоретической конференции 25—26 октября 1977 г. Алма-Ата, 1979.

²¹ Асылбеков М. Х., Нурмухамедов С. Б., Пан Н. Г. Рост промышленных кадров рабочего класса в Казахстане. Алма-Ата, 1976.

²² Медный гигант на Балхаше: Сб. документов и материалов. Т. 1 (1929—1952 гг.). Алма-Ата, 1977.

²³ Великий Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1977.

ліз праць буржуазних дослідників²⁴. Опубліковано монографії, присвячені інтернаціональним зв'язкам трудящих республіки, участі колишніх військовополонених-інтернаціоналістів (угорців, поляків, чехів, словаків, німців та ін.) у захисті завоювань революції в роки громадянської війни та в початковий період мирного соціалістичного будівництва²⁵.

Створено колективну монографію, у якій висвітлено питання допомоги робітничого класу республіки сільському господарству й партійного керівництва цим аспектом діяльності робітників²⁶. Узагальнено досвід переходу майже 500 тис. казахських кочових і напівкочових господарств до осілого способу життя і його найважливіші соціально-культурні результати²⁷. Розширюються історико-демографічні дослідження, зокрема радянського періоду²⁸.

Триває робота над вивченням історії народного господарства республіки, головним чином на етапі розвинутого соціалізму²⁹. Дедалі більшу увагу дослідників привертають соціальна структура суспільства, особливо в сільській місцевості, місце й роль аграрного заgonу радянського робітничого класу³⁰.

У співдружності з філософами й етнографами історики Каз.РСР продовжують досліджувати питання розквіту і зближення культур соціалістичних націй, співробітництва Казахської РСР з братніми республіками³¹. Значною подією в суспільно-політичному житті республіки було завершення видання 12-томної «Казахської Радянської Енциклопедії» (казахською мовою).

Проводиться дослідницька робота в галузі вивчення історії становлення й розвитку науки в Казахстані, в тому числі проблем власне історіографії³².

Істотно зросли масштаби етнографічних досліджень. Зокрема, видано комплексну історико-етнографічну працю про господарську діяльність казахів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. з картографуванням

²⁴ Кшибеков Д. Критика буржуазной фальсификации опыта строительства социализма в Казахстане. Алма-Ата, 1977.

²⁵ Сиргебаев Г. Глубокие корни братства (интернациональное и коммунистическое движение среди иностранных пролетариев в Казахстане). 1915—1922 гг. Алма-Ата, 1977; Такенов А. Казахстанын интернационалдык байланышы. Алма-Ата, 1977.

²⁶ Союз, рожденный Октябрем: Партия — организатор помощи рабочего класса сельскому хозяйству Казахстана. Алма-Ата, 1977.

²⁷ Дахшлейгер Г. Ф. Маршрутом социального прогресса. Алма-Ата, 1977.

²⁸ Население Казахстана в 1959—1970 гг. (Структурные сдвиги и их оценка). Отв. ред. С. Б. Баншев, Л. А. Квон. Алма-Ата, 1976; Алексеенко Н. В. Население дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1981.

²⁹ Экономика Казахстана за 60 лет. Алма-Ата, 1977; Баншев С. Социально-экономическое развитие Советского Казахстана. Алма-Ата, 1979; Кошанов А. Индустриальный прогресс Казахстана в период развитого социализма. Алма-Ата, 1977; На пути к развитому социализму: КПСС в борьбе за упрочение и развитие социализма в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1976; Экономическое развитие Казахстана и критика буржуазных фальсификаторов. Отв. ред. С. Баншев. Алма-Ата, 1978 и др.

³⁰ Капесов Н. К. Социальные изменения в составе сельскохозяйственных тружеников Казахстана. Алма-Ата, 1977; Исатаев Р. Колхозное крестьянство Казахстана в условиях развитого социализма. Алма-Ата, 1977; Кенбаев Р. Люди мирного подвига. Алма-Ата, 1977; Кожамкулов Т., Мадиев Б. Подъем благосостояния трудящихся (на материалах Казахстана). Алма-Ата, 1978; Виленский Е. Д. Ликвидация безработицы и аграрного перенаселения в Средней Азии и Казахстане. Алма-Ата, 1980.

³¹ Капанин А. К., Яндаров А. Д. Расцвет культуры казахского народа (Общие проблемы культуры. Закономерности, тенденции, особенности культурного строительства в Казахстане после Великой Октябрьской социалистической революции). Алма-Ата, 1977; Развитие и сближение советских наций: Проблемы управления. Отв. ред. Сужиков М. Алма-Ата, 1978; Найзагарин Т. Содружество Казахстана с братскими республиками в условиях развитого социализма. Алма-Ата, 1977.

³² Кунаев А. М. Академии наук Казахской ССР — 30 лет. — Вестник АН Каз. ССР, 1977, № 7; Тулепбаев Б. А. Великий Октябрь и развитие науки в Казахстане. — Известия АН Каз. ССР. Серия общественных наук, 1978, № 1; Жұламманов К. Совершенствование высшего образования в Казахстане. Алма-Ата, 1976.

її основних елементів, що є складовою частиною «Історико-етнографічного атласу Середньої Азії й Казахстану»³³.

У минулій п'ятиріччі підготовлено узагальнююче дослідження з історії робітничого класу Радянського Казахстану. В ньому показано закономірності й особливості розвитку робітничого класу республіки на всіх етапах соціалістичного будівництва, його багатонаціональний склад, зростання національних робітничих кадрів, досліджено джерела й форми поповнення робітничого класу, зростання його трудової активності, провідної ролі в суспільно-політичному житті республіки.

Завершено також монографію з історії селянства Радянського Казахстану, в якій показано динаміку соціальної структури аулу й села до початку колективізації сільського господарства, форми класової боротьби в період суцільної колективізації й масового планового осідання казахських шаруа, утворення колгоспного селянства, розвиток продуктивних сил сільського господарства і зміни в суспільно-політичному житті аулу й села на всіх етапах соціалістичного будівництва, історію освоєння цілинних земель, процес переходу частини колгоспного селянства до рядів аграрного загону робітничого класу на сучасному етапі розвитку суспільства.

Згідно з історичними рішеннями XXVI з'їзду Компартії Казахстану в плані науково-дослідницької роботи колективу Інституту історії, археології та етнографії ім. Ч. Ч. Валіханова АН Казахської РСР, усіх істориків республіки на одинадцять п'ятирічку головне місце займають праці з історії Радянського Казахстану і, зокрема, періоду розвинутого соціалістичного суспільства. Основними напрямками наукових досліджень співробітників інституту та кафедр вузів республіки в 1981—1986 рр. і в перспективі будуть: історія Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР; формування й розвиток соціалістичних націй і національних відносин у Країні Рад; проблеми етногенезу, сучасні етнічні процеси; проблеми інтернаціоналізму; теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; загальна концепція всесвітньої і вітчизняної історії; розвиток капіталістичної й докапіталістичних соціально-економічних формацій; історія й актуальні проблеми міжнародних відносин. Всі ці питання розробляються на матеріалах Казахстану стосовно минулого казахського й інших народів, що населяють республіку.

Особливу увагу буде приділено проблемі індустріального розвитку й росту робітничого класу республіки, зростання його провідної ролі в радянському суспільстві в 60-х — 70-х роках, соціалістичному змаганню в промисловості, соціально-економічній значимості освоєння цілинних земель, історії міст Караганди та Цілінограда. Досліджуватимуться також проблеми формування кадрів інженерно-технічної інтелігенції в період будівництва соціалізму. Буде підготовлено етнографічну працю «Казахи», а також монографію, присвячену сучасній сільській сім'ї.

Великою комплексною темою плану одинадцятої п'ятирічки й на період до 1990 р. є багатотомний «Звід пам'яток історії й культури Казахстану» як частини «Всесоюзного Зводу пам'яток». До нього буде включено опис археологічних пам'яток, пам'яток історії казахського народу XV — XIX ст., революційного й національно-визвольного руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни, Великої Вітчизняної війни, пам'яток художньої культури (архітектури, мистецтва, етнографії).

На 1981—1985 рр. заплановано проведення археологічних розкопок в Отрарі й Отрарському оазисі (досліджуватиметься період, що передував монгольському нашествю). В Центральному й Західному Казах-

³³ Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX вв. Алма-Ата, 1980.

стані розширено польові роботи для вивчення культури епохи бронзи й ранніх кочовиків.

Значного розмаху набудуть дослідження з історичної географії, історії етнічних процесів, соціально-економічних відносин і політичного ладу на території Казахстану в давнину і в середньовічний період з залученням нових джерел, а також економічного ладу в краї в першій половині XIX ст.

Буде завершено створення двотомного біобібліографічного посібника з суспільствознавчих наук, передбачається підготувати фундаментальну працю з історії історичної науки.

Проводиться джерелознавчий аналіз і складання коментарів до збірника документів з історії казахсько-китайських зв'язків, у якому буде висвітлено один з маловивчених досі аспектів — відносини між Росією і Китаєм у XVIII—XIX ст.

Перший рік одинадцятиріччя ознаменувався виходом у світ ряду монографічних праць, присвячених розвитку історичних процесів у Казахстані³⁴.

У 1981 р. трудящі республіки відзначили 250-річчя добровільного приєднання Казахстану до Росії, яке стало поворотним пунктом в історії казахського народу, в становленні, розвитку й зміцненні його непогаснутої дружби з усіма народами нашої Батьківщини. Наприкінці вересня 1981 р. в Алма-Аті відбулася Всесоюзна науково-теоретична конференція «Прогресивна роль Росії в історичних долях народів Казахстану», в ході якої було розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних з передумовами й історичним значенням цього акту, а також проблем історії Великого Жовтня і його ролі у розвитку Казахської РСР та республік Середньої Азії, дружби народів СРСР, розвитку економіки й культури казахстансько-середньоазійського регіону. В її роботі взяв участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Казахстану тов. Д. А. Кунаєв. З науковими доповідями на конференції виступила велика група вчених Академії наук СРСР на чолі з віце-президентом АН СРСР П. М. Федосєєвим, дослідники з багатьох союзних і автономних республік, у тому числі з Української РСР.

Очевидно, настав час для розвитку наукових контактів, координації дослідницької діяльності істориків, археологів, етнографів Казахстану і України. Поле для цього — достатньо широке, а в ряді напрямів, до того ж, непочатий край роботи. Справді, хіба немає рис подібності і навіть спільності в етнокультурних процесах у скіфських племенах південних районів України і сакських племен Казахстану, в тому числі в господарсько-культурних типах, у структурі суспільних відносин, у мистецтві. Мабуть, не випадково на радянській виставці «Кочові народи Євразії», що відкрилася в Японії, представлено близькі за сюжетами й способом виконання предмети скіфського й сакського мистецтва. Потребує, на наш погляд, розгляду під новим кутом зору і тема відносин половців (кипчаків) та Київської Русі, а саме — в плані не лише набігів кочівників, а й мирних етнополітичних і культурних зв'язків.

Не менш цікавою є й конкретна історія переселення трудового селянства України в казахські степи наприкінці XIX — на початку XX ст., налагодження дружніх зв'язків з трудівниками кочового й напівкочового казахського аулу. В українській періодиці згадувалося питання про зв'язки комнезамів УСРР на початку 20-х років з організацією спіл-

³⁴ Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Е. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата, 1981; Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе России в XVIII — начала XX вв. Алма-Ата, 1981; Алексеев Н. В. Население дореволюционного Казахстана (1870—1914 гг.). Алма-Ата, 1981; Зиманов С. З., Исмагулов С. Ш., Даулетова С. О. Казахский революционный комитет. Алма-Ата, 1981; Муканов М. С. Казахская юрта. Алма-Ата, 1981; Казахстан в эпоху феодализма. Алма-Ата, 1981.

ки кошчі («мусульманськими комбідами» — за висловом В. І. Леніна). Однак далі воно не набуло розвитку.

І особливо актуальною є тема масового добровільного руху трудящих РРФСР, Української РСР, інших союзних республік на цілнинні землі Казахстану й закріплення їх на нових місцях. У цьому напрямі необхідно здійснити історичні й етносоціологічні дослідження, які розкриють джерела утворення нової історичної спільності людей — радянського народу, різні сторони соціалістичного способу життя.

Г. Ф. Дахилейгер

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В КАЗАХСКОЙ ССР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Казахской ССР на современном этапе, а также рассматриваются задачи, которые ученым предстоит решить в будущем.

Проти буржуазної фальсифікації історії

І. Ю. ЧАРСЬКИХ (Донецьк)

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ ПЕРШИХ РАДЯНСЬКИХ П'ЯТИРІЧОК

Період будівництва соціалізму — важливий етап героїчної історії Радянської держави. «Чим далі відходять у минуле роки перших п'ятирічок, тим величніше постає перед нами цей важкий, але славний час,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.— ...Наші перші п'ятирічки були справжніми битвами за соціалізм»¹. Досвід будівництва нового суспільства, нагромаджений радянським народом у ході розробки і виконання довоєнних п'ятирічних планів, є фундаментом сьогоднішніх успіхів, служить справі побудови комунізму.

Буржуазні історики, економісти, соціологи намагаються всіляко очорнити процес соціалістичної індустріалізації в СРСР насамперед в очах народів країн, що розвиваються, а також з метою «теоретичного обґрунтування» ідеологічних диверсій проти держав соціалістичної співдружності.

Радянські вчені вже багато зробили в справі критики буржуазної історіографії перших п'ятирічок². Проте ще не всі питання цієї теми розкриті достатньо повно. Автор цієї статті прагнув проаналізувати оцінки перших п'ятирічних планів у буржуазній літературі, показати неспроможність спроб «радянологів» спотворити взаємозв'язок і взаємозумовленість планування та соціалістичного змагання, а також викрити реакційну суть фальсифікацій підсумків перших радянських п'ятирічок.

Перші п'ятирічні плани в міру їх вироблення й успішного втілення в життя викликали дедалі зростаючий інтерес у всьому світі. Численні спроби їх оцінки одразу ж, по гарячих слідах, були зроблені представниками наукових кіл Європи та Америки, які вивчали досвід планування радянської економіки і можливість його застосування в капіталістичних країнах. Ряд авторів оцінював п'ятирічний план як цінну теоретичну й практичну розробку³⁻⁴. Водночас на Заході знайшлося чимало «спеціалістів», які негативно поставилися до планування і твердили про неминучість «кризи» радянської економіки та провалу п'ятирічок⁵. Згодом, у 40—50-х роках, цей реакційний напрям у буржуазній історіографії, який очолювали Д. Даллінг, Р. Хант, Б. Мур, Л. Шаніро, різко посилювався і, незважаючи на відродження наприкінці 60-х — на

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 82—83.

² Горбунов Э. П. Социалистическая индустриализация СССР и ее буржуазные критики. М., 1962; Марушкин Б. И. История и политика. Американская буржуазная историография истории советского общества. М., 1969; Олегина И. Н. Индустриализация СССР в англо-американской историографии. Л., 1971; Тетюшев В. И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные «критики». М., 1978; Виттенберг Е. Я., Дробинжев В. З. Рабочий класс и профсоюзы СССР. Критика буржуазных и ревизионистских концепций. М., 1980.

³⁻⁴ Campbell T. D. Russia. Market or Menace? London, 1932; Reddaway W. E. The Russian Financial System. London, 1935; Zahn-Golodets L. L'economie Planifiée en URSS et l'economie dirigée aux Etats-Unis. Paris, 1937.

⁵ Ludoff E. Soviet Dumping. London, 1931; Barzini L. URSS. L'imperio del lavoro forzato. Milano, 1935; Noll A. Pjatiletka und Vierjahresplan. München, 1937 etc.

початку 70-х років ліберальної тенденції, й нині є домінуючим. Для його сучасних представників — А. Гершенкрона, С. Шваневича, С. Ко-на, У. Блеквелла та інших — характерне намагання будь-якими засобами дискредитувати радянські п'ятирічки, довести їх «неспроможність». Інколи внаслідок відсутності аргументів на сторінки академічних видань виплескується відверта лайка на адресу авторів п'ятирічних планів.

У буржуазній історіографії всіляко протягується положення про те, ніби індустріалізація СРСР є волюнтаристським актом, здійсненим за наказом зверху. Причому вияв волюнтаризму «радянологи» вбачають насамперед у п'ятирічних планах, заперечуючи їх науково обгрунтований характер⁶. «П'ятирічні плани з їх фантастичними замислами служили до війни лише пропагандистським цілям»⁷, — твердили, зокрема, У. Блеквелл і Х. Хантер. Вони силкуються показати, що п'ятирічне перспективне планування є антинауковим, позбавленим адміністративного та економічного смислу, оскільки «реальну користь можуть дати лише плани на рік або на ще дрібніші проміжки часу»⁸. Аналогічні звинувачення висувають С. Кон і П. Дьюкс. С. Шваневич на сторінках своєї книги «Примусова праця та економічний розвиток» метод централізованого управління індустріалізацією з допомогою п'ятирічних планів називає «методом вибухового планування»⁹.

Англієцькі буржуазні історики Е. Карр і Р. Девіс у книзі «Створення планової економіки. 1926—1929» змушені визнати, що перший п'ятирічний план був «компетентним, солідним і діяльним», що він відігравав «виняткову роль у втіленні повністю продуманої схеми індустріалізації господарства»¹⁰. Однак лейтмотивом їх праці все ж є ідея про неможливість наукового планування: «Ніякі з існуючих методів планування не можуть претендувати на точність, і термін «розвиток науки планування» — сумнівний»¹¹.

Ідеологи буржуазії, заперечуючи саму можливість вироблення науково обгрунтованих планів розвитку народного господарства, свідомо ігнорують докорінні відмінності в розвитку економіки за капіталізму, коли існує приватна власність на засоби виробництва, і в державах диктатури пролетаріату, де ці засоби належать усьому суспільству і де плановий розвиток не лише можливий, але й необхідний.

К. Маркс першим вказав на закономірність планування економіки після повалення влади капіталу. Він писав: «*Національна централізація засобів виробництва* стане національною основою суспільства, що складається з об'єднання вільних і рівних виробників, які займаються суспільною працею за загальним і раціональним планом»¹². Таким чином, основоположник наукового комунізму сам доводив абсолютну безпідставність тверджень сучасних буржуазних суспільствознавців, нібито ідея планування суперечила «анархічній природі Маркса». В. І. Ленін також неухильно захищав принцип науковості планування. Плани Радянської держави — це «...широкі плани не з фантазії взяті, а підкріплені технікою, підготовлені наукою...»¹³, — зазначав він. «Наукове ви-

⁶ Blackwell W. L. *Industrialization of Russia. An Historical Perspective*. New York, 1970, p. 96—98, 122.

⁷ *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*. New York, 1974, p. 31; Hunter H. *The Overambitious First Soviet Five-Year Plan*. — *Slavic Review*, 1973, vol. 32, № 2, p. 237—257.

⁸ Blackwell W. L. *Op. cit.*, p. 121.

⁹ Swianewicz S. *Forced Labour and Economic Development. An Enquiry into the Experience of Soviet Industrialization*. London, 1965, p. 146—147.

¹⁰ Carr E. H. and Davies R. W. *Foundations of Planned Economy. 1926—1929*. London, 1969. Vol. I, part 2, p. 895—897.

¹¹ *Ibid.*, p. 800—801.

¹² Маркс К. *Націоналізація землі*. — Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*, т. 18. с. 55.

¹³ Ленін В. І. *Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.* — *Повне зібр. творів*, т. 40, с. 104.

роблення державного плану всього народного господарства», чи можна не зрозуміти цих слів, цього рішення нашої найвищої влади?»— писав Володимир Ілліч у статті «Про єдиний господарський план» і закликав «навчитися цінній науку», відкидати чванство дилетантів і бюрократів, працювати над планами систематично, досліджуючи свій же досвід, свою ж практику¹⁴.

КІРС, керуючись ленінськими вказівками, постійно приділяла значну увагу виробленню справді наукових планів. Виконуючи її рішення, Держплан СРСР і наркомати організували для обговорення проблем першого п'ятирічного плану 15, а другого — 24 загальносоюзні науково-технічні конференції¹⁵. Цими ж питаннями займалися численні науково-дослідні інститути. Планові органи здійснили велику роботу щодо обґрунтування контрольних цифр п'ятирічних планів.

Більш далекоглядні «радянологи» розуміють, що голосливих суджень явно недостатньо для того, щоб переконати читачів у «ненауковості» й «шкідливості» п'ятирічних планів. Тому деякі буржуазні історики, подібні до У. Блеквелла або учасників «наукової» дискусії про перший п'ятирічний план, що велася на сторінках журналу «*Slavic Review*», намагаються знайти хоч які-небудь помилки і диспропорції в радянському плануванні¹⁶.

Планове ведення господарства у масштабі цілої країни було принципово новим явищем в історії людства. Внаслідок відсутності будь-якого досвіду в цій справі прорахунки були природними. На їх неминучість при виконанні найвеличнішого в світі завдання — будівництва нового, небувалого в історії суспільства вказував В. І. Ленін. «...Нам доводиться робити непомірно нове діло,— зазначав він,—...діло наше буде неймовірно важким, в якому буде, безсумнівно, ряд помилок. Головне: треба тверезо вміти дивитися, де такі помилки допущені...»¹⁷. Партія бачила своє завдання в тому, щоб оперативно виявляти причини помилок і прорахунків, вчасно виправляти їх.

Інша група «радянологів» для доведення «неефективності» перших п'ятирічних планів використовує більш витончену аргументацію, моделюючи різні альтернативи економічній політиці партії в період соціалістичної реконструкції народного господарства. Натомість всі вони роблять висновок про «переваги» поєднання планування і ринку¹⁸. При цьому знову піднімається на щит ідея «виростання соціалізму з ринкових відносин», висунута бухарінською правою опозицією ще у 1928—1929 рр. Зокрема, Р. Девіс звинувачує в амбіційності «телеологічних» плановиків (тобто тих, хто брав за основу цільові установки), яких очолювали В. В. Куйбишев і С. Г. Струмлін, і твердить, що «чисто економічно» більш вигідним був «генетичний метод» (використання механізму стихійних тенденцій суспільного розвитку)¹⁹.

Однак, по-перше, немає ніяких підстав говорити про «суто економічну вигоду» застосування ринкового механізму в соціалістичній ін-

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 327, 331.

¹⁵ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926—1932. М., 1960, с. 11—12.

¹⁶ Blackwell W. L. Op. cit., p. 124—128; Hunter H. The Overambitious First Soviet Five-Year Plan.— *Slavic Review*, 1973, vol. 32, N 2, p. 237—257; Campbell R. W. What Makes a Five-Year Plan Flammable?— *Ibid.*, p. 258—263; Cohen S. F. Stalin's Revolution Reconsidered.— *Ibid.*, p. 264—270; Lewin M. The Disappearance of Planning in the Plan.— *Ibid.*, p. 271—287.

¹⁷ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). 27 березня—2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня.— Повне збір. творів, т. 45, с. 71.

¹⁸ Gramatzki H.-E. Räumliche Aspekte der Sowjetischen Wirtschaftsplanung. Berlin, 1974; Lewin M. Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to Modern Reforms. Princeton, 1974; Nove A. Some Observations on Bukharin and His Ideas.— Essays in Honour of E. H. Carr. London, 1974; Idem. Political Economy and Soviet Socialism. London, 1979.

¹⁹ Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia. London and Basingstoke, 1980. Vol. 1, p. 399—400.

дустріалізації. Положення цієї теорії були відкинуті партією як поразенські, недостатні для високих темпів розвитку народного господарства і залишилися, як, до речі, і міркування Р. Девіса, абстрактними розумуваннями. По-друге, навіть ті ідеологи буржуазії, які на основі аналізу перших п'ятирічок дають «доброзичливі» рекомендації використати ринок, а не план як регулятор виробництва, усвідомлюють, що запропонована ними «альтернатива» економічній політиці партії призвела б до реставрації капіталізму. Це, безумовно, уряд робітників і селян не влаштовувало.

«Радянологи» звертаючись до історії розробки п'ятирічних планів, намагаються заперечити нерозривний зв'язок між планом і соціалістичним способом виробництва. При цьому вони використовують три варіанти аргументації: по-перше, планування оголошують «загальною рисою нової епохи», не зв'язаною обов'язково з соціалізмом²⁰; по-друге, намагаються розглядати п'ятирічні плани лише як метод подолання відсталості, оголошуючи централізоване планування корисним тільки на початку індустріалізації — на «екстенсивному етапі», на «інтенсивному ж етапі» воно нібито стає перешкодою для виробництва^{21–22}; по-третє, розглядають плани як феномен, притаманний винятково Росії. Якщо перші дві тези є складовими частинами різних конвергенційних теорій, то остання вписується у загальну концепцію винятковості російської історії. Її активного проповідника Т. фон Лаусе, який відшукував планування ще в царській Росії, підтримують У. Блеквелл і Г. Гроссман. «Плани, — роблять висновок фальсифікатори, — це не стільки дитя соціалізму, скільки продовження царських традицій»²³.

Однак про які «царські традиції» може йти мова, якщо навіть неспроба регулювати (а не планувати) розвиток економіки, здійснена царським міністром С. Вітте, зазнала краху, і на початку ХХ ст. у Росії вибухнула жорстока промислова криза.

З точки зору єдино правильного — класового — підходу до розгляду соціально-економічних процесів В. І. Ленін визначив характер планування як соціалістичний. «...Тільки те будівництво, — зазначав він, — може заслужити назви соціалістичного, яке проводитиметься за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні і господарські цінності»²⁴.

Ідеологів імперіалізму дратує мобілізуюча сила наших державних планів. Намагаючись дискредитувати роль партії, держави і профспілок у справі централізованого керівництва народним господарством, вони твердять про міфічний «радянський антидемократизм», «тоталітаризм» тощо. Найважливіший «доказ» «тоталітаризму» радянської системи 30-х років І. Дойчер, наприклад, вбачає у тому, що п'ятирічними планами регулювався розподіл робочої сили²⁵. Однак навіть американський дослідник Г. Гроссман виступав проти подібних примітивних прийомів фальсифікації радянської трудової політики, справедливо зазначаючи, що «в СРСР розподіл робочих рук залежить швидше від вибору, ніж від примусу». Регулююча функція планів, вказував він, полягає в створенні умов, що впливають на цей вибір: диференціації

²⁰ Carr E. H. Foundations of Planned Economy. 1926–1929. London, 1971, Vol. II.

^{21–22} Wilczynski J. Socialist Economic Development and Reforms. London and Basingstoke, 1972; Fallenbuchl Z. M. Economic Development in the Soviet Union and Eastern Europe. New York, 1975; Wilczynski J. An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism. London, 1981.

²³ Blackwell W. L. Op. cit., p. 120; Grossman G. The Industrialization of Russia and the Soviet Union. London, 1970, p. 36.

²⁴ Ленін В. І. Промова на з'їзді голів губерніських Рад 30 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 20.

²⁵ Deutscher I. Die Sowjetischen Gevverhschaften. Ihr Platz der Sowjetischen Arbeitspolitik. Frankfurt am Main, 1969, s. 105.

зарплати, квартирних та інших пільг для населення районів і працівників галузей, де відчувається велика потреба в робочій силі²⁶.

«Радянологи» охоче цитують висловлювання Троцького, який грубо спотворював політику партії в справі залучення трудових ресурсів країни до виконання завдань соціалістичної індустріалізації. Вигадки цього ренегата видаються за суть трудової політики Радянської держави, що трактується як придушення робітничого класу на основі всеохоплюючого плану²⁷.

Звичайною для буржуазної історіографії є фальсифікація ролі профспілок у розробці перших п'ятирічних планів. Оскільки з 1928 р. плани набували форми закону, заявляє І. Дойчер, то діяльність профспілок була «суворо обмежена заданими рамками»²⁸. Показати робітничий клас і профспілки в період індустріалізації лише як об'єкт планування намагаються також А. Бродерсен і М. Дьюар²⁹.

Всі наведені вище твердження далекі від реальності. Як відомо, радянський робітничий клас брав активну участь у плануванні й здійснював загальне керівництво розробкою планів через Комуністичну партію. Боротьба навколо прийняття директив по розробці першого п'ятирічного плану на XV з'їзді ВКП(б) велася, по суті, між робітничим класом і капіталістичними елементами, підголосками яких виступали лідери опозиції. Рішення з'їзду, в яких засуджувалася капітулянтська позиція опозиціонерів, озброїли планові органи науковою програмою розробки плану, основне завдання якого — побудова фундаменту соціалізму — відповідало інтересам робітничого класу. Розробка ж конкретних планових показників так само, як і управління взагалі, — завдання спеціалістів, перед якими його поставив робітничий клас. Однак він здійснював не лише загальне керівництво плануванням. Конкретні планові показники вироблялися не тільки плановими організаціями, але й були результатом творчих пошуків широких робітничих мас. Про активний вплив робітничого класу на формування планів свідчить багато фактів. Істотні доповнення внесли, наприклад, луганські паровозобудівники у первісний варіант плану розвитку заводу на 1927/28 р., яким передбачався випуск продукції на суму 18,7 млн. крб. Враховуючи, що в попередньому році було випущено продукції на суму 20 млн. крб., учасники виробничих нарад, які відбулися в цехах підприємства, висловилися за підвищення плану як мінімум на 16%³⁰⁻³⁹. За ініціативою профспілок обговорення першого п'ятирічного плану за два місяці до його затвердження відбулося на московському заводі «Електросталь», ленінградських — «Пролетарий» та «Електрик», Гришинських рудників у Донбасі. На Людиноському машинобудівному заводі (Брянська губернія) після обговорення план виробництва локомотивів був збільшений до 1000 штук замість 400, намічених раніше⁴⁰.

Формою найефективнішої участі трудових колективів у виробничому плануванні було висування зустрічних планів. Влітку 1930 р. робітники Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса, обговоривши промфінплан на 1931 р., запропонували підвищений зустрічний план, виконання якого давало можливість зекономити близько 1 млн. крб.⁴¹ Вся країна підтримала почин ленінградців. Так, колективи 12 найбільших металургійних і машинобудівних заводів України

²⁶ Grossman G. The Soviet Government's Role in Allocating Industrial Labour. — Industrial Labour in the USSR. New York, 1979. p. 42—58.

²⁷ Brodersen A. The Soviet Worker. Labour and Government in the Soviet Society. New York, 1966. p. 72; Meyer G. Sozialistische Systeme: Theorie und Strukturanalyse. Opladen, 1979. s. 82—173.

²⁸ Deutscher I. Op. cit., s. 104.

²⁹ Brodersen A. The Soviet Worker, p. 138; Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia. New York, 1973. Vol. VIII. p. 258—259.

³⁰⁻³⁹ История рабочих Донбасса. К., 1981. Т. I, с. 271.

⁴⁰ Индустриализация СССР 1926—1928. Док. и материалы. М., 1969, с. 502.

⁴¹ Правда, 1930, 30 июля; Металлист, 1930, № 27, с. 25—26.

збільшили виробничу програму останнього кварталу 1930 р. на 22,9 млн. крб.⁴² Активну участь у зустрічному плануванні брали й шахтарі Донбасу. В травні — липні 1931 р. лише на 17 шахтоуправліннях виникло 167 тимчасових контрольних комісій і 1446 бригад зустрічного планування, в яких працювали 11147 чол.⁴³

Творчо розвиваючи досвід зустрічного планування, робітники Мариупольського заводу ім. Ілліча виступили ініціаторами розробки змінно-зустрічних планів. Суть їх пропозиції полягала в тому, що бригади щодня, враховуючи виробничі умови, вносили корективи в оперативні плани з метою їх підвищення. У постанові ЦК КП(б)У від 10 жовтня 1931 р. про змінно-зустрічне планування вказувалося, що ця форма трудової активності робітничого класу повністю себе виправдала, сприяла його участі в плануванні, успішному виконанню промфінплану⁴⁴. Завдяки діяльності профспілок змінно-зустрічне планування набуло великого поширення не лише на Україні, а й в усій країні.

У ході дальшого вдосконалення робітничим класом методу зустрічного планування стали розроблятися плани, в основу яких було покладено техніко-економічні показники, що спиралися на прогресивні технічні нормативи і детально розроблений процес усього виробництва. У зустрічних техпромфінпланах колективів ленінградських заводів «Світлана», Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського та інших підприємств поєднувалися питання техніки, економіки і фінансової діяльності.

Все це яскраво свідчить про цілковиту неспроможність спроб показати радянський робітничий клас як пасивний об'єкт планування, що змушені визнати навіть деякі «радянологи». Зокрема, американський дослідник Р. Лі вказує на великий вплив робітників на розвиток винахідництва. «Розмах цієї діяльності перевершує будь-які подібні явища в інших країнах,— зазначає він.— Така масова участь скорочує витрати праці і збільшує ефективність техніки, ...допомагає виправляти помилки в плануванні і вносить вклад у зростання продуктивності праці»⁴⁵.

Що ж до тверджень А. Ноува, М. Кейзера та інших про «довільне скорочення партійним керівництвом строків виконання планів всупереч волі робітничого класу», то факти повністю спростовують цю брехливу версію. Влітку 1929 р. з ініціативою про дострокове виконання п'ятирічного плану виступили луганські паровозобудівники. «Ми беремо зобов'язання виконати п'ятирічку Луганщини за 4 роки,— звернулися вони до трудящих СРСР,— і висловлюємо впевненість, що за 4 роки буде виконана вся п'ятирічка Союзу»⁴⁶. Лозунг «П'ятирічку — за чотири роки!» став бойовим девізом робітничого класу всієї країни. Наприкінці 1935 р. за почином робітників Московського верстатобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе широко розгорнулося змагання за дострокове виконання плану другої п'ятирічки. Отже, саме робітничий клас виступав ініціатором скорочення строків виконання п'ятирічок, використовуючи для цього соціалістичне змагання.

Радянські історики аргументовано довели безпідставність вимислів буржуазної пропаганди про примусовий характер змагання⁴⁷. Однак теза про те, що саме в плані закладене «вороже» робітничому класові начало, «яке інспірувало» соціалістичне змагання, заслуговує більшої

⁴² Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (На матеріалах Української РСР). К., 1980, с. 145.

⁴³ Пономаренко Г. Я. Во главе трудового подъема. Коммунисты Донбасса — организаторы социалистического соревнования в годы первой пятилетки. К., 1970, с. 140.

⁴⁴ Там же, с. 154—155.

⁴⁵ Lee R. W. The Factory Trade Union Committee and Technological Innovation.— Industrial Labour in the USSR, p. XII, 116—134.

⁴⁶ История рабочих Донбасса, т. I, с. 279.

⁴⁷ Див., наприклад, Виттенберг Е. Я., Дробижев В. З. Указ. соч., с. 58—93.

уваги, оскільки в літературі це питання ще не розглядалося. Тим часом твердження про підпорядкованість змагання «авторитарним» та іншим планам зустрічаються в буржуазній історіографії досить часто. Ще в 1938 р. В. Дін писав, що змагання «заплановане» як привід для збільшення норм виробітку⁴⁸. Згодом ударництво, стахановський рух і деякі інші форми змагання стали оцінюватися «радянологами» як інспіроване партійним керівництвом та адміністрацією підприємств встановлення «робітниками-індивідуалістами» одиничних рекордів з метою збільшення цифр планових завдань, зокрема в галузі зростання продуктивності праці. Такі вимисли широко використовуються західною історіографією й нині⁴⁹.

Пояснюючи причини виникнення соціалістичного змагання тим, що воно нібито було «передбачене» п'ятирічним планом, «введене зверху», «організоване за наказом» тощо, «радянологи» ігнорують об'єктивну основу трудової активності робітничого класу за соціалізму. Але ж суб'єктивний фактор — свідомо, організуюча діяльність людей — може принести успіх лише в разі об'єктивної зумовленості явища. Головною передумовою соціалістичного змагання В. І. Ленін вважав встановлення суспільної власності на засоби виробництва. Внаслідок цього докорінно змінюється соціальна суть праці, що породжує єдиний для всіх стимул діяльності — суспільну (моральну і матеріальну) заінтересованість працівників в результатах як своєї праці, так і праці всього суспільства⁵⁰.

Масове соціалістичне змагання не було кимось «запроваджене». Воно виникло з ударництва 20-х років. А вже згодом народився зумовлений успіхами соціалістичної реконструкції, зростанням культурно-технічного рівня робітничого класу і підвищенням його добробуту рух стахановців.

Керівництво Комуністичної партії має вирішальну роль у поширенні трудових починів робітничого класу, адже будь-який з них дає позитивний ефект лише за умови всебічної організації. Однак і організація змагання всупереч вимислам фальсифікаторів проводилася не шляхом декретування, оскільки партія при цьому суворо дотримувалася вказівки В. І. Леніна про те, що «...завдання організувати змагання... вимагає проведення демократичного централізму...»⁵¹.

Спроби буржуазних істориків охарактеризувати ударників і стахановців як «вузький прошарок робітничої аристократії» — безпідставні. Адже наприкінці першої п'ятирічки у русі ударників брали участь 3/5 усіх робітників країни. Через рік після встановлення рекорду О. Г. Стахановим 1/4 металургів і машинобудівників, 1/5 текстильників стали стахановцями, а до липня 1940 р. більше половини робітників брали участь у стахановському русі і третина була ударниками⁵². Безумовно, ніякими наказами «згори» не можна було досягти такої масовості.

Основне завдання стахановців полягало в поширенні досвіду передовиків у кожному колективі, досягненні рубежів новаторів усіма працівниками. І зробити це не шляхом запровадження «потогінних темпів», як твердять буржуазні ідеологи, а шляхом раціоналізації, реорганізації праці кожного. Доступність стахановських методів для рядового працівника давала можливість перетворювати рекорди раніше досягнення на норму повсякденного виробітку. Прийняте груднем 1935 р.

⁴⁸ Dean V. M. Labour and Management in the USSR. — Foreign Policy Reports, 1938, vol. XIV, № 7, p. 79.

⁴⁹ Blackwell W. L. Op. cit., p. 116—118.

⁵⁰ Див.: Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189—198.

⁵¹ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». Повне збір. творів, т. 36, с. 144.

⁵² Индустриализация СССР 1933—1937 гг. Док. и материалы. М., 1971, с. 548, 549, 552, 554; Индустриализация СССР 1938—1941 гг. Док. и материалы. М., 1973, с. 366—373.

Пленумом ЦК ВКП(б) рішення про це було в січні 1936 р. законодавчо закріплене ЦВК СРСР. Конкретні норми виробітку встановлювалися після їх обговорення на галузевих конференціях, в яких брали участь робітники. При цьому враховувалися нові можливості підвищення продуктивності праці на основі зростлого технічного рівня виробництва. У середині 30-х років озброєність робітника основними засобами виробництва підвищилася порівняно з 1929 р. в промисловості у 2 рази, зокрема у вугільній — у 1,9, а в чорній металургії — в 2,5⁵³.

Нові норми, як правило, були набагато нижчими від фактично досягнутого рівня виробітку. Зокрема, старі норми на металургійних заводах наприкінці 1935 р. перевиконувалися в цілому на 35—40%, а нові — збільшені на 14—25%. Вони стали основою для дальшого зростання продуктивності праці, в чому був заінтересований насамперед робітничий клас, оскільки це сприяло підвищенню добробуту трудящих.

Намагаючись довести, що рішення грудневого 1935 р. Пленуму ЦК ВКП(б) були спрямовані проти робітничого класу, буржуазні історики замовчують той факт, що в них передбачалося збільшення фонду заробітної плати. Наприклад, на провідних тракторних заводах одночасно із запровадженням нових норм виробітку тарифні ставки зросли: на ХТЗ — на 7,2%, на СТЗ — на 9,8%, на ЧТЗ — на 18,2%^{54–57}.

Історія соціалістичної реконструкції народного господарства в СРСР свідчить, що між плануванням і соціалістичним змаганням завжди існували нерозривний зв'язок, органічна єдність їх мети і змісту. Запереченню цієї закономірності підпорядкована теза про «шкідливість» соціалістичного змагання для планового розвитку економіки, що посилено пропагується в сучасній буржуазній історіографії.

Однак протиставлення трудової активності робітничого класу принципам планування — це грубе перекручення фактів. Адже планування реалізується через свідому діяльність людей, їх бажання і заінтересованість у виконанні планів. Тому в самій основі планового господарства закладена не тільки можливість, але й необхідність виявлення ініціативи мас: в активності тих, що змагаються, знаходить вияв план у дії. Не випадково розвиток масового соціалістичного змагання в СРСР був зв'язаний з прийняттям першого п'ятирічного плану. Вплив останнього на змагання полягав не в тому, що воно нібито було заплановане. А саме величезні перспективи, накреслені в плані, надихали робітничий клас на нові звершення. XVI партійна конференція, яка у квітні 1929 р. схвалила прийняття першого п'ятирічного плану, у зверненні до всіх робітників і трудящих селян країни підкреслила органічний зв'язок між перспективними планами і методом їх здійснення, при-
таманням соціалістичному ладу: «Змагання і п'ятирічка нерозривно зв'язані між собою»⁵⁸.

«Радянологи», які протягують тезу про «шкідливість» для економічного планування розвитку соціалістичного змагання, «забувають» про те, що останнє багато в чому було спрямоване безпосередньо на поліпшення якості самих планів. Своє твердження буржуазні історики та економісти намагаються обґрунтувати тим, що в результаті змагання збільшуються темпи зростання деяких галузей і плани по ряду показників перевиконуються, а це, мовляв, веде до виникнення диспропорцій в народному господарстві. Дійсно, вже у другому році першої п'ятирічки в результаті розвитку масового соціалістичного змагання темпи зростання промисловості перевищили планові показники. Однак це не завдало шкоди економіці, а, навпаки, дало можливість партії на листопадовому 1929 р. Пленумі ЦК скорегувати найважливіші завдання на

⁵³ Істория социалистической экономики СССР. М., 1978. Т. 4, с. 92.

^{54–57} Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв. праця, с. 248.

⁵⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 241.

1929/30 р. у бік їх значного збільшення⁵⁹. Рішення Пленуму відіграли виняткову роль у здійсненні індустріалізації СРСР високими темпами.

Питання про темпи індустріалізації було життєво важливим для Радянської держави. Адже на рубежі 20—30-х років економічне змагання між двома системами в силу ряду причин ще не дало переваги СРСР. Для ліквідації відставання економіки Радянського Союзу від економіки розвинутих капіталістичних країн потрібно було, за підрахунками авторів першого п'ятирічного плану, 50 років. Тому за умов посилення загрози нападу імперіалістичних кіл на СРСР зростання темпів індустріалізації і, відповідно, певної диспропорції в економіці було позитивним явищем.

І, нарешті, головне. «Радянологи», які твердять про «шкідливість» змагання для планового народного господарства, «забувають» про те, що плани містять не тільки кількісні, але й якісні показники, перевиконання яких завжди доцільне. Зростання продуктивності праці — найважливіший якісний показник у планах. На його перевиконання була спрямована енергія тих, що змагалися. У результаті широкого розмаху соціалістичного змагання, найвищим виявом якого є стахановський рух, продуктивність праці в промисловості за другу п'ятирічку зросла на 82% замість 63% за планом⁶⁰.

Однак не лише змагання безпосередньо впливає на рівень зростання продуктивності праці. Велику роль у цьому відіграє також, як справедливо зазначав В. З. Дробіжев, рівень технічної озброєності економіки, методи управління і планування, зростання культури і професійної підготовки робітників⁶¹. Отже, соціалістичне змагання, будучи найважливішим засобом розвитку вказаних вище факторів, впливає на зростання продуктивності праці і прямо, і опосередковано.

Важливе значення мала й боротьба робітничого класу за перевиконання завдань по зниженню собівартості продукції. Адже зниження собівартості виробів у цілому по країні лише на 1% давало можливість на початку першої п'ятирічки, наприклад, виділити додатково близько 100 млн. крб. на розвиток індустрії⁶².

Головним результатом трудової діяльності робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії у перехідний період було створення матеріально-технічної бази соціалізму. Здійснюючи індустріалізацію, радянські робітники досягли видатних успіхів у збільшенні промислового потенціалу країни. Будь-яке порівняння темпів соціалістичної та капіталістичної індустріалізації не на користь останньої. Тому «радянологи» або уникають прямих співставлень, віддаючи перевагу порівнянню темпів і норм приросту всього національного продукту, де різниця не така велика (М. Кейзер, С. Кон), або займаються підтасовкою статистичних даних. Таких більшість. До них відносяться Г. Наттер, Н. Ясний, Е. Хольцман, У. Блеквелл та інші. Цих «принципових дослідників» «не задовольняє» радянська статистика⁶³. Натомість «радянологи» користуються для характеристики зростання промисловості «своїми», явно заниженими статистичними даними. А щодо сумнівів буржуазних істориків та економістів у достовірності офіційних даних, то цікаво навести і більш тверезий погляд на це питання. «Думка, нібито радянські цифри необхідні лише для пропагандистських цілей,— помилкова і не має права на існування»⁶⁴,— пише М. Дobb.

⁵⁹ Там же, с. 313—315.

⁶⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 5, с. 331.

⁶¹ Дробіжев В. З. Некоторые вопросы изучения истории советского рабочего класса в советской историографии.— Вопросы методологии и истории исторической науки. М., 1981. Вып. 3, с. 14.

⁶² История социалистического соревнования в СССР. М., 1980, с. 81.

⁶³ Soviet Economic Statistics. Durham, 1972; Blackwell W. L. Op. cit., p. 132.

⁶⁴ Dobb M. H. Comment on Soviet Economic Statistics.— Soviet Studies, 1949, vol. 1, № 1, p. 18.

Нерідко буржуазні історики свідомо замовчують великі досягнення радянського народу в реконструктивний період. Це характерне, зокрема, для праць Н. Ясного з економічної історії СРСР⁶⁵. Однак подібні «прийоми» засуджуються останнім часом навіть їх колегами. Зокрема, Р. Девіс писав, що, оскільки в опусі Н. Ясного «не згадуються досягнення радянських п'ятирічок, книга справляє враження зовсім непотрібної вправи»⁶⁶.

Таким чином, «радянологи» всіляко намагаються фальсифікувати підсумки титанічної роботи радянського народу під керівництвом Комуністичної партії в роки перших п'ятирічок, дискредитувати плановий характер нашої економіки, перекрутити справжню суть трудових починів, що виникли в той період, значення різних форм соціалістичного змагання. Однак дійсність об'єктивно спростувала всі ці вигадки буржуазних писак.

Робітничий клас, здійснюючи через Комуністичну партію загальне керівництво перспективним плануванням, брав безпосередню активну участь в обговоренні першого п'ятирічного плану. Завдяки зустрічному плануванню та піднесенню масового соціалістичного змагання вдалося уточнити найважливіші показники розвитку промисловості, виявити нові можливості прискорення індустріалізації, скласти реальний план і забезпечити його дострокове виконання. Посилення взаємозв'язку між змаганням та соціалістичним плануванням у другій п'ятирічці було певною мірою початком повороту до інтенсивних методів розвитку суспільного виробництва, отже, однією з найважливіших передумов піднесення добробуту трудящих. Побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства гідно увінчала справу, розпочату в роки перших п'ятирічок.

І. Ю. Чарських

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ПО ВОПРОСАМ ІСТОРИИ ПЕРВЫХ СОВЕТСКИХ ПЯТИЛЕТОК

Резюме

В статті аналізуються взгляды буржуазных идеологов на историю и характер первых пятилетних планов, раскрывается несостоятельность «советологических» искажений взаимобусловленности планового развития народного хозяйства СССР и социалистического соревнования рабочего класса, разоблачаются методы фальсификации итогов первых пятилеток.

⁶⁵ Jasny N. *Soviet Economists of Twenties: Names to be Remembered*. Cambridge, 1972.

⁶⁶ *Soviet Studies*, 1973, vol. XXV, № 1, p. 133.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ХАРКІВЩИНИ
ПО ЗАЛУЧЕННЮ РОБІТНИКІВ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ
(1971—1975 рр.)

Н. І. ГНЄДИШЕВА (Харків)

В. І. Ленін надавав винятково важливого значення участі трудящих в управлінні державою, економікою. «...Коли всі навчатися управляти ... самостійно суспільним виробництвом...— наголошував Володимир Ілліч,— тоді будуть відчинені навстіж двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази...»¹. За Радянської влади ленінські передбачення стали реальністю. Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила роль народних мас у житті суспільства. Вони стали повноправними господарями своєї країни, активними творцями нового суспільного ладу.

Керуючись ленінськими вказівками, наша партія в умовах розвинутого соціалізму розглядає залучення трудящих до державних та громадських справ як один з центральних напрямів політичного розвитку радянського суспільства.

На сучасному етапі комуністичного будівництва триває вдосконалення і розширення соціалістичної демократії, відбувається дальше зростання соціальної активності робітничого класу, всіх трудящих Радянського Союзу. Дедалі дійовіша участь мас в управлінні виробництвом на підприємствах і в об'єднаннях, тобто там, де безпосередньо створюються матеріальні цінності, є важливою рисою соціалістичної демократії.

В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», схвалених XXVI з'їздом КПРС, розвиток ініціативи, творчої активності трудящих в управлінні господарством висуваються як одна з обов'язкових умов підвищення рівня господарювання в усіх ланках економіки²⁻³.

Всемирне сприяння якнайповнішому вияву творчої ініціативи робітників і службовців служить важливим засобом виховання в них комуністичного ставлення до праці, могутнім резервом дальшого підвищення економічного потенціалу країни. Тому вивчення проблеми діяльності парторганізацій по залученню робітників, усіх трудящих до управління виробництвом має безсумнівне наукове й практичне значення.

В останні роки опубліковано ряд монографій і збірників⁴, а також статей, в яких висвітлюються різні аспекти цієї важливої проблеми. В даному повідомленні зроблено спробу розглянути діяльність парторганізацій Харківщини по залученню робітників до управління виробництвом у роки дев'ятої п'ятирічки.

¹ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 97.

²⁻³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 241.

⁴ Поставной В. Г. Руководство Компартии Украины деятельностью общественных организаций по развитию трудовой активности рабочего класса республики. Днепропетровск, 1974; Участие масс в управлении производством. М., 1976; Андрее-

В 1971—1975 рр., виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, комуністи Харківщини приділяли багато уваги посиленню ролі громадських організацій та творчих об'єднань трудящих в роботі підприємств. Велике значення щодо цього мала постанова ЦК КПРС від 21 січня 1972 р. «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої та громадсько-політичної активності трудового колективу», в якій узагальнено досвід партійної організації підприємства по розвитку форм самодіяльності членів колективу, вказано шляхи дальшого підвищення їх активності в управлінні виробництвом⁵.

Керуючись цією постановою, Харківський обком партії вивчив і узагальнив досвід роботи ряду районних і заводських парторганізацій по розвитку творчої ініціативи трудящих, широкому їх залученню до управління виробництвом. Так, у квітні 1972 р. було проаналізовано діяльність з цього питання партійної організації верстатобудівного заводу ім. С. В. Косіора. Факти показали, що партком підприємства приділяв постійну увагу залученню членів трудового колективу до участі в управлінні виробництвом. Він рекомендував кращих комуністів до керівних органів громадських організацій технічної творчості, систематично контролював роботу останніх, подавав їм допомогу в розробці поточних і перспективних планів, в узагальненні та поширенні передового досвіду. Все це сприяло посиленню творчої активності робітників. Активістами громадських організацій технічної творчості була третина всіх працівників заводу. Половина з них брала участь у русі за комуністичне ставлення до праці. Все це сприяло успішному виконанню підприємством планових завдань⁶.

Дбаючи про посилення ролі профспілок у залученні трудящих до управління виробництвом, обком партії вивчив і обговорив питання «Про роботу профспілкових організацій підприємств електротехнічної промисловості та енергетики по розвитку соціалістичного змагання і зміцненню трудової дисципліни». Викривши недоліки, що мали місце в цій справі, обласний комітет вказав на необхідність всемірного розвитку творчої співдружності робітників та інженерно-технічних працівників, посилення дієвості робітничих зборів, постійно діючих виробничих нарад (ПДВН) та рад робітничої честі в боротьбі за зміцнення трудової дисципліни і громадського порядку⁷. Аналогічні вимоги містилися також у постанові обласного комітету Компартії України, прийнятій на звіт Комінтернівського райкому партії про скорочення втрат робочого часу на машинобудівних підприємствах⁸.

Значну увагу розвитку творчої ініціативи робітників, посиленню їх ролі в управлінні виробництвом приділяли Харківський міськом та райкоми партії міста і області, які вивчали й узагальнювали набутий у цій справі досвід, викривали наявні недоліки та розробляли рекомендації щодо їх усунення. Так, у досліджуваний період міський, а також Московський, Орджонікідзевський та інші районні комітети партії обговорювали хід виконання на підпорядкованих їм підприємствах згаданої постанови ЦК КПРС від 21 січня 1972 р., періодично заслухову-

св Б. Г. Развитие творческой инициативы и трудовой активности масс. М., 1977; Алексеев Г. М. Движение изобретателей и рационализаторов в СССР. 1917—1977. М., 1977; Об участии трудящихся в управлении производством. М., 1977; Партийное руководство творческой активностью рабочего класса в условиях развитого социализма: Респ. межведомств. науч. сб. К., 1978; Кузьмина Л. Как трудящиеся СССР участвуют в управлении. М., 1979; Белоусов Р. А. Развитие демократических начал в управлении социалистическим производством. М., 1980.

⁵ См.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1975. Т. 11, с. 38.

⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 155, спр. 20, арк. 102—103.

⁷ Там же, оп. 158, спр. 8, арк. 105.

⁸ Там же, оп. 163, спр. 35, арк. 102, 104.

вали звіти партійних і профспілкових комітетів про розвиток творчої активності робітників.

Проаналізувавши роботу партійних організацій заводів «Червоний Жовтень» та Харківського тракторного, міськомком партії у відповідних постановках зажадав рішучого поліпшення діяльності на цих та інших підприємствах організацій науково-технічного товариства (НТТ), Все-союзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), рад новаторів тощо. Було вказано також на необхідність ретельної підготовки робітничих зборів та засідань ПДВН, рішучого підвищення ролі самодіяльних організацій трудящих у боротьбі за зміцнення трудової і виробничої дисципліни у колективах⁹.

Московський райком партії заслухав звіти про роботу по підвищенню творчої активності трудящих партійної організації турбінного заводу та деяких цехових парторганізацій Харківського електромеханічного заводу, а Орджонікідзевський райком — профспілкового комітету ХТЗ¹⁰.

Виконуючи рішення вищестоящих партійних органів, первинні парторганізації підприємств Харківщини у досліджуваний період посилили увагу до вдосконалення форм творчої самодіяльності робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, стали ширше залучати їх до управління виробництвом. Партійний вплив на цей важливий процес виявлявся насамперед у поліпшенні добору, навчання і виховання кадрів, які очолювали громадські організації технічної творчості. В рішенні зборів партійного активу заводу «Серп і Молот», наприклад, підкреслювалася необхідність рекомендувати в керівні органи цих організацій найбільш підготовлених і авторитетних комуністів і розглядати участь в їх роботі як важливе партійне доручення¹¹.

Парткоми підприємств вивчали й узагальнювали досвід цехових партійних і профспілкових організацій по керівництву громадськими організаціями технічної творчості, спрямовували їх ініціативу на підвищення ефективності виробництва, поліпшення якості продукції, вдосконалення організації праці, здійснювали контроль за виконанням ними відповідних партійних рішень, перспективних планів, за роботою комуністів у цих об'єднаннях.

Велику увагу підвищенню ролі громадських організацій у боротьбі за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС приділяв, наприклад, партком Харківського тракторного заводу. За його рекомендацією в цехах і відділах підприємства проводилися партійні збори, на яких обговорювалися шляхи підвищення активності робітників, інженерно-технічних працівників, службовців у світлі рішень XXIV з'їзду партії та постанови ЦК КПРС про роботу парторганізації Мінського тракторного заводу, заслуховувалися звіти профспілкових комітетів про керівництво ними діяльністю ПДВН, громадськими організаціями. На зборах парт-активу, засіданнях парткому аналізувалася робота, що її проводили цехові партійні і профспілкові організації, заводський комітет профспілки у справі розвитку творчої ініціативи членів колективу, залучення їх до управління підприємством. Були розроблені й обговорені плани проведення робітничих зборів, навчання голів ПДВН і товариських судів. Заводські радіо та газета «Темп», стінгазети у цехах широко висвітлювали досвід цієї роботи¹².

На поліпшення роботи творчих технічних об'єднань, підвищення дієвості робітничих зборів та ПДВН були спрямовані зусилля парторганізації Харківського електромеханічного заводу. В 1972 р. партком

⁹ Там же, ф. 69, оп. 42, спр. 146, арк. 137; оп. 43, спр. 44, арк. 3, 6.

¹⁰ Там же, ф. 25, оп. 42, спр. 131, арк. 78—80; спр. 132, арк. 90, 93; ф. 26, оп. 44, спр. 13, арк. 166, 169.

¹¹ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 1981, арк. 81—82.

¹² Там же, ф. 87, оп. 1, спр. 3731, арк. 34; спр. 3734, арк. 48, 136; оп. 2, спр. 3, арк. 54, 76—78; спр. 5, арк. 6, 8.

розглянув роботу раціоналізаторів і винахідників підприємства по використанню резервів виробництва. За його рекомендацією на ХЕМЗі було розроблено тематичний план раціоналізаторства і винахідництва, організовано конкурс на кращу рацпропозицію, спрямовану на підвищення продуктивності праці. Це сприяло значній активізації технічної творчості робітників та інженерно-технічних працівників заводу. При зобов'язанні впровадити в 1972 р. 620 рацпропозицій, що мали дати 850 тис. крб. економії, тільки протягом 5 місяців було реалізовано 315 пропозицій, економічний ефект від впровадження яких становив 505,9 тис. крб.¹³ Аналогічна робота проводилася й на верстатобудівному заводі та інших підприємствах Харкова.

Однією з найпоширеніших форм участі трудящих в управлінні виробництвом є постійно діючі виробничі наради. Це авторитетні масові організації трудівників, які, діючи під керівництвом партійних і профспілкових комітетів, вносять вагомий вклад у поліпшення роботи підприємств. Піклування партії про дальший розвиток цієї форми безпосередньої участі трудящих в управлінні виробництвом у 1971—1975 рр. дістало відображення в ряді документів ЦК КПРС та ЦК Компартії України¹⁴. Відзначаючи зростання активності радянських людей, товариш Л. І. Брежнев у промові на Берлінській конференції комуністичних і робітничих партій (червень 1976 р.) вказував: «...На підприємствах в СРСР створено постійні виробничі наради, які на 65 процентів складаються з робітників. Тільки в ... 1975 році понад мільйон пропозицій про поліпшення виробництва і умов праці, вироблених такими нарадами, було втілено в життя»¹⁵.

Під керівництвом партійних та профспілкових організацій постійно діючі виробничі наради Харківщини нагромадили значний досвід залучення робітників до управління виробництвом. В роки дев'ятої п'ятирічки продовжувала вдосконалюватися структура цих нарад, зростала їх кількість та число учасників, особливо робітників. Якщо в 1971 р. в області діяло 2325 ПДВН, до складу яких було обрано 89 тис. чол., то на початку 1975 р.— 2507 нарад і 100,7 тис. учасників¹⁶. На підприємствах налічувалося 1756 заводських і цехових ПДВН, які охоплювали майже 80 тис. чол., у тому числі 54 тис. робітників (близько 68%). Протягом 1975 р. відбулося більш як 7 тис. нарад, у ході яких надійшло 22 648 рекомендацій, спрямованих на вдосконалення виробництва. 86% з них було прийнято до виконання і оформлено наказами адміністрації. Значний вклад у боротьбу трудових колективів за виконання завдань п'ятирічки внесли ПДВН на заводах турбінному, електромеханічному, підшипниковому, «Світло шахтаря» та ін. В центрі їх уваги постійно перебували питання підвищення рентабельності підприємств, якості продукції, економії і бережливості, трудової дисципліни та ін.¹⁷

На заводі «Світло шахтаря» за рекомендацією постійно діючої виробничої наради були впроваджені спеціальні профілі прокату, раціональніше стали використовуватися відходи металу. На пропозицію члена ПДВН Г. С. Завгороднього було змінено конструкцію однієї з деталей, що дало можливість щороку економити 10 тис. крб. За 3,5 року підприємство виконало завдання дев'ятої п'ятирічки по зростанню продуктивності праці і добилося високого коефіцієнта використання ме-

¹³ Там же, ф. 92, оп. 1, спр. 1859, арк. 14; спр. 1863, арк. 34; спр. 2042, арк. 115—116.

¹⁴ См.: КПСС в резолюциях..., т. 11, с. 38, 70, 203, 329, 414—415; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 948, 975, 1015.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 59.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 7785, арк. 84; Поточний архів Харківської облпрофради. Справи про ПДВН № 23—25 (1971—1976 рр.).

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 7785, арк. 85; Поточний архів Харківської облпрофради, інформація про роботу ПДВН (1975—1976 рр.).

тату. Значну роль у досягненні цих успіхів відіграли ПДВН та інші творчі об'єднання трудящих¹⁸.

На Харківському електромеханічному заводі працювали 33 постійно діючі виробничі наради, якими було охоплено більше 1 тис. чол., у тому числі 578 робітників. Вони, зокрема, виявили причини наднормативних залишків незавершеного виробництва і розробили пропозиції, реалізація яких дала можливість скоротити ці залишки на 8 млн. крб. Активна діяльність заводської ПДВН була відзначена золотою медаллю ВДНГ. Такої ж нагороди удостоєно й її голову — П. П. Котова. На цьому заводі було організовано навчання голів ПДВН підприємств області¹⁹. Отже, як свідчить аналіз, постійно діючі виробничі наради є дієвим засобом розвитку творчої ініціативи трудящих, їх трудової і політичної активності.

Ефективною формою залучення мас до управління підприємствами є підготовка та укладення колективних договорів. У колективному договорі містяться взаємні зобов'язання трудового колективу і адміністрації, спрямовані на забезпечення дальшого зростання виробництва, продуктивності праці, розвитку технічного прогресу, поліпшення умов праці, побуту й відпочинку. Ось чому партійні та профспілкові організації приділяли велику увагу підготовці і проведенню робітничих зборів і конференцій, присвячених обговоренню і укладенню колективних договорів, постійно контролювали хід втілення їх у життя.

На багатьох фабриках і заводах виконання колективних договорів регулярно розглядалося на робітничих зборах і конференціях, де із звітами виступали керівники підприємств, голови комітетів профспілок, секретарі цехових парторганізацій, висвітлювалося заводськими засобами масової інформації (газетами, радіо, на стендах)²⁰. Завдяки цьому колективні договори, як правило, в основному виконувалися. Так, на 273 підприємствах Харківщини передбачені ними на 1973 р. заходи були повністю реалізовані.

В ході підготовки і укладення договорів на 1974 р. від робітників і службовців надійшло більш як 29 тис. пропозицій, спрямованих на зростання ефективності виробництва, поліпшення умов праці і відпочинку, підвищення культурного рівня та кваліфікації трудівників. З них 27,5 тис. було включено в 1476 колективних договорів, якими передбачалося проведення майже 68 тис. заходів. У 1975 р. згідно з колдоговорами на харківських підприємствах було здійснено понад 70 тис. заходів по вдосконаленню виробництва, зростанню продуктивності праці, впровадженню досягнень науково-технічного прогресу тощо. Все це сприятливо позначилося на успішному виконанні областю завдань завершального року дев'ятої п'ятирічки. Понад план було реалізовано додаткової продукції на 66,6 млн. крб.²¹

Значну роль у підвищенні активності робітників, усіх трудящих в управлінні виробництвом відіграють такі об'єднання, як НТТ, ВТВР, творчі бригади, ради новаторів, громадські конструкторські бюро, групи технічної інформації, економічного аналізу та ін. В дев'ятій п'ятирічці партійні та профспілкові організації постійно спрямовували їх роботу. В ці роки згідно з постановою Харківського обкому партії було створено обласну Раду сприяння науково-технічному прогресу, а також 8 галузевих та 3 міжгалузеві комісії, які об'єднували більш як 170 чол. — новаторів, учених, інженерів. Вони подавали допомогу під-

¹⁸ Шахтарка (орган партійної, комсомольської та профспілкової організації заводу «Світло шахтаря»), 1971, 15 жовт.; 1975, 28 лип.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 7785, арк. 85—86.

²⁰ За радянський верстат (орган партійної, комсомольської та профспілкової організації верстатобудівного заводу), 1971, 22 лип.; 1972, 15 черв.; 1975, 20 лют.; Шахтарка, 1972, 15 берез.; 1973, 1 серп.; 1974, 24 лип.; 1975, 29 січ., 28 лип.

²¹ Поточний архів облпрофради. Звіти про виконання колдоговорів за 1973—1975 рр.

приємствам у розробці комплексних планів розвитку науково-технічного прогресу, раціоналізаторства й винахідництва²².

Постійну увагу питанням науково-технічної творчості приділяли партком великих машинобудівних підприємств, зокрема Харківського електромеханічного заводу. Тут ще в 1967 р. виникла перша творча бригада, куди ввійшли новатори виробництва, інженери, технологи. У 1974 р. таких бригад на цьому підприємстві налічувалося вже 28, у роботі яких брали участь майже 300 чол., у тому числі 128 передовиків виробництва. Вони вивчали і впроваджували в повсякденну практику прогресивну технологію, передові методи праці, зокрема її наукову організацію на робочих місцях. Силами новаторів було створено громадське патентне бюро, яке знайомилося з винаходами працівників підприємства і схвалювало кращі з них. Загалом за 1971—1975 рр. економічний ефект від впровадження пропозицій заводських раціоналізаторів і винахідників перевищив 6 млн. крб., що сприяло виконанню п'ятирічки колективом підприємства до 24 жовтня 1975 р. і дало можливість додатково реалізувати продукції на суму 2,2 млн. крб.²³

Велика робота в цьому напрямі проводилася й на заводі «Світло шахтаря», де наприкінці п'ятирічки кожний п'ятий член колективу був раціоналізатором. Особливо широкого розвитку набули на цьому підприємстві комплексні творчі бригади, яких тут налічувалося 45. Їх члени розробили і впровадили 175 рекомендацій, що дало можливість зекономити 320 тис. крб. Масова участь трудового колективу в технічному вдосконаленні виробництва значною мірою допомогла заводу достроково виконати завдання п'ятирічки і реалізувати понад план на 1 млн. 951 тис. крб. продукції²⁴.

Завдяки постійній увазі партійних організацій кількість раціоналізаторів і винахідників на підприємствах області зросла за п'ятирічку з 55 тис. до 62 тис. Вагомішим став їх вклад у вдосконалення виробництва. За роки п'ятирічки в результаті впровадження близько 3 тис. винаходів та більш як 200 тис. рацпропозицій було зекономлено 260 млн. крб. Кращих показників у науково-технічній творчості добилися слюсар ХТЗ, заслужений раціоналізатор республіки А. Л. Бондаренко, робітник заводу ім. Малишева Г. Т. Сай, наладчик заводу ім. Шевченка В. Г. Малик та ін. У 1975 р. 57 працівників підприємств області було нагороджено знаком «Відмінник винахідницької та раціоналізаторської роботи»²⁵.

Керуючись постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання в народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій та підвищення їх ролі у прискоренні науково-технічного прогресу (серпень 1973 р.)²⁶, Харківська партійна організація посилила увагу до питань активізації творчої самодіяльності робітників, усіх трудящих, поширенню її колективних форм, розробки особистих творчих планів. Проведення науково-технічних конференцій, конкурсів, оглядів і рейдів, активна діяльність шкіл передового досвіду, рад новаторів сприяли збільшенню вкладу організацій творчої самодіяльності трудящих у фонд економії дев'ятої п'ятирічки.

Про посилення участі трудящих області у науково-технічній творчості в роки дев'ятої п'ятирічки свідчать, зокрема, такі дані. Якщо в 1970 р. членами 1511 організацій НТТ була 91 тис. чол. і загалом налічувалося 4329 творчих об'єднань, то в 1975 р. 1519 організацій НТТ налічували більш як 154 тис. чол., а кількість творчих об'єднань зросла

²² Кузнецов В., Сопко П. За високу ефективність виробництва. К., 1974, с. 12.

²³ Промінь (орган партійної, комсомольської та профспілкової організацій Харківського електромеханічного заводу), 1974, 24 трав., 31 серп.; 1975, 9 черв., 5 листоп.

²⁴ Шахтарка, 1976, 16, 29 січ.

²⁵ Партахів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 168, спр. 32, арк. 6.

²⁶ КПСС в резолюціях... т. 11, с. 314—321.

до 8977. В цей час серед членів НТТ набула значного поширення розробка особистих творчих планів, за якими на кінець п'ятирічки працювали 98,4 тис. чол., тобто 70% складу організації НТТ. Реалізація цих планів дала змогу одержати економічний ефект в 94,7 млн. крб.²⁷

Особливо великого розмаху набрав рух комплексних творчих бригад, кількість яких за п'ятирічку зросла в області більш як утричі. Так, на Харківському електроапаратному заводі з закликом організувати громадський огляд підвищення ефективності праці на кожному робочому місці виступили колективи обмотувального, заготівельного та першого складального цехів. Партком підприємства спільно з комітетами профспілки і комсомолу підтримав це починання і провів значну роз'яснювальну та організаторську роботу щодо його поширення. В усіх цехах заводу були створені комплексні творчі бригади на чолі з комуністами. Сюди ввійшли члени НТТ, передовики виробництва, інженери, економісти. Вони подавали значну допомогу в розробці тематичних особистих творчих планів, за якими працювало 98% виробничників. Робота бригад широко висвітлювалася у стінній пресі, плакатах, на дошках показників. Це сприяло досягненню вагомих результатів — весь приріст продукції в дев'ятій п'ятирічці було забезпечено на заводі за рахунок підвищення продуктивності праці²⁸. Однією з кращих в області була творча бригада заводу «Серп і Молот» (дільниця точного лиття), яку очолював новатор виробництва В. А. Семенов. Вона неодноразово виходила переможцем у змаганні з іншими бригадами, була удостоєна звання «Краще творче об'єднання області» і нагороджена вимпелом Центральної Ради ВТБР²⁹.

Для координації зусиль передовиків виробництва на підприємствах Харкова були створені ради новаторів, діяльністю яких керувала обласна рада новаторів на чолі з токарем турбінного заводу Героєм Соціалістичної Праці комуністом В. Д. Дрокіним. Ця нова на той час форма залучення трудящих до управління виробництвом сприяла дальшому розвитку технічного прогресу, впровадженню прогресивних видів технології, поліпшенню організації праці.

Наприкінці п'ятирічки ради новаторів діяли на 238 (в тому числі всіх машинобудівних) харківських підприємствах і об'єднували майже 8 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. Про ефективність їх роботи можна судити з таких прикладів. У 12 секціях ради новаторів ХТЗ налічувалося 700 передовиків виробництва. Вони впровадили 200 нових видів інструментів, оснащення та різного роду пристроїв, що зекономило державі 365 тис. крб. Активно працювали ради новаторів на заводах ім. Малишева, ім. Дзержинського, турбінному, «Серп і Молот» та інших підприємствах. Тільки за перші два роки дев'ятої п'ятирічки від впровадження майже 9 тис. запропонованих ними рекомендацій була одержана економія на суму більш як 10 млн. крб.³⁰

Дев'яту п'ятирічку трудівники Харківщини виконали успішно. Обсяг промислового виробництва за цей час зріс на 44,7% (при плані 43,8%), а продуктивність праці підвищилася на 34,9%, завдяки чому було одержано чотири п'ятих приросту всієї продукції. Понад план реалізовано продукції більш як на півмільярда карбованців³¹.

Діяльність Харківської партійної організації по залученню трудящих до управління виробництвом у роки дев'ятої п'ятирічки була частиною тієї великої роботи, що проводилася в цьому напрямі в цілому по країні, в тому числі по нашій республіці. Широкий розмах соціа-

²⁷ Харківський обласний державний архів, ф. Р-6079, оп. 2, спр. 94, арк. 1—2; Поточний архів Харківської облпрофради. Звіт Харківської обласної ради НТТ за 1976 р.

²⁸ Кузнецов В., Сопко П. Назв. праця, с. 40, 42.

²⁹ Поточний архів Харківської облпрофради. Постанова президії обласної ради ВТБР від 22 черв. 1978 р.

³⁰ Кузнецов В., Сопко П. Назв. праця, с. 34.

³¹ Харьковщина в десятой пятилетке: Соц.-эконом. очерк. Харьков, 1977, с. 7—8.

лістичного змагання, творчої ініціативи трудящих сприяв достроковому виконанню Українською РСР планів і завдань дев'ятої п'ятирічки. Дві третини всього приросту продукції було забезпечено за рахунок зростання продуктивності праці, на кілька мільярдів карбованців випущено продукції понад план³².

Отже, характерною тенденцією залучення мас до управління виробництвом в роки дев'ятої п'ятирічки було підвищення питомої ваги робітників у постійно діючих виробничих нарадах і творчих технічних об'єднаннях трудящих, швидке чисельне зростання цих самодіяльних організацій, значне збільшення кількості поданих і впроваджених рекомендацій та пропозицій, спрямованих на дальший розвиток науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності та поліпшення умов праці. Посилення партійного керівництва самодіяльними організаціями і творчими об'єднаннями трудящих сприяло підвищенню їх ролі в управлінні підприємствами, вдосконаленню і зростанню на цій основі його ефективності.

Нагромаджений у попередні роки досвід розвитку творчої ініціативи членів трудових колективів та залучення їх до управління підприємствами не втратив свого значення й нині. Формулюючи нові відповідальні завдання, які стоять перед профспілками республіки в одинадцятій п'ятирічці, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький говорив: «Профспілкові організації мають такі випробувані засоби впливу на виробництво, на розв'язання соціально-побутових завдань, виховання людей, як робітничі збори, постійно діючі виробничі наради, колективні договори, робітничий контроль, товариські суди. І дуже важливо, щоб усі ці засоби вміло й активно використовувались для розв'язання завдань, які стоять перед колективами»³³.

³² Коммунистическая партия Украины в резолюциях..., т. 2, с. 939—940.

³³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 61.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ЯК ВИРІШАЛЬНА УМОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗМІЦНЕННЯ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УРСР (1966—1970 рр.)

М. А. КЛАДІНА (Дніпропетровськ)

Комуністична партія в процесі будівництва нового суспільства постійно вдосконалює керівництво державними і громадськими організаціями, через які вона зв'язана з масами. До них відноситься й Всесоюзне товариство «Знання».

Під керівництвом партійних організацій лектори Товариства беруть активну участь у пропаганді марксистсько-ленінської теорії, роз'ясненні внутрішньої і зовнішньої політики партії і Радянського уряду. Вони вносять вагомий вклад у справу формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих моральних якостей у всіх радянських людей, допомагають партійним організаціям мобілізувати трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, підвищення ефективності виробництва і якості праці.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії була висловлена вдячність всій величезній армії ідеологічних працівників, в тому числі й лекторів, які несуть у маси думки партії, роз'яснюють її політику. «Їх робота,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев,— як правило, прово-

диться на добровільній основі, за рахунок свого вільного часу. Вони роблять корисну і потрібну для народу справу»¹.

Комуністична партія постійно піклується про вдосконалення діяльності Всесоюзного товариства «Знання», про зміцнення його організаційних засад. Значно посилилося партійне керівництво організаціями Товариства в 1966—1970 рр.— у період підготовки і святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 150-річчя з дня народження К. Маркса, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У привітанні V з'їзду Всесоюзного товариства «Знання» (1968 р.) ЦК КПРС закликав всіх членів цієї організації широко розгорнути масову пропаганду політичних і наукових знань. У цьому документі значна увага приділялася організаційному зміцненню Товариства, активізації та підвищенню якості його роботи².

Велику роботу по поданню допомоги організаціям товариства «Знання» проводила Комуністична партія України. На XXIII з'їзді Компартії республіки підкреслювалася велика роль у формуванні нової людини діячів літератури і мистецтва, всієї інтелігенції, об'єднаної у товаристві «Знання», яка несе в маси ідеї партії, досягнення науки, культури і передового досвіду. Віддаючи належне благородній праці величезної армії лекторів, з'їзд зажадав, щоб партійні організації постійно подавали допомогу Товариству, активно залучали до лекційної пропаганди широкі кола радянської інтелігенції³.

Політбюро ЦК Компартії України 16 травня 1967 р. прийняло постанову «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України»⁴. В ній намічалися конкретні шляхи дальшого організаційного зміцнення товариства «Знання» Української РСР. Особлива увага приділялася зміцненню первинних організацій, підвищенню їх ролі у лекційній пропаганді, розвитку ініціативи і творчої активності кожного члена Товариства, ретельному добору лекторів.

Керуючись цим рішенням, місцеві партійні органи розглядали питання, пов'язані з вдосконаленням діяльності організацій товариства «Знання». При цьому глибоко аналізувався стан організаційної роботи, вказувалися шляхи усунення недоліків, які мали місце. Партійні комітети також подавали практичну допомогу в зміцненні керівництва організацій Товариства, доборі і розстановці лекторських кадрів, вдосконаленні планування і обліку лекційної роботи.

Так, бюро Луганського обкому партії 11 червня 1967 р. прийняло постанову, яка зобов'язувала міськкоми, райкоми і первинні партійні організації посилити керівництво організаціями товариства «Знання», поліпшити підготовку лекторів, залучати до роботи ширші кола трудящих⁵. В результаті за період з 1967 г. по 1970 р. кількість первинних організацій товариства «Знання» зросла на підприємствах промисловості, транспорту і будівництва з 734 до 937 чол., а в радгоспах і колгоспах — з 516 до 539 чол.⁶

Партійний комітет Жданівського заводу «Азовсталь» 26 березня 1970 р., розглядаючи питання про діяльність заводської організації Товариства, рекомендував більше уваги приділяти розвитковій громадських засад, вдосконалювати лекційну пропаганду⁷.

Партійні комітети республіки, як і всієї країни, здійснювали ке-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 91.

² Правда, 1968, 12 юнія.

³ Матеріали XXIII з'їзду Компартії України. К., 1967, с. 40.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 3490, арк. 41.

⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 8, спр. 37, арк. 73.

⁶ ЦІАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1040, арк. 3, спр. 1303, арк. 10.

⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 693, оп. 16, спр. 59, арк. 247.

рівництво товариством «Знання» УРСР через комуністів у складі його виборних органів. Серед них були секретарі, завідувачі й заступники завідувачих відділами пропаганди й агітації, керівники й лектори лекторських груп партійних комітетів. Так, до складу правління, яке було обрано на VII з'їзді товариства «Знання» УРСР (1968 р.), увійшли завідувачий і заступник завідувачого відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України, 5 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії, 2 завідувачих відділами пропаганди та агітації обкомів партії, 2 завідувачих лекторськими групами обкомів партії⁸.

Членами правління Дніпропетровської обласної організації 11 березня 1970 р. було обрано секретаря, завідувачого відділом пропаганди та агітації, завідувачих лекторською групою та Будинком політичної освіти обкому партії, 8 секретарів і 4 завідувачих відділами пропаганди й агітації міськкомів і райкомів партії. Кількість партійних керівників становила п'яту частину складу правління обласної організації Товариства.

До керівних органів первинних і цехових організацій Товариства обиралися члени партійних комітетів і партійних бюро. Крім того, на підприємствах, у навчальних закладах персональна відповідальність за стан лекційної пропаганди покладалася на одного з членів партійного комітету. Наприклад, партійний комітет Харківського ордена Леніна турбінного заводу ім. С. М. Кірова у 1966 р. доручив членам парткому Герою Соціалістичної Праці токарю В. Д. Дрокіну і заступнику директора підприємства А. А. Сумцову контролювати пропаганду науково-технічних знань і передового досвіду праці серед трудящих заводу. Під їх безпосереднім керівництвом на підприємстві була створена секція новаторів і передовиків виробництва, систематично проводилися Дні новатора. Кількість лекцій, які читалися на підприємстві з питань науки і техніки, за два роки зросла на 15%⁹.

Подібну форму контролю і допомоги застосовували й сільські партійні організації. Наприклад, партійна організація колгоспу «Дніпро» Кагарлицького району Київської області поклала на члена партбюро, голову сільради А. А. Стрілько відповідальність за роботу лекторів, які виступали з ленінської тематики. В результаті ширше почали застосовуватися масові форми пропаганди, поліпшилася методична робота з лекторами¹⁰.

Особливе місце в роботі по організаційному зміцненню товариства «Знання» Української РСР займали кадрові питання. Керуючись ленінськими настановами, партійні комітети велику увагу приділяли добору кадрів звільнених керівних працівників обласних, міських, районних організацій товариства «Знання». На посади заступників голів, відповідальних секретарів правління у більшості випадків висувалися колишні секретарі, завідувачі відділами пропаганди й агітації, лектори міськкомів, райкомів партії, працівники Будинків політичної освіти обкомів партії. Так, Львівський обком партії в березні 1969 р. рекомендував на посаду заступника голови правління обласної організації товариства «Знання» колишнього секретаря Залізничного райкому партії міста Львова Р. М. Чайку¹¹. За пропозицією Дніпропетровського обкому партії в березні 1970 р. відповідальним секретарем обласної організації Товариства було обрано колишню завідувачу відділом пропаганди й агітації Ленінського райкому партії міста Дніпропетровська В. П. Степанчук¹².

З метою підвищення відповідальності за стан лекційної пропаган-

⁸ Трибуна лектора, 1968, № 7, с. 29.

⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 123, оп. 1, спр. 333, арк. 143.

¹⁰ Будівник комунізму, 1969, 4 січня.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1037, арк. 17.

¹² Днепропетровская правда, 1970, 14 марта.

ди обласні комітети партії вводили посади голів правлінь обласних організацій та їх заступників у свою номенклатуру¹³.

Велика робота по добору і розстановці штатних працівників Товариства, зміцненню їх якісного складу проводилася міськими й районними комітетами партії. З 652 відповідальних секретарів правлінь міських і районних організацій, обраних у 1970 р., 614 були членами КПРС¹⁴. Рекомендуючи на керівні посади в організації товариства «Знання» УРСР кваліфікованих працівників з числа підготовлених комуністів, партійні органи одержували реальну можливість на високому ідейно-теоретичному рівні втілювати у життя політику партії.

Звільнені працівники товариства «Знання» становили резерв ідеологічних кадрів партійних комітетів. У 1970 р. 9 з 27 заміснених відповідальних секретарів міських і районних організацій Товариства Одеської області та 15 з 35 — Херсонської області були рекомендовані на роботу в партійні органи¹⁵.

У 1966—1970 рр. партійні організації велику увагу приділяли поліпшенню якісного складу правлінь Товариства. У розв'язанні цього питання значну роль відігравали звітно-виборні кампанії. 23 вересня 1969 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про проведення звітів і виборів у первинних, районних, міських і обласних організаціях товариства «Знання» Української РСР», якою партійні комітети зобов'язувалися подавати організаціям Товариства необхідну допомогу в проведенні звітно-виборної кампанії, у доборі керівних кадрів¹⁶.

Виконуючи цю постанову, керівники партійних організацій брали безпосередню участь у доборі голів і членів президій бюро, керівників методичних рад і секцій, розв'язували організаційні питання. Секретарі партійних організацій, як правило, були присутніми на звітно-виборних зборах і конференціях. Якщо у 1966 р. учасниками обласних конференцій Товариства було 7 секретарів обкомів партії, то у 1970 р. — 19¹⁷. В їх виступах давалася оцінка діяльності організацій товариства «Знання», вказувалися шляхи подолання недоліків.

Партійні організації піклувалися про поліпшення якісного складу виконавчих органів товариства «Знання» Української РСР. Серед 96,6 тис. членів бюро первинних організацій в 1970 р. 2105 чол. мали вищий ступінь. До складу правлінь 25 обласних, 99 міських і 575 районних організацій Товариства увійшло 24,5 тис. активістів, в тому числі близько тисячі докторів і кандидатів наук. Роботою 14 обласних організацій керували ректори вузів. Кількість обраних активістів збільшилася у порівнянні з 1966 р. на 34 тис. чол.¹⁸

Важливо було забезпечити навчання цих кадрів. Основною його формою були семінари, на яких голови і члени бюро первинних організацій опановували методичну майстерність, обмінювалися досвідом роботи. Робота цих семінарів перебувала під безпосереднім контролем партійних організацій. Так, бюро Запорізького міськкому партії 23 лютого 1968 р. запропонувало провести в березні того ж року для голів первинних організацій товариства «Знання» міський семінар, програмою якого передбачалося обговорення питань, пов'язаних з підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна¹⁹.

Відповідно до постанови партійного комітету ордена Леніна металургійного заводу ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ) від 13 січня

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2365, арк. 77, Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 22, спр. 137, арк. 21.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1239, арк. 35.

¹⁵ Там же, арк. 24.

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 258, спр. 398, арк. 22.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1301, арк. 27, спр. 853, арк. 17.

¹⁸ Там же, спр. 1239, арк. 68—69.

¹⁹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 24, спр. 8, арк. 20.

1967 р., на підприємстві проводилися постійно діючі семінари голів цехових організацій²⁰.

Навчання активу первинних організацій здійснювалося й у сільській місцевості. Семінари там, як правило, проводилися на базі найкращих лекторських колективів. Завдяки цьому, наприклад, учасники семінара, що відбувся в лютому 1970 р. у Волочиському районі Хмельницької області, мали можливість докладно ознайомитись з досвідом роботи первинної організації колгоспу «Україна». Секретар колгоспної парторганізації Г. К. Ткачук розповів про роль лекційної пропаганди у підвищенні політичної і виробничої активності хліборобів. Досвідом роботи поділилися голови Сарнинської та Волочиської первинних організацій Товариства²¹.

Партійні організації республіки вживали активних заходів для поліпшення якісного складу лекторських кадрів Товариства. Серйозна увага приділялася залученню до лекційної роботи керівних працівників партійних, державних, профспілкових і комсомольських організацій. XXIII з'їзд КПРС висунув завдання: забезпечити регулярні виступи перед трудящими партійних, радянських і громадських працівників з питань внутрішньої і зовнішньої політики держави, роботи органів партії, уряду і громадських організацій²².

Виконуючи настанову з'їзду, партійні організації посилили вимогливість до партійних, радянських і господарських керівників за участь у пропаганді суспільно-політичних знань. Так, за рішенням бюро Жовтневого райкому партії міста Дніпропетровська від 3 серпня 1966 р. до лекційної пропаганди було залучено близько 3 тис. керівників²³. Партком Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна 17 травня 1966 р. затвердив графік виступів керівних працівників підприємства з лекціями і доповідями, присвяченими висвітленню матеріалів XXIII з'їзду Компартії України. Тільки за три місяці того ж року 22 керівники підприємства прочитали трудівникам заводу 415 лекцій²⁴.

Партійні організації приділяли значну увагу поповненню лав товариства «Знання» партійними, радянськими і комсомольськими працівниками. Якщо в 1966 р. їх налічувалося 24 тис., то у 1970 р. — вже понад 31 тис.²⁵ Це значно зміцнило організації товариства «Знання» і сприяло зростанню їх ролі в комуністичному вихованні трудящих.

В цілому кількісний склад лекторських кадрів за 1966—1970 рр. збільшився на 30% — з 426,6 тис. до 560 тис. чол.²⁶ Як і раніше, в роки восьмої п'ятирічки партійні комітети і організації Товариства активно залучали до лекційної пропаганди вчених, спеціалістів народного господарства, діячів літератури та мистецтва.

Особливу роль у підвищенні рівня лекційної пропаганди відіграли первинні організації великих підприємств, установ, навчальних закладів, які, згідно із Статутом Всесоюзного товариства «Знання», одержали права районних. Дві з них — Академії наук УРСР і Держплану республіки були підпорядковані безпосередньо правлінню товариства «Знання» Української РСР, 40 — його обласним організаціям²⁷.

У складі первинної організації Академії наук УРСР налічувалося 1700 чол. Вчені цієї установи очолювали більшість науково-методичних рад республіканської, київських обласної і міської організацій това-

²⁰ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 1715, оп. 4, спр. 322, арк. 29.

²¹ Трибуна лектора, 1970, № 2, с. 42.

²² XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографический отчет. М., 1966. Т. 2, с. 316.

²³ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 42, оп. 29, спр. 743, арк. 129.

²⁴ Там же, ф. 275, оп. 3, спр. 98, арк. 50, 79.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 9547, оп. 1, спр. 1679, арк. 42.

²⁶ Там же, ф. 4618, оп. 1, спр. 1040, арк. 3; спр. 1303, арк. 10.

²⁷ Там же, ф. 951, арк. 38.

риства «Знання», вели 14 постійно діючих лекторіїв, 9 з яких функціонувало у Ворошиловградській, Тернопільській і Чернігівській областях²⁸.

Надання прав районної первинній організації Нікопольського ордену Леніна Південнотрубного заводу Дніпропетровської області в лютому 1969 р. сприяло активізації її діяльності. Вона зросла на 60 чол. Поліпшилася робота секцій. Так, члени первинної організації трубоволоочинного цеху № 2 читали лекції тільки після їх обговорення на засіданні методичної секції, до якої входили секретар і члени партійного бюро цеху. Це значною мірою підвищило якість лекцій, яких у 1970 р. членами заводської організації Товариства прочитано понад 2,6 тис.²⁹.

У роки восьмої п'ятирічки товариство «Знання» Української РСР проводило огляди-конкурси первинних організацій з метою підвищення ідейно-теоретичного рівня їх роботи. Так, бюро Калінінського райкому партії Донецька 16 травня 1967 р. прийняло постанову про проведення огляду-конкурсу на кращу первинну організацію Товариства, присвяченого 50-річчю Великого Жовтня. Умовами конкурсу передбачалась участь усіх членів у лекційній пропаганді, рецензування всіх лекцій і методичних розробок, широке використання технічних засобів і наочних посібників³⁰.

Харківський обком партії схвалив проведення обласного огляду-конкурсу первинних організацій товариства «Знання» на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Хід конкурсу широко висвітлювався на сторінках місцевих газет, обговорювався на пленумах і засіданнях президій правлінь міських і районних організацій Товариства³¹.

Посилення уваги до роботи первинних організацій товариства «Знання» Української РСР зумовило їх кількісне збільшення за період 1966—1970 рр. з 22,6 тис. до 26,9 тис., у тому числі на підприємствах промисловості, транспорту і будівництва з 4682 до 5716, а в наукових установах, вузах — з 5594 до 9010³².

Важливе значення для вдосконалення діяльності товариства «Знання» Української РСР мали наради з ідеологічних питань, які проводили партійні комітети. Наради ідеологічних працівників за участю керівників товариства «Знання» систематично проводив Центральний Комітет Компартії України. Так, на республіканській нараді 30 травня 1968 р. у ході обговорення було визначено зміст, форми і методи лекційної пропаганди у зв'язку з підготовкою і святкуванням 50-річчя Комуністичної партії України³³. Питання тематичної спрямованості, підвищення ефективності лекцій і доповідей, зміцнення громадських засад у діяльності організацій Товариства розглядалися на нараді в ЦК Компартії республіки 3 лютого 1970 р. у зв'язку з роз'ясненням Тез ЦК КПРС «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»³⁴. Подібні наради проводили обласні, міські і районні комітети партії.

Партійні органи України, надаючи важливого значення підвищенню дієвості лекційної пропаганди, запрошували керівників організацій товариства «Знання» на свої пленуми, збори партійного активу. Так, всі голови обласних організацій Товариства у квітні 1969 р. були присутніми на Пленумі ЦК Компартії України, на якому розглядалося

²⁸ ПА ИП, при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 34, арк. 204.

²⁹ Трубиш, 1970, 21 янв.; 6 мая.

³⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 556, оп. 22, спр. 29, арк. 90.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1129, арк. 122.

³² Там же, спр. 887, арк. 3; спр. 1303, арк. 1.

³³ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 35, арк. 2.

³⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 25, арк. 141.

питання «Про організаторську та ідеологічну роботу партійних організацій республіки по підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»³⁵.

Здійснюючи керівництво діяльністю товариства «Знання» Української РСР, партійні організації республіки велику увагу приділяли змісту, тематичній спрямованості, формам лекційної пропаганди. Бюро Дніпропетровського обкому партії, виконуючи постанову ЦК КПРС від 18 травня 1967 р. «Про 150-річчя з дня народження Карла Маркса», рекомендувало у червні того ж року широко розгорнути пропаганду наукового комунізму, ідейної спадщини К. Маркса, актуальних проблем теорії та історії марксизму. В області було організовано лекторії, де трудящі прослухали понад 25 тис. лекцій з різних питань марксистсько-ленінської теорії³⁶.

Партійні збори колгоспу ім. І. Франка Івано-Франківської області 30 вересня 1967 р., розглянувши питання про пропаганду та вивчення Тез ЦК КПРС «50 років Великої Жовтнєвої соціалістичної революції», висунуло конкретні завдання по поліпшенню тематичної спрямованості лекцій. Було організовано виступи лекторів на фермах і в бригадах, проведено тематичну конференцію «Великий Жовтень — джерело наших перемог»³⁷.

У роки восьмої п'ятирічки партійні організації України проводили значну роботу по вдосконаленню засобів лекційної пропаганди, підвищенню її дієвості й ефективності. Багато у чому це залежало від комплексного планування, яке входило у практику первинних організацій Товариства. Це давало можливість більш повно задовольняти запити слухачів на кожній виробничій ділянці, зміцнювати контакти з культурно-освітніми закладами, науковими товариствами, запобігаючи дублюванню в їх діяльності, визначати форми участі кожного члена товариства «Знання» у лекційній й організаційній роботі. Це можна простежити на прикладі партійного комітету Дніпропетровського університету. В науково обгрунтованому плані лекційної пропаганди на 1966—1967 навчальний рік, затвердженому на засіданні парткому 12 жовтня 1966 р., було передбачено виступи членів Товариства на всіх факультетах і кафедрах, у пресі, по радіо і телебаченню³⁸.

Первинна організація товариства «Знання» Криворізького металургійного заводу ім. Леніна Дніпропетровської області план лекційної роботи складала на підставі планів лекторських груп цехів і відділів. При цьому враховувалися плани виробничі і соціального розвитку підприємства, завдання виховної роботи. Це допомогло правильно розподілити лекторські кадри, досягти певної системи в організації лекційної роботи на заводі. В результаті в бригадах і на ділянках сортопрокатного цеху № 1 щомісяця читалося близько 40 лекцій³⁹.

Таким чином, під керівництвом партійних комітетів організації товариства «Знання» Української РСР в роки восьмої п'ятирічки значно зросли кількісно, зміцніли якісно. Велике значення в цьому відіграло залучення до лекційної пропаганди керівних партійних, радянських і господарських працівників, а також поліпшення добору і розстановки керівних кадрів Товариства. Це сприяло вдосконаленню стилю роботи цієї громадської організації, поліпшенню лекційної пропаганди серед населення, підвищенню її ідейно-теоретичного рівня.

³⁵ Правда України, 1969, 16 апр.

³⁶ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 66, арк. 177.

³⁷ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 2439, оп. 1, спр. 35, арк. 104.

³⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 2269, оп. 2, спр. 39, арк. 69.

³⁹ Металлург, 1966, 23 июля.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ВІЙСЬКОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОЇ АРМІЇ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

В. І. СЕРГІЙЧУК (Київ)

Проблема військово-територіальної організації української народної армії в роки визвольної війни 1648—1654 рр. цікавила багатьох істориків. Окремі питання цієї теми знайшли висвітлення в працях до-революційних авторів М. Максимовича¹, О. Лазаревського², Л. Падалки³. Однак узагальненої картини ними не відображено.

У радянський період значно поглибив розробку цієї проблеми І. Крип'якевич⁴, який на основі реєстрів Запорізького війська 1649 р. і переписних книг 1654 р. встановив адміністративний поділ України за період 1649—1654 рр., визначив її кордони. І все ж перший період визвольної війни ще потребує дальшого дослідження. Саме в той час: щойно створена українська народна армія здобула ряд важливих перемог на Жовтніх Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Більш широкою була її територія, на якій формувалися повстанські полки. Їх було набагато більше, значно чисельніших, ніж це визначалося рамками Зборівської угоди у серпні 1649 р.

На наш погляд, межі українських і білоруських земель, на яких у ході визвольної війни виникли козацькі полки, у порівнянні з умовами Зборівського миру, слід визначити рубежем, про який згадував Б. Хмельницький під час прийому польсько-шляхетських емісарів у Переяславі 25 січня 1649 р.: «Коропні і Литовські війська не повинні вступати в межі Київського воеводства по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воеводств — по Кам'янець. Запорізькі війська також зазначених рік переходити не повинні»⁵. З такими умовами перемир'я погоджувався і новообраний польський король Ян II Казимир, про що й свідчить його грамота від 27 березня 1649 р.⁶

Кількість козацьких полків у 1648—1649 рр. була значно більшою, ніж при складанні реєстру 1649 р. Так, козацький лікар Лука розповідав у вересні 1649 року, що у поході під Збараж брали участь 23 полковники⁷, крім тих, які залишилися обороняти кордон від Литви. Командант Львова твердив, що восени 1648 р. це місто облягало 35 полків Б. Хмельницького⁸. У М. Максимовича згадується на 1648 р. 26 полків⁹, а в Писарівському літопису, опублікованому М. Маркевичем, — 34¹⁰.

Аналіз різних джерел дає підстави твердити, що до діючої армії в 1648—1649 рр. слід віднести Білоцерківський, Борзенський, Браслав-

¹ Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого: Отдельный оттиск из «Вестника императорского Русского географического общества» за 1856, № 4.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. К., 1886, 1893, 1902. Т. I—III. 1914; Карта козацких полков на полтавской территории. Полтава, 1914.

³ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1914; Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України. 1648—1654. — Історичні джерела та їх використання. К., 1966. Вип. 2, с. 123—148.

⁴ Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. 3, с. 156.

⁵ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР (далі — Рук. фонд ІІ АН УРСР), оп. 4, спр. 7, арк. 95.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). СПб., 1861. Т. III, с. 345.

⁷ Dzieja Karola Szajnoch. Warszawa, 1878. Т. X, s. 131.

⁸ Максимович М. Назв. праця, с. 8—9.

⁹ Маркевич Н. Історія Малороссии. М., 1843. Т. 5, с. 167.

ський, Брагинський, Вінницький (Кальницький), Гадяцький (Зінківський), Животівський, Звягельський, Іркліївський, Ічеський, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Мозирський, Могилівський (Подністрянський), Ніжинський, Овруцький, Остерський, Павлоцький, Переяславський, Подільський, Полтавський, Прилуцький, Реніський, Роменський, Торговицький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Чорнобильський полки. Щодо полковників у Сосниці, Бобруйську, то, очевидно, їх слід віднести до розряду наказних, залишених виключно для несення сторожової служби¹¹. Вивчення проблеми розміщення полків дає також змогу виявити таку закономірність: за основу територіального устрою війська було взято спочатку шість реєстрових полків, а згодом нові територіальні полки створювалися в міру зростання масштабів визвольної війни українського народу.

Основою для їх утворення служили загони запорізьких козаків, висланих Б. Хмельницьким на Поділля, Сіверщину, Полісся, Волинь, у Білорусію в травні — червні 1648 р. Очолювали їх досвідчені воїни, як правило, вихідці з тих місцевостей, де піднімався народ на боротьбу з шляхтою. Центрами нових козацьких полків ставали насамперед значні міста. Це могли бути центри воєводств (Чернігів, Браслав), повітів (Чорнобиль), староств (Вінниця, Овруч).

Щодо організації Запорізького війська до 1648 р., то в зв'язку з цим маємо цікаві письмові свідчення, що відносяться до початку XVII ст. Так, у 1601 р. козаки ділилися на чотири полки, в кожному — п'ять сотень, сотні — на десятки, яких загалом налічувалося 152. На чолі козаків стояли гетьман, обозний, писар; в полку старшинували полковник, 2 осавули, 4 сотники і 50 десятників; було також по три пушкарі, одному прапорщику, сурмачеві, трубачеві та бубенщиків і чотири візничих. Весь реєстр — 2032 чоловіки¹². Однак про їх територіальну організацію ніяких даних не знаходимо в джерелах. У грудні 1613 р. згадуються теж чотири полки — Путивльця, Яцька, Мітли і Топиги¹³. Дані за 1620 р. свідчать, що під Хотиним було вже 13 козацьких полків¹⁴, проте на їхню територіальну приналежність також не вказується.

Зазначимо, що принцип територіальної організації повстанців лежав в основі й армій І. І. Болотникова. Так, до загонів Ляпунова і Сумбулова входили рязанські дворяни та діти боярські, Пашкова — тульські, окрему військову одиницю становили і коломенські стрільці¹⁵.

Нижче подаємо опис 36 полків (деякі з них проіснували недовгий час), що брали участь у боях 1648—1649 рр., з умовним визначенням їхньої території, оскільки вірогідних джерел щодо цього мало.

Білоцерківський полк. Існував ще до початку визвольної війни у числі шести реєстрових полків¹⁶, влітку 1648 р. вже входив до складу народної армії. В історичних документах є відомості, що наприкінці червня того ж року польського посла до Б. Хмельницького приймав білоцерківський полковник Іван Гирия¹⁷. Щоправда, дані про запорізького полковника з Білої Церкви — Ярему Хмеленка зустрічаємо за

¹¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. (далі — Воссоединение...). М., 1953. Т. II, с. 79; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. (далі — Документы...), К., 1965, с. 106; Історія України в документах, т. 3, с. 150; Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1859, Т. I, s. 86.

¹² Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество их до 1648 г. — Киевская старина, 1896, февр., с. 54.

¹³ Жерела до історії України — Руси (далі — Жерела...). Львів, 1908. Т. VIII, с. 126—127.

¹⁴ Там же, с. 250.

¹⁵ Разин Е. А. История военного искусства. М., 1961. Т. III, с. 101.

¹⁶ Документы..., с. 31.

¹⁷ Dzieja Karola Szajnochy, t. X, s. 192.

травень 1648 р.¹⁸ До Зборівського миру в складі полку були, очевидно, містечка, згадані в описі 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Синявка, Ківшувата, Боярка, Рокитне, Германівка, Фастів, Насташка, Вільшанка, Бишів, Триліси, Лесевичі, Кам'яний Брід, Шавулиха, Чорна Кам'янка, Вільховець¹⁹.

Брагинський полк. Згадується вперше в листі невідомого автора із Стрешина 18 квітня 1649 р. У ньому, зокрема, зазначається, що полковник брагинський Макера (можливо, Мозира) має в Лоеві і Брагині 6000 війська, в Речині — 700²⁰. З цього документа видно, що полк займав територію у межиріччі Дніпра і Прип'яті.

Борзенський полк. Про його існування маємо свідчення авторитетного учасника визвольної війни — полковника Силуяна Мужипловського, який називає це бойове з'єднання серед тих, що виступили з Богданом Хмельницьким влітку 1648 р. під Павлоч²¹. Є підстави твердити: Борзенський полк створений раніше Чернігівського і, оскільки останній не згадується під час походу під Замостя у листопаді 1648 р., то полк Мартіна Небаби, що «передову сторожу творив»²², був саме борзенським. Підтвердженням цього є також те, що Чернігів пізніше всіх інших лівобережних міст був здобутий козаками.

До Борзенського полку входили батуринська, сосницька, борзенська, глухівська, конотопська, бахмацька, івангородська сотні, названі в реєстрі 1649 р. у складі Чернігівського полку²³, а також новгород-сіверська сотня²⁴, Стародубщина, звідки в грудні 1648 р. набирали охочих воювати в козацькому війську²⁵. До того ж до складання реєстру 1649 р. М. Небаба іменується полковником батуринським, борзенським, почеповським²⁶. Козаки ж з Стародуба просили наказного полковника борзенського Петра Забілу, який заступав Небабу під час літньої кампанії 1649 р. і перебував у Новгороді-Сіверському, прийти їм на допомогу²⁷. Ці факти, на нашу думку, мають підтвердити запропоноване визначення території Борзенського полку в перший період визвольної війни. Під час складання реєстру його територія була включена до складу Чернігівського полку. До речі, при полковому місті бачимо окремо «борзенців»²⁸, які, очевидно, перейшли туди з М. Небабою.

Браславський полк. До його складу входили населені пункти Браслав, Шаргород, Клебань, Браїлів, Чернівці, Мурахва, Станіславчик, Красне, згадані і в реєстрі 1649 р.²⁹.

Вінницький полк. Перша згадка про нього датується липнем 1648 р.³⁰, коли він очолювався полковником Остапом. На території полку перебували, очевидно, ті ж сотні, що пізніше були включені у 1649 р. до складу Кальницького: бабинська, балабанівська, борщівська, вороновицька, кунянська, липовецька, немирівська, погребещенська, іленська, дашівська, олятинська, прилуцька, рахнівська, терлицька³¹. До складу Вінницького полку могли входити Літин, Хмільник, а також Махнівка, розташовані західніше і на північ від Вінниці.

Гадяцький полк. Про козацьке самоврядування в Гадячі і на нав-

¹⁸ Львівська наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЛНБ АН УРСР), фонд Оссолінських, 231/II, арк. 168.

¹⁹ Акты ЮЗР. СПб., 1878. Т. X. Приложение к № 5, с. 783—797.

²⁰ Памятники, издаанные Киевской комиссией для разбора древних актов (далее — Памятники...). К., 1890. Т. I, с. 336.

²¹ Воссоединение..., т. II, с. 129.

²² Жерела..., Львів, 1898. Т. IV, с. 69.

²³ Реестра всего Войска Запорожского (далее — Реестра...). М., 1875, с. 333—337.

²⁴ Акты ЮЗР, т. III. Дополнение, с. 56.

²⁵ Рук. фонд II АН УРСР, оп. 4, спр. 7, арк. 30.

²⁶ Акты ЮЗР. СПб., 1875. Т. VIII, с. 360; Акты ЮЗР, т. III. Дополнение, с. 46.

²⁷ Акты ЮЗР, т. VIII, с. 331.

²⁸ Реестра..., с. 332.

²⁹ Там же, с. 159—180.

³⁰ Памятники..., т. I, с. 255.

³¹ Реестра..., с. 183—197.

колишній території маємо відомості вже від 27 травня 1648 р. Житель Хотмижа Тит Чертов розповідав, що «в Гадяче и на Веприке панов и урядников никого нет, а одни мещане и войты новые из мещан... а в Гадяче де ныне называют полковниками пана Хмельницкого да Капусту»³². До Гадяцького полку влилися, мабуть, жителі населених пунктів території так званого «гадяцького ключа», до якого в другій чверті XVII ст. належали: Гадяч, Опанасівка, Липова Долина, Русанівка, Розбишівка, Сергіївка, Петрівка, Подолки, Подставки, Бірки (гадяцькі), Сватки, Максимівка, Римарівка, Плішивець, Дудчинці, Красна Лука, Кишівка, Веприк, Сари, Березова Лука, Комишне, Лютенська, Зінків, Бірки (зінківські), Більськ, Глинське, Опішня, Рашівка, Броварки, Грунь, Ковалівка, Лучка, Котельва, з яких пізніше й склався відновлений Гадяцький полк³³.

Животівський полк. Про територію цієї військової одиниці відомостей поки що не вдалося відшукати. Полк було створено влітку 1648 р., коли через Животів проходили повстанці. Коли ж наступного року Животівський полк був ліквідований, багато козаків, що входили до нього, переселилися у східні полки. Так, у Чигиринському записані Павло, Грицько, Процик, Іван Животівські. Такі ж прізвища зустрічаємо також у Черкаському, Корсунському, Уманському, Кропивенському, Полтавському і Чернігівському полках³⁴.

Звягельський полк. Щодо його існування як окремої військової одиниці народної армії в перший період визвольної війни сумнівів немає. Історичні документи вказують і на організатора полку — звягельського міщанина, кушніра Михайла Тишу, який влітку 1648 р. підняв на боротьбу населення Звягельського повіту³⁵, а потім повів своїх бойових побратимів під Пилявці. Після розгрому там польської армії брав участь у військовій раді Б. Хмельницького³⁶. Основний склад Звягельського полку, звичайно, становили жителі однойменного староства з місцевостями: Звягель, Острожок Новий, Дубрівка, Івашківщина, Кикова, Рогачів, Суємці, Кожушки, Кануни, Сусли. Кияни, Двірець, Зданівка, Онисимовичі, Колоденка, Пишківці, Кудинка, Орепи, Княнка, Юрківщина, Вилуски, Курмань, Горки, Смолдирів, Хлжівка³⁷.

Ірклівський полк. Про його існування, зокрема, про участь у поході під Львів, наводять документи М. Максимович³⁸. Територія, яку займав цей полк, на наш погляд, знаходилася на лівому березі Дніпра, включаючи сотенні містечка Вереміївку, Ірклій, Воронівку, Жовшин, Максимівку, Омельник, Потік і Кропивне, які в жовтні 1649 р. відійшли до Кропивенського, Черкаського і Чигиринського полків.

Іченський полк. Існував до початку визвольної війни як окрема військова одиниця³⁹. У 1648 р. приєднався до повстанців⁴⁰. До його складу, мабуть, входили козаки навколишніх сіл і містечок.

Канівський полк. Існував до визвольної війни⁴¹. Займав до складання реєстру 1649 р. територію лише на правому березі Дніпра. До 1649 р. до його складу входили такі сотенні міста, як Стайки, Ржищів,

³² Акты Московского государства. СПб., 1894. Т. II, с. 220.

³³ Бужинський М. М. Гадяцький ключ: Записки Полтавського наук. при ВУАН т-ства. Полтава, 1928. Вип. II, с. 41.

³⁴ Реєстра., с. 15, 16, 47, 84, 91, 93, 134, 253, 298, 299, 301, 337.

³⁵ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). К., 1914. Ч. 3, т. 4, с. 225.

³⁶ Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кривавшейся небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками. К., 1854, с. 58.

³⁷ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст., К., 1930, с. 40—41.

³⁸ Максимович М. Сочинения. К., 1876. Т. 1, с. 712.

³⁹ Лазаревський А. Описание старой Малороссии. К., 1902. Т. III, Полк Прилуцкий, с. 224.

⁴⁰ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6, с. 496.

⁴¹ Документы., с. 14.

Трехтемирів, Межиріч, Маслівка⁴². Є відомості, що до Канівського полку належав і Кагарлик⁴³.

Київський полк. Про Київський полк маємо свідчення вже з червня 1648 р.⁴⁴. На початковий період повстання до нього слід віднести міста Макарів, Ясногородку, Білгородку, Обухів, Гостомель, Ворсівку, Мотовилівку, Трипілля, Васильків, Ходосів, Вишгород, Димер, Карпилівку, Бородянку, Лісники, які називає І. Крип'якевич⁴⁵. Очевидно, до складу полку входили Кодня, Коростишів, Брусилів, Житомир, Радомишль з навколишніми селами.

Корсунський полк. Він був першим бойовим з'єднанням Богдана Хмельницького, оскільки, перебуваючи на залозі в Січі, як реєстровий, перейшов на сторону козаків ще в лютому 1648 р.⁴⁶. Під командуванням першого полковника Максима Кривоноса полк брав участь у битвах на Жовтих Водах і під Корсунем. До його складу в перший період визвольної війни входили Ісайки, Медвин, а також Вільшана, Мліїв, Звенигородка, Стеблів, Кальніболото і названі І. Крип'якевичем Деренковець, В'язовок, Сахнівка, Водяники, Гуляйполе⁴⁷.

Лисянський полк. Згадуваний у Літопису Самовидця він має невелику територію⁴⁸. Оскільки в джерелах не знаходимо даних про міста й села, віднесені до цього полку, його межі умовно можна визначити, виходячи з крайніх населених пунктів сусідніх — Уманського, Білоцерківського і Корсунського (Лисянський приєднаний до нього у 1649 р.) полків. Аналіз свідчить, що на цій території (зокрема, сучасного Лисянського району Черкаської області) у той час існували Босівка, Боярка, Будища, Бужанка, Кам'яний Бід, Рубаний Міст⁴⁹.

Лохвицький полк. Згадується в переліку бойових з'єднань української народної армії під Збаражем⁵⁰. Його основу становили переважно вихідці з Лохвиці.

Лубенський полк. Був створений у червні — липні 1648 р. після втечі Вишневецького з Лівобережної України⁵¹. Взимку 1649 р. його козаки стояли в Звягелі⁵². Під час складання реєстру його територія відійшла до Миргородського і Кропивенського полків. Сотенними містечками у перший період визвольної війни були: Лубни, Оржиця, Чорнухи, Сенча, Яблунів, Пирятин, Городниця, Лукомля⁵³.

Миргородський полк. Перша згадка про козаків цього полку відноситься до липня 1648 р.⁵⁴ У перший період визвольної війни цей полк займав територію в середньому межиріччі Псла і Сули. Тут у цей час існували сотні: остапівська, сорочинська, хорольська, краснопільська, 4 миргородські, устивицька⁵⁵.

Могилівський полк. Полковий козацький устрій запроваджено в Могилеві-на-Дністрі 1648 р. Існував цей полк і наступного року⁵⁶. Можна стверджувати, що до його складу входили в 1648—1649 рр. козаки могилівської, яришівської, ярузької, вільхівської, березівської

⁴² Реєстра., с. 61—78.

⁴³ Історія міст і сіл УРСР: Київська область. К., 1971, с. 331.

⁴⁴ Акты ЮЗР, т. III, с. 210.

⁴⁵ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 137—138.

⁴⁶ Голобуцький В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962, с. 102.

⁴⁷ Історія міст і сіл УРСР: Київська область, с. 164, 170; Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область. К. 1974, с. 135, 205; Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 138.

⁴⁸ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, с. 19.

⁴⁹ Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область, с. 426, 427, 430.

⁵⁰ Koschowski W. Op. cit., s. 48.

⁵¹ Максимович М. Сочинения, т. I, с. 715.

⁵² Акты ЮЗР, т. III, с. 329.

⁵³ Максимович М. Сочинения, т. I, с. 715—716.

⁵⁴ Воссоединение., т. II, с. 129.

⁵⁵ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 139.

⁵⁶ Летопись Самовидца., с. 19.

і курилівської сотень, міщани Серебрії, Козлова, Куківки, Михайлівки, Корківцеь та інших населених пунктів, що згадуються в присяжних реєстрах Подільського полку за 1659 р.⁵⁷, а також жителі прилеглих до Дністра Буші, Рашкова, Калюса, позначених на карті Боплана⁵⁸. У 1649 р. Могилівський полк був включений до складу Брацлавського.

Мозирський полк. Відомості про його створення маємо у показаннях козаків, захоплених у полон у серпні — вересні 1648 р. у Білорусії. З їхніх свідчень довідуємося, що з самого Мозиря набрано хоругву кількістю 400 чол., ватажком якої був місцевий сідляр. До складу полку входили населені пункти, розташовані по берегах Прип'яті та Дніпра, зокрема Петриківка, Бабури. З останніх, до річі, прислали в Мозир 30 коней, зброю. Першим полковником в документах названо мозирського міщанина Івана Столяра⁵⁹. У лавах полку налічувалося до 20 тис. чол.⁶⁰, серед яких, очевидно, були вихідці з Горваля, Бобруйська, де перебували козацькі загони з України⁶¹.

Ніжинський полк. Перша згадка про нього відноситься до липня 1648 р., тобто до часу перебування його у таборі під Черніговом⁶². Навіть при укрупненні козацьких полків у 1649 р. Ніжинський зайняв невеличку територію. Можна припустити, що вона не змінювалася аж до 1654 р. З огляду на це до нього треба віднести 11 сотень, зазначених у реєстрі: березівську, дівицьку, сім ніжинських, носівську і кобижанську⁶³.

Овруцький полк. На північних рубежах України, за свідченням Самовидця, головним полком був Овруцький, «до которого усе Полесья належало»⁶⁴. Він утворився влітку 1648 р. за допомогою місцевої дрібної шляхти, серед якої виділявся Іван Бруяка⁶⁵, пізніше полковник Овруцький. У складі полку налічувалося 6 тис. козаків, серед яких були й білоруси⁶⁶. Це підтверджується і записами у Житомирській Гродській книзі: серед населених пунктів, що знаходяться й нині в Білоруській РСР, називаються Скородне, Словечне. До складу полку входили також Чоповичі, Копище, Олевськ⁶⁷. На окресленій цими населеними пунктами території на той час знаходилися Народичі, Словечно, Норинськ, Вільча, Хабне (нині Поліське — райцентр Київської області).

Остерський полк. Про його існування свідчить чимало джерел⁶⁸. М. В. Маркевич називає навіть його керівника — Тимофія Носача. Можна твердити, що до складу полку входили такі сотенні містечка, як Бобровиця, Гоголів, Заворичі, Козелець, Остер, Моравськ, що потім відійшли до Переяславського полку. Це обґрунтовується й тим, що територія Переяславського полку до повстання не включала названих містечок і сіл, розташованих навколо них, а також тим, що до складання реєстру він мав усього шість сотень⁶⁹.

⁵⁷ Рук. фонд ІІ АН УРСР, оп. 4, спр. 27, с. 7—15.

⁵⁸ Лясковский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901, с. 18.

⁵⁹ Документ., с. 105.

⁶⁰ Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego, a później kastelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma... W Krakowie, 1864, s. 179.

⁶¹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. СПб., 1904, с. 198; Історія України в документах, т. 3, с. 150.

⁶² Филарет. Указ. соч. Чернигов, 1874. Кн. 5, с. 277.

⁶³ Реєстра., с. 321—329.

⁶⁴ Летопись Самовидца..., с. 19.

⁶⁵ Опись актов книги Киевского центрального архива (далі — Опись АК КЦА) К., 1878, № 19, с. 6.

⁶⁶ Коваленко Л. А. Події визвольної війни українського народу і боротьба за воз'єднання України з Росією в Східній Волині. — Наукові записки Житомирського педінституту. К., 1965. Т. II, с. 24.

⁶⁷ Опись АК КЦА, № 19, с. 4; Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. К., 1973, с. 423, 527, 537.

⁶⁸ Kochowski W. Op. cit., s. 48; Маркевич Н. Указ. соч., т. 5, с. 167.

⁶⁹ Історія міст і сіл УРСР: Київська область, с. 50.

Паволоцький полк. М. Максимовичу не вдалося встановити, з яких сотень складався цей полк у перший період повстання⁷⁰. Як відомо, його організатором був місцевий вїйт, син священика з села Миньковець Іван Аврамович Кучевич-Миньковський, який підняв проти шляхти жителів Паволочі, Котельні, Конлівки, Лисовець та інших навколишніх сіл⁷¹. А остаточно полк сформувався, мабуть, у липні 1648 р., коли в Паволочі деякий час перебував Б. Хмельницький.

Крім перелічених населених пунктів, хід хоругвою Паволоцького полку перебувала ружинська сотня⁷², а також Верхівня, Карабніїв, Бистрик, Білпівка, Вчорайше, Трубіївка, Білопілья, Строків, Ягпятин, Таборівка, позначені на карті Боцлана⁷³.

Той факт, що з 1654 р. Сквиря, Антонів і Торговиця були з Білоцерківського віднесені до Паволоцького полку⁷⁴, дає підстави вважати, що вони перебували в складі останнього і на початку повстання. До Паволоцького полку могли належати Ходорків і Бердичів, що географічно знаходилися близько до Паволочі у порівнянні з іншими полковими містами.

Переяславський полк. Існував задовго до визвольної війни. Його сотенними містечками ще з 1576 р. були: Воронків, Барішівка, Березань, Басань, Яготин, Гельм'язів, Золотоноша, Домонтів, Бубнів, Леплява, Биків, Іркліїв, Кропивна⁷⁵. Два останні 1648—1649 рр. належали до Іркліївського полку.

Подільський полк. Уперше він згадується в історичних документах від 24 лютого 1649 р. у листі І. Федоровича (Федоренка), полковника подільського до Станіслава Лянцкоронського з приводу спустошення поляками Бару⁷⁶. Але можна припустити, що Подільський полк створено ще раніше — відразу після взяття повстанцями Бару, тобто в липні 1648 р., що саме там розмістився центр полку, який залишався аж до взяття міста поляками взимку наступного року. Про його територію в історичних джерелах ніяких даних не збереглося. Її можна окреслити, виходячи з місцезнаходження крайніх населених пунктів, які згадуються у літературі, сусідніх йому козацьких полків, а також меж поширення народного повстання на захід. В зв'язку з цим можна назвати Ялтушків (тепер Барський район), а також населені пункти Хмельницької області, жителі яких приєдналися до повстанців перед штурмом Барської фортеці: Вовковинці, Летичів, Меджибіж⁷⁷. До речі, пізніше, у 1658 р. у Меджибожі перебував полковник подільський Федір Михайлович⁷⁸.

Полтавський полк. У перший період визвольної війни він займав територію від Псла до Ворскли, межуючи на півночі з Гадяцьким полком. Мав сотні аж до Орелі, куди сягали козацькі землі і де велися розробки селітри. До складу полку входили Кобеляки, Нові Санжари, Ковалівка, Балаклія⁷⁹ і, очевидно, Шишаки, Говтва.

Прилуцький полк. Згадується вперше влітку 1648 р. Територія його, як відомо з джерел, не змінювалася, за винятком включення в нього у 1649 р. двох ічеських сотень. Іншими сотенними містами були Варва, Голянци, Городня, Гурівці, Дівниця, Іваниця, Корибутів, Красне, Кропивна, Монастирище, Переволочна, Прилуки (4 сотні)⁸⁰.

⁷⁰ Максимович М. Сочинения, т. I, с. 691.

⁷¹ Архив ЮЗР, ч. 3, т. 4, с. 490; Малороссийский родословник. К., 1914. Т. IV, с. 25.

⁷² Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область, с. 606.

⁷³ Ляскоронский В. Г. Указ. соч., с. 25.

⁷⁴ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 142.

⁷⁵ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Полтава, 1862. Ч. 3, с. 403.

⁷⁶ Z dziejow Ukrainy. K., 1912, s. 492.

⁷⁷ Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. К., 1971, с. 232, 396, 410.

⁷⁸ Крип'якевич І. П. Назв. праця, с. 144.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Воссоединение... т. II, с. 129; Реестра., с. 306—315.

Речицький полк. Згадується наприкінці літа 1648 р. Полонені повстанці розповідали, що «в Речиці половина козаків, а половина селян. Вважають, що їх 3 тисячі, а полковником над ними... поставлений Покусин з Чернігова»⁸¹.

Роменський полк. Згадка про нього на час подій під Збаражем є у В. Коховського⁸². До його складу входили переважно козаки Ромен, що на той час були значним ремісничим і торговельним містом, а також жителі навколишніх сіл.

Торговицький полк. Існував недовго, однак у Писарівському літопису вказується і на його керівника — полковника Євфимія⁸³. У полк входили козаки з поселень у басейні річки Синюхи.

Туровський полк. Про нього на період початку визвольної війни поки що не згадувалося в науковій літературі. Дізнаємося про нього з листа повстанського полковника Прокопа Цивки, який іменується Туровським, до сотника туровського Гаврила від 2 листопада 1648 р. З цього документа, а також із зізнання на тортурах козака, взятого в полон литовськими військами на Поліссі, можна окреслити територію полку — Кажангородок, Лахва, Давидгородок, Туров⁸⁴.

Уманський полк. Найперші згадки про нього відносяться до липня 1648 р.⁸⁵ В основу сотенного поділу Уманського полку в досліджуванні нами період можна покласти той, який наводиться в реєстрі 1649 р.: бабанська, бershадська, будівська, бучанська, івангородська, іванська, киянська, кучубейська, ладжишська, маньківська, романівська, соболівська, уманська, цибулівська сотні⁸⁶.

Черкаський полк. Існував ще до 1648 р. З правобережних сотень Черкаського полку, занесених у реєстр армії Б. Хмельницького, лише одна співпадає з географічною назвою — мошенська. Інші носять назви за прізвиськом сотників. Щоправда, є свідчення про одне сотенне містечко — Городище⁸⁷. Можна припустити, що до Черкаського полку належать також Будище, Вергуни, Кумейки, Білозір'я.

Чернігівський полк. Про козаків полку маємо свідчення, що даються лише 1648 р.⁸⁸ До укладення Зборівського миру він займав невелику територію. Вона, очевидно, була такою ж, як і з 1654 р., коли всі сіверські сотні відійшли до Ніжинського полку. Виходячи з цього, територію полку на початку повстання можна визначити в такому складі: Чернігів, Седнів, Слабун, Любеч. До седнівської сотні входили в 1648 р. Городня і Вихвостів, є відомості про існування в перший період визвольної війни Стольницької, Ройської та Менської сотень⁸⁹.

Чорнобильський полк. Перша згадка про нього відноситься до липня 1649 р.⁹⁰ Під командуванням Михайла Панкевича у той час перебувало сім хоругв, про територіальне розміщення яких ніде не згадується. Знаходилися вони, на нашу думку, на правому березі Прип'яті і Дніпра до впадіння в нього Тетерева на території Чорнобильського повіту, до складу якого входили Свороль, Тарасовичі, Соколовичі, Полозовичі, Оране, Товстий ліс, Горностайпіль, Шепеличі, Антоновичі, Опачинці та інші населені пункти⁹¹.

Чигиринський полк. Існував ще до 1648 р. У перший період повстання до Чигиринського полку належали правобережні баклійська, бо-

⁸¹ Документи..., с. 106.

⁸² Kochoński W. Op. cit., s. 48.

⁸³ Маркевич Н. Указ. соч., т. 5, с. 167.

⁸⁴ ЛНБ АН УРСР, ф. Осолінських, 3882/II, арк. 56, арк. 55 зв.

⁸⁵ Памятники..., т. I, с. 265.

⁸⁶ Реєстра..., с. 131—153.

⁸⁷ Реєстра..., с. 27—60; Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область, с. 126.

⁸⁸ Документи..., с. 164.

⁸⁹ Акты ЮЗР, т. X, с. 239; Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область. К., 1972, с. 243, 407, 563, 347.

⁹⁰ Z dziejow Ukrainy, s. 434.

⁹¹ Архив ЮЗР. К., 1886. Ч. VII, т. 1, с. 588.

ровицька, бужинська, воронівська, голов'ятинська, жаботинська, крилівська, медведівська, орлівська, смілівська і чигиринська сотні⁹².

До наведених даних щодо територіального розміщення козацьких полків у перший період визвольної війни слід додати й відомості про військові з'єднання, які існували за вказаними межами, бо, як відмічалося Самовидцем, «козацтво звалось аж н по за Дністром коло Галича... за Константинов Старый — в Шульженцах, Грицєве, Чорторієй...»⁹³. Зокрема, в полку Небаби бачимо вихідців з Чуднова Семена і Дем'яна, Яська Терешкового з Полонного⁹⁴. Після того, як восени 1648 р. козаки прийшли у Теребовлю, за існуючим звичаєм вони поділилися на сотні; сотниками обрали Федора Бориславського, Івана Рудого, Яцька Великого, Киріяна Швеця, хорунжим — Василя⁹⁵. На Покутті 15-тисячну армію організував Семен Височан, яку поділив на сотні, з хоругвою і музикою⁹⁶. Це було схоже до поділу полків на Придніпрянщині⁹⁷. Піддані Адама Киселя з Гощі й навколишніх сіл обрали собі за полковника Івана Куковського-Листопада, а за осавула — Андріяша Гайдуга⁹⁸.

Після Зборівського договору було проведено реорганізацію полків. І, звичайно, обмеження козацького реєстру 40 тисячами чоловік (під Зборовим у війську повстанців їх налічувалося значно більше), змусило українського гетьмана зменшити кількість полків до шістнадцяти. Щодо військово-територіальної організації української народної армії до жовтня 1649 р., то можна з певністю сказати, що вона себе виправдала. Спиряючись на запорізьких козаків і реєстровиків, котрі перейшли на сторону повсталого народу, Богдан Хмельницький зумів з своїми однодумцями за короткий час організувати боездатне військо, що виявило себе з найкращого боку не лише у перший період визвольної війни українського народу, а й в наступних вирішальних битвах.

⁹² Реєстра., с. 1—26.

⁹³ Летопись Самовидца., с. 19.

⁹⁴ Jakuba Michałowskiego., s. 425; Архив ЮЗР, ч. III, т. 4, с. 37.

⁹⁵ Томашівський Ст. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.— Записки Наук. т-ства ім. Шевченка. Львів, 1898. Т. 23—24, с. 25.

⁹⁶ Петровський М. Н. Нариси з історії України. К., 1940. Вип. IV, с. 91; Томашівський Ст. Назв. праця, с. 40.

⁹⁷ Грабовецький В. В. Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан. — УІЖ, 1966, № 8, с. 144.

⁹⁸ Архив ЮЗР, ч. III, т. 4, с. 191.

Питання історичного краєзнавства

ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЛУЦЬКУ

І. В. КІЧИЙ (Луцьк)

Велика Жовтнева соціалістична революція — головна подія ХХ ст., яка докорінно змінила хід розвитку людства. Поваливши владу капіталістів і поміщиків у нашій країні, вона, за словами В. І. Леніна, «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»¹.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді мала вирішальне значення для розгортання революційної боротьби по всій

¹ Ленін В. І. Промова на мітингу червоноармійців на Ходинці 2 серпня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 28.

країні. «Полум'я революції, запалене в червоному Пітері,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— охопило всю країну, поширилось до найдалших її окраїн»². З кінця жовтня 1917 р. до середини лютого 1918 р. влада Рад перемогла на більшості території нашої країни. Той час В. І. Ленін назвав періодом «переможного, триумфального походу диктатури пролетаріату і Радянської влади, коли вона залучила на свою сторону безумовно, рішуче і безповоротно гігантські маси трудящих і експлуатованих в Росії...»³.

Влада Рад перемогла також і в прифронтовій смузі Південно-Західного фронту. Датою встановлення Радянської влади, зокрема, в Луцьку до сьогодні вважається 4(17) грудня 1917 р.* Вперше таку думку висловив Р. Н. Оксенюк у 1957 р. на основі спогадів С. С. Гарба⁴. Пізніше він підтвердив це в своїй брошурі, знову ж таки посиляючись на згадане джерело та повідомлення правоесерівської газети «Трудовая Волянь» від 5 грудня 1917 р.⁵ Ця дата з часом набула поширення в історичній літературі⁶.

На нашу думку, висновки Р. Н. Оксенюка та інших авторів, які на нього посилаються, є непереконливими, оскільки вони зроблені не на основі архівних документів, а на підставі газетної інформації та маловідомих, неопублікованих спогадів. У своїх перших працях Р. Н. Оксенюк пише: «Військово-революційний комітет Луцького гарнізону** довів боротьбу трудящих до перемоги Радянської влади. Газета «Трудовая Волянь» повідомляла, що 3—4 грудня 1917 р. владу в Луцьку захопили більшовики»⁷. Спираючись на це повідомлення, він стверджує, що саме 4 грудня у місті було встановлено Радянську владу. Далі для підтвердження своєї точки зору Р. Н. Оксенюк наводить цитату із спогадів С. С. Гарба, але не вказує, звідки конкретно вони взяті. В цьому джерелі зазначається: «З приводу перемоги Радянської влади 10 грудня 1917 р. в парку міста був організований багатолюдний мітинг, на якому більшовики виступали з палкими промовами, був даний гарматний залп, який сновістив про повалення панування буржуазії і проголошення Радянської влади в Луцьку та в його повіті»⁸.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 76.

³ Ленін В. І. Доповідь про ратифікацію мирного договору 14 березня.— Повне збір. творів, т. 36, с. 91.

* Всі дати наводяться за старим стилем.

⁴ Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Т. 7. Серія суспільних наук. Луцьк, 1957, с. 79. (Хто такий С. С. Гарба—у праці не сказано. Невідомо також, де зберігаються його спогади).

⁵ Оксенюк Р. Н. Боротьба трудящих за перемогу Радянської влади на Волині (1917—початок 1918 рр.). Луцьк, 1958, с. 20.

⁶ Заболотний І. П. Червона Волянь. Луцьк, 1958, с. 24; Луцьк. Нариси історії міста. Луцьк, 1959, с. 38; Заболотний І. П. Нескорена Волянь. Львів, 1964, с. 17; Огарин Д. А. 1917 год на Волини. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. К., 1964, с. 20; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У двох томах. К., 1967. Т. 2, с. 390; Гурін М. О., Москвін П. П. Більшовики—організатори трудящих у боротьбі за встановлення Радянської влади на Волині (березень 1917—лютий 1918 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. К., 1967. Вип. 14, с. 45; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968, с. 16; Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. К., 1970, с. 64; Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині 1861—1939. Львів, 1970, с. 101; Ілляшенко Я. Я., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1974, с. 17 та ін.

** Тут допущено помилку. ВРК був утворений при Луцькій Раді солдатських, робітничих і селянських депутатів. Див.: Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі—ЦДВІА СРСР), ф. 2003, оп. 4, спр. 38, арк. 302—303; Волинський обласний державний архів, ф. 3, оп. 1, спр. 1630, арк. 191.

⁷ Оксенюк Р. Н. Боротьба трудящих за перемогу Радянської влади на Волині (1917—початок 1918 рр.), с. 20; Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, т. 7, с. 78—79.

⁸ Там же.

Як бачимо, тут йдеться про 10 грудня, що заперечує зробленому автором висновку. В газеті «Трудовая Волянь» теж немає дат 3—4 грудня 1917 р. У ній повідомлялося: «Влада в Луцьку захоплена більшовиками. Комісар поки на місці. Ставлення до органів самоуправління з боку більшовиків негативне»⁹. Незрозумілим є речення: «Комісар поки на місці». Як свідчать архівні матеріали, комісари Тимчасового уряду Петров та Кудрявцев були заарештовані ще 13 листопада 1917 р.¹⁰ Що ж до інформації про взяття влади більшовиками, то, можливо, вона стосувалася подій, які відбулися в місті у листопаді. Крім того, виявлено ще дві аналогічні замітки, вміщені в газеті за 25 листопада та за 24 грудня 1917 р.

Іншої думки про встановлення Радянської влади в Луцьку дотримуються автори такого фундаментального видання, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу». Глибоко вивчивши ленінську ідейно-теоретичну спадщину, документи партії, величезний фактичний матеріал, вони дійшли висновку, що Радянська влада в прифронтовій смузі (Луцьк, Вінниця, Ровно, Проскурів, Жмеринка, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський та ін.) перемогла протягом кінця жовтня — листопада 1917 р.¹¹ Цю точку зору поділяють і дослідники історії більшовицьких організацій та Великого Жовтня на Україні¹², а також науковці, які вивчають питання боротьби за владу Рад солдатів Південно-Західного фронту¹³. Про перемогу Радянської влади в Луцьку 4 грудня автори названих книг не згадують.

Таким чином, поширене в літературі твердження про те, що саме в той день у місті було встановлено Радянську владу, є, на нашу думку, неправильним, оскільки воно обгрунтоване на неопублікованих спогадах і неконкретному повідомленні газети. Взяті Р. Н. Оксенюком за основу факти не можуть бути підставою для чіткого висновку щодо дня перемоги Радянської влади в Луцьку. Помилковість тверджень його та інших авторів стає ще більш очевидною, якщо розглянути участь армії в революційних подіях.

24 листопада 1917 р. відбувся II Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту, який створив вищий орган влади на фронті — Військово-революційний комітет. Його головою було обрано більшовика Г. В. Разживіна¹⁴. 26 листопада фронтовий ВРК видав наказ, в якому визнав вищою владою в країні Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним, а в армії — призначеного РНК Верховного головнокомандуючого М. В. Криленка¹⁵. Згодом відбувся IV з'їзд Особливої армії*. Свою роботу він розпочав у Луцьку, а потім продовжувався в Ровно¹⁶. 27 листопада делегати обрали армійський Військово-рево-

⁹ Трудовая Волянь, 1917, 5 груд.

¹⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 4, спр. 24, арк. 48—49.

¹¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В шести томах. К., 1968, Т. 3, кн. 1, с. 385.

¹² Большая Советская Энциклопедия. М., 1974. Т. 15, с. 76; Радянська енциклопедія історії України. К., 1971. Т. 3, с. 38; В боротьбе за власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. К., 1977, с. 168.

¹³ Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г.—февраль 1918 г.). К., 1958, с. 181—182; Васильков А. М. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917 р.—січень 1918 р.). К., 1964, с. 76 та ін.

¹⁴ Военно-революционные комитеты Действующей армии 25 октября 1917 г.—март 1918 г. М., 1977, с. 390.

¹⁵ Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтнєвої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. К., 1967, с. 108—109.

* Частини Особливої армії були зосереджені на Волині, а штаб — у Ровно. В Луцьку перебував армійський комітет.

¹⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция. М., 1977, с. 694; Голуб П. А. Указ. соч., с. 198.

люційний комітет, до якого перейшла вся повнота влади на території дислокації армії¹⁷.

Отже, якщо говорити про перемогу влади Рад у Луцьку, то слід називати 26 або 27 листопада, а не 4 грудня 1917 р. Тим більше, що реальною революційною силою в обстановці, яка склалася на Волині, були саме солдати. За наказом Луцького ВРК військові частини гарнізону брали активну участь у розгромі контрреволюції в Луцькому, Дубнівському, Ровенському, Кременецькому повітах Волині¹⁸. Ревком подавав допомогу трудящим й інших повітів саме тому, що в його руках знаходилася влада і військова сила. Про це свідчать виявлені нові документи, які дають можливість більш точно простежити хід боротьби за перемогу соціалістичної революції на Волині й, зокрема, в Луцьку, починаючи з дня утворення Ради.

Створена 3 червня 1917 р. Луцька Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів на першому етапі своєї діяльності не займала чіткої політичної позиції, оскільки керівництво в ній захопили представники угодовських та українських буржуазно-націоналістичних партій¹⁹. Проте з наростанням революційної боротьби в Раді помітно зросла більшовицька фракція, яка, спираючись на підтримку військових делегатів, впливала на її діяльність. Уже в серпні Рада зажадала розпуску контрреволюційних організацій «Союзу офіцерів армії і флоту», «Союзу георгіївських кавалерів» та «Союзу козаків», виступала за скасування смертної кари на фронті²⁰. Особливо активізувалася її діяльність під час заколоту Корнілова. На екстреному засіданні, що відбулося з цього приводу, депутати засудили генеральську авантюру й закликали солдатів «піднятися на захист завоювань революції»²¹. 10 жовтня 1917 р. Луцька Рада прийняла рішення, в якому виступила проти політики Тимчасового уряду, спрямованої на продовження імперіалістичної війни²². Своїми представниками на 2-й Всеросійський з'їзд Рад депутати обрали більшовика А. А. Кузьмичова і лівого есера М. П. Гуля^{22а}. Факти свідчать про те, що наприкінці жовтня Рада з багатьох питань стояла на платформі більшовицької партії, виступала захисником інтересів трудящих і солдатів, приймала рішення, спрямовані проти антинародної політики Тимчасового уряду.

Трудящі України з великою радістю зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді. На зборах і мітингах вони палко вітали декрети, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад, створення робітничо-селянського уряду на чолі з В. І. Леніним.

Принципову, революційно послідовну позицію займав у той час Луцький комітет РСДРП(б), головою якого був О. М. Дмитрієв. Дізнавшись про соціалістичну революцію в столиці, комітет звернувся до трудящих з відозвою, в якій закликав їх до боротьби за владу Рад²³. Більшовики Луцька проводили велику агітаційно-пропагандистську роботу в масах. Усі свої зусилля вони спрямовували на залучення робітників і солдатів до активної боротьби за встановлення влади Рад. У донесенні штабу Особливої армії, зокрема, зазначалося: «В 126-й дивізії маса дедалі більше проймається духом більшовизму. 501-й полк вирішив виконувати тільки накази більшовиків. У 502-му полку на пропозицію прибулого з Луцька більшовика постановили

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917—апрель 1918): Сборник документов и материалов в трех томах, т. 2, К., 1967, с. 526.

¹⁸ Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині. Львів, 1977, с. 117.

¹⁹ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. — декабрь 1920 г.): Сб. документов и материалов. Житомир, 1957, с. 36.

²⁰ Історія міст і сіл УРСР: Волинська область, с. 62.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 267, арк. 46.

²² Нариси історії Волинської обласної партійної організації, с. 13.

^{22а} Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д. М.—Л., 1928, с. 126, 141.

²³ Пролетарская мысль, 1917, 8 листопа.

захопити бомби й кулемети»²⁴. Під їх впливом перебували не лише 126-а дивізія та більшість військ Луцького гарнізону, а й практично вся Особлива армія²⁵.

29 жовтня 1917 р. в Луцьку відбувся мітинг, присвячений жовтневим подіям у Петрограді. Його учасники прийняли резолюцію, в якій відзначалося, що гарнізон Луцька протестує проти відправлення військ на революційний Петроград і подає йому найрішучішу підтримку²⁶. Того ж дня відбулося розширене засідання Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, де обговорювалося питання про ставлення до подій у Петрограді й виконання наказу командування Південно-Західного фронту щодо відправлення військ на допомогу Керенському, який організував наступ козачих частин на повсталу столицю. Після бурхливих дебатов було прийнято рішення про неприпустимість «використання збройних сил Луцького гарнізону для придушення Петроградського повстання»²⁷.

2 листопада 1917 р. на вимогу більшовиків при Луцькій Раді був створений Військово-революційний комітет. До його складу ввійшли 3 депутати Ради, 2 — від інженерного полку та 1 від 13-го драгунського полку. Очолив ревком О. М. Дмитрієв²⁸. В усі військові частини, міські установи та підприємства направлялися уповноважені комісари.

11 листопада відбулося спільне засідання Ради з представниками військових частин гарнізону. На ньому було прийнято рішення про перехід влади до рук Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів²⁹. Проте воно практично не виконувалося. В місті продовжували діяти старі буржуазні установи — міська дума, управа та ін. Ці організації перейшли на службу до Центральної ради, яку вони визнали вищою «законною» владою на Україні. Есеро-меншовицький армійський комітет Особливої армії та українська гарнізонна рада, очолювана запеклим буржуазним націоналістом Якубовичем, зібрали війська для розправи з революційними силами. На вимогу аркому (армійського комітету) командуючий Особливою армією генерал Рерберг дозволив коменданту Луцького гарнізону видати 600 гвинтівок для озброєння так званих «спеціальних рот порядку», які сформував повітовий комісар³⁰. Місто було поділено на сектори оборони, що охоронялися частинами козаків і міліцією³¹. Прихильники колишнього Тимчасового уряду та Центральної ради не бажали миритися з вимогами трудящих міста й солдатів гарнізону, виконувати рішення Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів.

Щоб ліквідувати небезпеку контрреволюційного перевороту в Луцьку, ВРК вирішив 12 листопада викликати до міста з Копачівського лісу 501-й Сарапульський, 502-й Чистопольський та 503-й Чигиринський піхотні полки 126-ї дивізії Особливої армії, які очолив уповноважений Петроградського військово-революційного комітету М. П. Ворожцов³². Крім того, до Луцька підійшли дві батареї 125-ї артилерійської брига-

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 4, спр. 32, арк. 214.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 221.

²⁶ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов. К., 1962, с. 495.

²⁷ Известия выборных Особой армии, 1917, 14 листоп.

²⁸ Фомін О. Перші органи Радянської влади на Волині. — Архіви України, 1971, № 4, с. 19—20; ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 4, спр. 38, арк. 300.

²⁹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), с. 495.

³⁰ Голос фронта, 1917, 19 листоп.; Народная воля, 1917, 23 листоп.

³¹ Волинський обласний державний архів, ф. 3, оп. 1, спр. 1614, арк. 69, 70, 73, 89.

³² Петроградский Военно-революционный комитет: Документы и материалы в трех томах. М., 1967. Т. 3, с. 19.

ди³³, а також бронедивізіон і кулеметна рота³⁴. Всього чисельність військ, що знаходилися у розпорядженні ревкому, становила близько 5 тис. чол.

Маючи перевагу в силі, більшовики перейшли у рішучий наступ. У ніч з неділі на понеділок 13 листопада 1917 р. революційні частини зайняли пошту, телеграф, телефонну станцію, заарештували коменданта, помічників комісара Тимчасового уряду при Особливій армії, а також 50 контрреволюційно настроєних офіцерів разом з командиром 126-ї дивізії. Повітовий комісар Центральної ради утік з Луцька.

Зайнявши тюрму, повсталі визволили заарештованих більшовиків³⁵. Влада перейшла до рук ревкому. Вдень відбулася демонстрація трудящих міста і солдатів гарнізону, яка завершилася урочистим мітингом. Виступаючи на ньому від імені ревкому, О. М. Дмитрієв привітав усіх жителів Луцька з перемогою соціалістичної революції³⁶.

Про встановлення Радянської влади в місті саме 13 листопада 1917 р. свідчить ряд документів. Наприклад, у донесенні генерал-квартирмейстера Особливої армії Менчукова начальнику штабу Південно-Західного фронту генералу Стогову зазначалося: «В ніч на 13 листопада частини 126-ї дивізії самовільно заарештували офіцерів, виступили в Луцьк за викликом Луцького військово-революційного комітету з прапорщиком Дмитрієвим на чолі для повалення Тимчасового уряду. З Луцька прибувають до командуючого окремі офіцери й групи солдатів 126-ї дивізії, які не співчують виступу. По словах втікачів та розповіді по проводу голови аркому, туди (в Луцьк.— І. К.) вже прибули частини 126-ї дивізії близько 7-ї години і заарештували помічників Петрова і Кудрявцева та інших...»³⁷. Це повідомлення Стогов негайно передав телеграфом у Ставку³⁸.

Дані з наведеного документа підтверджуються матеріалами тогочасних газет. Так, «Народная воля» 16 листопада писала: «У м. Луцьку владу захопила Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів». Ревком, як зазначалося вище, був створений при Раді і, зрозуміло, він діяв від її імені. Газета «Голос фронту» вмістила статтю свого кореспондента, який у той час перебував у Луцьку і був свідком подій, що відбувалися там 13 листопада. У ній, зокрема, зазначалося: «Дивний спокій панує в місті. Вдень була демонстрація сил більшовиків. До прибулої 126-ї дивізії приєдналися броньовики, улани і спеціальні загони, організовані для охорони порядку. Відбувся мітинг, на якому прапорщик Дмитрієв привітав солдатів із здійсненням у Луцьку соціалістичної революції...»³⁹.

Щоб запобігти виступу ворогів революції, ревком вжив ряд заходів. 14 листопада було заарештовано начальника міської міліції і його заступника, а саму міліцію роззброєно⁴⁰. 15 листопада ВРК видав наказ, згідно з яким частинам гарнізону заборонялося виконувати розпорядження військових начальників, віддані без відома ревкому. Наказ вимагав від солдатів пильно стежити за командним складом армії та особами, вороже настроєними до нової влади. Відповідно до нього солдати гарнізону повинні були реорганізовувати свої комітети, направляти нових представників у Раду солдатських, робітничих

³³ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. — март 1918 г.: Сб. документов. М., 1973, с. 112—113.

³⁴ Голос фронту, 1917, 19 листоп.

³⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 4, спр. 24, арк. 49; Трудовая Волянь, 1917, 24 груд.

³⁶ Голос фронту, 1917, 19 листоп.

³⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 4, спр. 24, арк. 48—49; спр. 38, арк. 301, 464—465.

³⁸ Военно-революционные комитеты Действующей армии 25 октября 1917 г. — март 1918 г., с. 369.

³⁹ Голос фронту, 1917, 19 листоп.

⁴⁰ Волинський обласний державний архів, ф. 3, оп. 1, спр. 1630, арк. 118, 162; Трудовая Волянь, 1917, 24 груд.

і селянських депутатів, яка переобиралася. В усіх частинах проводилися вибори командирів і комісарів⁴¹.

Як бачимо, ВРК своїм наказом закріпив завоювання соціалістичної революції в Луцьку, накреслив заходи по боротьбі з контрреволюцією, а також розпочав демократизацію армії.

Таким чином, цілком очевидно, що Радянську владу в Луцьку було встановлено 13 листопада 1917 р., тобто майже через три тижні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді.

⁴¹ ЦДВІА СРСР, ф. 2158, оп. 5, спр. 4, арк. 661.

* * *

СТАНОВЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ГРУП І ОРГАНІЗАЦІЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ У ПРИДНІПРОВ'І І ДОНБАСІ (1915—1917 рр.)

І. І. ГРОШЕВ (Ворошиловград)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії дала могутній поштовх політичній активності народних мас в усьому світі. Ідеї Жовтня справили великий революціонізуючий вплив і на громадян зарубіжних країн, які в той час з тих чи інших причин потрапили до нашої країни, в тому числі й на Україну. Вони включалися в інтернаціоналістський рух, ставали на захист завоювань Жовтня. В. І. Ленін, партія більшовиків допомагали представникам зарубіжних країн визначити своє ставлення до революційних подій у Росії.

В історико-партійній літературі широко висвітлена діяльність різних загонів інтернаціоналістів на Україні¹. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції вийшла монографія, підготовлена Інститутом історії АН УРСР, про боротьбу зарубіжних інтернаціоналістів у рядах Червоної Армії за владу Рад на Україні². В цих працях інтернаціоналістський рух трудящих зарубіжних країн розглядається в основному за їх діяльністю в окремих національних загонах в роки громадянської війни. Разом з тим слабо розкрито історію зародження славних традицій пролетарської солідарності в основних районах і великих промислових центрах. Не знайшла належного висвітлення ця проблема і в нарисах обласних партійних організацій, а також в «Історії міст і сіл Української РСР».

Особливий інтерес має дослідження процесу становлення інтернаціоналістського руху в дожовтневий період у Придніпров'ї і Донбасі. Під час першої світової війни, Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії робітничий клас цих районів України за своїм складом був інтернаціональним. Серед його представників були українці, росіяни, білоруси, латиші, литовці, представники інших національ-

¹ Кулінич І. М. Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції. К., 1957; Кулінич І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1920 рр.). К., 1959; Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917—1920 роки. К., 1973; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977 та ін.

² Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967.

ностей країни. Чисто капіталістична промисловість, що виросла в південних районах гірничої промисловості, за визначенням В. І. Леніна, не знала «...ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»³. Л. І. Брежнев у книзі «Спогади» пише: «...те, про що писав Ленін, я бачив і запам'ятав ще з дитячих років. Багатомовний говір, юрби переляканих мужиків, які стікалися до нас з різних губерній, бараки, збиті нашвидкуруч і спорудження домен, мартенів, потужних прокатних станів — пам'ятаю все це до найменших подробиць»⁴. Характерним у цьому відношенні було селище Кам'янське. Народ там, писав Лєонід Ілліч, «...зібрався різний. В адміністрації заводу були французи, бельгійці, поляки. Серед робітників теж було чимало поляків, але більше місцевих — українців і дуже багато єлєцьких, курських, орловських, калужьких мужиків»⁵. На Україні в той період корінне населення — українці — становило 70%, а в Придніпров'ї і Донбасі серед робітничого класу значна питома вага була росіян — 50,4%⁶.

У роки війни інтернаціональний склад робітничого класу посилювався також за рахунок громадян, які були евакуйовані з прифронтової смуги і районів, окупованих під час війни арміями ворожих держав. Серед них були металурги, машинобудівники, хіміки, які прибули з підприємств Польщі, Румунії. Зокрема, з 25 промислових підприємств, евакуйованих з Польщі, 8 розмістилися в Катеринославській губернії⁷. У жовтні 1916 р. 5 тис. біженців було евакуйовано з Румунії. Значна частина їх поселилася в Катеринославській губернії і в Донбасі. Так, у грудні того ж року в Луганськ прибуло кілька тисяч робітників з Румунії з устаткуванням патронного і порохового заводів⁸. Туди ж, а також у Катеринослав, Олександрівськ та інші міста України була евакуйована основна частина промислових підприємств Латвії. Значна група латишів поповнила ряди робітників заводу Гартмана в Луганську. Тисячі робітників-відходників з Китаю, Персії та інших країн Сходу трудилися на шахтах Донбасу⁹. Всі вони становили значну армію тимчасового населення України.

Найчисленнішу категорію іноземців становили військовополонені — 2,5 млн. чоловік¹⁰. Більша частина з них в різний час опинилася на Україні. Вони жили в 37 спеціальних таборах Київського і 18 — Одеського військових округів¹¹, частина з них розмістилася на території Катеринославської губернії. Концентрація військовополонених в Донецькому басейні становила в деяких місцях 60% від загальної кількості робітників, у залізорудній промисловості Кривого Рогу — 58%. Тільки на шахтах і заводах Донбасу на 1 березня 1917 р. працювало 108 тис. військовополонених, у тому числі 74 тис. — на рудниках,

³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне зібр. творів, т. 3, с. 463.

⁴ Брежнев Л. І. Спогади. К., 1982, с. 7.

⁵ Там же, с. 14.

⁶ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979, с. 11.

⁷ Калениченко П. М. Назв. праця, с. 12.

⁸ Копылов В. Р. Трудящиеся зарубежных стран в царской России в годы первой мировой империалистической войны (август 1914 — февраль 1917 гг.) — В кн.: Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов (далее — Интернационалисты...). М., 1967.

⁹ Томаш Б. А. За свободную Россию, за свободную Латвию. М., 1975, с. 65, 69; Патлажан Ю. І. В рядах братьев по классу. Участь трудящих Близького і Середнього Сходу в боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні. К., 1971, с. 6.

¹⁰ Яковлев Л. И. Интернациональная солидарность трудящихся (1917—1922). М., 1964, с. 47. За іншими даними — понад 2,5 млн. (Див.: Курапов Г. Г. Пролетарський інтернаціоналізм в Великій Октябрьській соціалістическій революції. М., 1967, с. 49.)

¹¹ Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. М., 1967, с. 15; Мельниченко В. Ю. Назв. праця, с. 21.

34 тис.— на підприємствах металургійної промисловості¹². Основна маса військовополонених тимчасово входила до складу українського пролетаріату і сільськогосподарського населення. Вони не мали ніяких прав: ні політичних, ні громадянських.

На Україні перебувала значна частина поляків: 250 тис. біженців, частина яких осіла в Катеринославській губернії, 500—600 тис. військовополонених. У Катеринославі, Нижньо-Дніпровську працювали евакуйовані з Польщі залізничники; на підприємствах Донбасу — польські робітники, поляки-військовополонені — на металургійних заводах в Кам'янському, Краматорську, в господарствах німецьких колоністів Катеринославщини (30 тис. чол.). Так, у Мар'їнській волості Верхньодніпровського повіту влітку 1917 р. на збиранні врожаю брало участь 100 полонених¹³.

Іноземці, що потрапили в Росію, в своїй основній масі послужили соціальною базою для становлення і розвитку руху інтернаціоналістів у Придніпров'ї і Донбасі. Це і визначало спрямованість організаційної та ідеологічної діяльності більшовиків серед тимчасового населення в зазначених місцях, де цей процес відбувався активніше у порівнянні з іншими районами України.

Одним з найголовніших завдань більшовицьких організацій в роки першої світової війни було згуртування всіх інтернаціоналістських сил навколо ленінських лозунгів. Цьому сприяла розроблена В. І. Леніним стратегія і тактика більшовиків з питань війни, миру і революції. Під впливом ленінських ідей, тогочасної дійсності значна частина тимчасового іноземного населення, яка опинилася на Україні, будучи членами соціал-демократичних партій своїх країн, не сприйняла опортуністичну лінію їх керівників, а створила ліву течію, яка приєдналася до більшовицьких організацій. Так, частина поляків після Лютневої революції 1917 р. ввійшла до складу місцевих більшовицьких організацій на рівних правах з іншими членами партії. Найактивніші з числа біженців і військовополонених, будучи одночасно членами СДКПІЛ і РСДРП(б), висувались на відповідальні посади, обирались до місцевих органів більшовицької партії.

Значний вплив на консолідацію інтернаціоналістських сил справила послідовна боротьба більшовиків Придніпров'я і Донбасу проти імперіалістичної війни, їх готовність «братерські простягнути руку пролетаріату всіх країн, що воює»¹⁴. Більшовики неухильно проводили в житті інтернаціоналістську політику. Їм доводилось у своїй роботі пересторювати значні труднощі, які чинили націоналістичні партії, прагнучи роз'єднати багатонаціональний робітничий рух. Класова солідарність російського пролетаріату в боротьбі за загальні інтереси викликала симпатію з боку робітників-іноземців, сприяла їх залученню до революційної боротьби товаришів по класу в Росії.

Практичним кроком в організаційному становленні груп і організацій інтернаціоналістів на Україні стало об'єднання передової, най-

¹² ЦДАРА, ф. 28361, оп. 3, спр. 398, арк. 11; Горнозаводское дело, 1917, № 22—23, с. 15864; Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. докум. и воспомин. (пер. с венг.). М., 1959, с. 23; Гамрецький Ю. М. Радн України на захисті військовополонених (1917 р.) — УІЖ, 1966, № 2, с. 119; Калениченко П. М., Кулинич І. М., Сохань П. Интернационалисты на Украине. — В кн.: Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики. М., 1971, с. 9; Пролетарский интернационализм — наше зпямя: Докум. и матер. Донецк, 1974, с. 4; Конялов В. Р. Указ. сош., с. 22.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1312, оп. 1, спр. 1587, арк. 96—96 зв.; Харківський обласний державний архів, ф. 1772, оп. 1, спр. 474, арк. 7; Дніпропетровський держ. іст. музей, ф. 1805, КП-3314. Автобіогр. В. В. Тржасковського, с. 14; Бюллетень Верхньодніпровського уездного народного комитета. Верхньодніпровск, 1917, № 39, 24 авг.; Кулинич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1963, с. 189; Интернационалисты в боях за власть Советов. М., 1965, с. 5.

¹⁴ Очерки истории Днепропетровской партийной организации, с. 118.

більш свідомої частини іноземних трудящих в антимілітаристські, революційно-демократичні, а згодом і марксистські групи та гуртки. Ініціаторами їх створення виступали ліві соціал-демократи з числа іноземців. Прискоренню цього процесу сприяла революційна пропаганда більшовицьких організацій¹⁵. Тільки в Донбасі в роки першої світової війни діяло понад 70 організацій і груп РСДРП (разом з латиськими групами)¹⁶. Одна частина з них була об'єднаними організаціями, інша — більшовицькими. Вони і проводили серед місцевих робітників пропагандистську роботу. Характерною в цьому відношенні є одна з першотравневих більшовицьких листівок, що була розповсюджена в Донбасі. «Німець і француз, англієць і індус, росіянин і японець,— вказувалося в листівці,— всі робітники в цей день своїми страйками і демонстраціями скажуть: ми брати, між нами немає ворожнечі, ворог у нас у всіх один — це капітал...»^{16а}.

У 1915 р. в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу з'явилась революційно-демократична група іноземних робітників, організаційно оформились перші нелегальні марксистські гуртки військовополонених-соціалістів¹⁷. Революційна організація більшовицького напрямку в Луганському таборі військовополонених, наприклад, налічувала близько 40 чол. Приблизно стільки ж входило до німецької і австрійської революційних груп, створених у 1916 р. в районі Макіївки¹⁸.

Більшість антиімперіалістичних і революційно-демократичних об'єднань військовополонених підтримувала зв'язок з підпільними більшовицькими організаціями Донецького басейну. Більшовики Луганська, наприклад, постачали організаціям військовополонених літературу, вели серед них пропагандистську роботу, допомагали їм розібратися в поточних подіях в Росії й за рубежом, знайти правильний шлях боротьби за мир, за своє соціальне і національне визволення¹⁹. Тут, як і в містах Придніпров'я, на деяких шахтах ще до Лютневої революції найбільш свідомі робітники з числа військовополонених вступали до більшовицьких та об'єднаних організацій РСДРП. Так, наприкінці 1916 р. в Кадіївці в таких організаціях налічувалося 20 революційно настроєних військовополонених, які поділяли погляди більшовицької фракції²⁰. Це надавало всій роботі по розвитку інтернаціоналістського руху серед зарубіжних робітників більшовицької спрямованості. Свідченням цього було те, що саме в Донбасі іноземні трудящі стали проявляти інтернаціональну солідарність з революційною боротьбою шахтарів, металургів, машинобудівників. Так, наприкінці 1916 р. під час страйку гірників в Кадіївці їх підтримали військовополонені, які працювали на місцевих шахтах²¹. В свою чергу гірники басейну захищали права військовополонених.

У 1916 р. у таборах німецьких військовополонених почали виникати нелегальні групи, гуртки²². Прискоренню процесу ідейного і ор-

¹⁵ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 2, спр. 116, арк. 13.

¹⁶ Сидорчук М. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). Львів, 1966, с. 44.

^{16а} Музей революції СССР, ф. листовок № 6976/19.

¹⁷ Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сб. докум. М., 1968. Т. I, с. VIII; Патлажан Ю. І. Назв. праця, с. 9.

¹⁸ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1963, с. 160; Дунаевский А., Новогрудский Г. Под знаменем Октября.— Дружба народов, 1957, № 10, с. 120.

¹⁹ Клеванский А. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914—1918 гг.)— В кн.: Интернационалисты в боях за власть Советов, с. 33—34.

²⁰ Орлик И. И. Венгры на фронтах гражданской войны в СССР.— История СССР, 1957, № 4, с. 170.

²¹ Там же.

²² Штриглиц С. Из истории революционного движения среди немецких военнопленных в России накануне Октябрьской революции.— В кн.: Интернационалисты в боях за власть Советов, с. 97.

ганізаційного об'єднання найбільш свідомих елементів з числа німецьких військовополонених сприяло створення на конференції лівих соціалістів Німеччини в січні 1916 р. групи «Спартак». На жаль, поки що немає досліджень, присвячених діяльності членів цієї групи на Україні в період із січня 1916 р. по жовтень 1917 р.

На одній з шахт селища Чернухіно * в Катеринославській губернії, наприклад, в роки першої світової імперіалістичної війни активну участь у русі зарубіжних інтернаціоналістів брав ветеран німецького робітничого руху, кавалер ордена Червоного Прапора Фріц Шварц²³. На шахті працювало 80 німецьких і 100 австрійських військовополонених. Ф. Шварц організував там з їх числа невелику групу лівих соціал-демократів, яка працювала під керівництвом місцевих більшовиків-підпільників. Ф. Шварца вони призначили агітатором серед його співвітчизників. На шапірографії, виготовленому вчителем місцевої школи, більшовиком І. П. Редкіним, підпільники друкували листівки, які закликали до боротьби проти капіталістів і поміщиків²⁴. Друкувались листівки і німецькою мовою, які розповсюджувались не тільки серед військовополонених, а й серед солдатів кайзерівської армії. Не випадково делегат-більшовик з Донбасу, виступаючи на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), повідомив про те, що організації німецьких і австрійських військовополонених, що існували в Донбасі, ухвалили «...віддрукувати резолюцію німецькою мовою і відправити солдатам, які від'їжджали на фронт»²⁵.

Лютнева революція 1917 р. сприяла консолідації передових представників зарубіжних трудящих у політичні організації, дала поштовх дальшому розвитку інтернаціоналістського руху на Україні. Вийшли з підпілля і марксистські організації громадян зарубіжних країн, революційно настроєних солдатів і офіцерів іноземного походження, які служили в російській армії.

Історичною подією були рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), які визначили нові завдання більшовиків щодо дальшого розвитку інтернаціоналістського руху, що впливали із стратегічного плану і тактичних лозунгів, обґрунтованих В. І. Леніним у Квітневих тезах. У резолюції «Про війну» конференція, зокрема, підтвердила вірність більшовиків високим ідеалам пролетарського інтернаціоналізму, готовність зміцнювати єдність «...робітників усіх країн в боротьбі проти гніту капіталу». Це означало підтримку партією більшовиків тих пролетарських партій і груп за кордоном, що вже під час війни вели революційну боротьбу проти своїх імперіалістичних урядів і своєї буржуазії, підтримку масового братання солдатів усіх воюючих країн, яке почалось на фронті²⁶. Це було завдання величезної мобілізуючої сили, яке впливало з конкретного ленінського плану переходу до соціалістичної революції.

Одним з напрямів інтернаціоналістської політики більшовиків була підготовка резерву пролетарської революції з числа військовополонених, що потрапили в Росію у роки війни, біженців, робітників-відходників, політичних емігрантів, які здатні на ділі, писав В. І. Ленін, «...здійснювати інтернаціональне братерство народів»²⁷. Це можна було розв'язати шляхом дальшого ідейного і організаційного їх об'єднання навколо ленінської партії. Даний процес відбувався більш інтен-

* Шахта селища Чернухіно розміщена нині на території Перевальського району Ворошиловградської області (Ворошиловградская правда, 1977, 24, 27 мая).

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 153, арк. 12.

²⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 8, арк. 10; Под знаменем ленинизма, 1980, № 8; Украина, 1980, № 19 та ін.

²⁵ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б), с. 160.

²⁶ Див.: Там же, с. 243.

²⁷ Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 24.

сивно в промислових центрах, де були міцні позиції більшовиків. Таким центром був Донбас.

Пожвавилась революційна активність німецьких військовополонених, що працювали на шахтах Донбасу. Проявилась тенденція до об'єднання дрібних гуртків і груп у революційні організації, які стояли на марксистських позиціях групи «Спартак» і на платформі РСДРП(б). Так, організації військовополонених німців і австрійців у районі Макіївки, що існували до Лютневої революції, «об'єднались і ввійшли в РСДРП»²⁸. Збільшився і кількісний склад цієї об'єднаної організації: якщо раніше в ній налічувалось 40 чол., то «...тепер чоловік сто»²⁹. Можна вважати, що ця організація ввійшла до складу більшого об'єднання, яке діяло в Донбасі навесні 1917 р.: в його рядах налічувалося 420 чоловік³⁰. Одним з організаторів і активних учасників цього руху був німецький інтернаціоналіст Йозеф Гуче³¹.

Керівництво інтернаціоналістським рухом на півдні Росії, в тому числі і в районах Донбасу, здійснювалося Ростово-Нахічеванським комітетом РСДРП. У травні того ж року найбільш свідомі «спартаківці» вступили в партію більшовиків, створивши групу німецьких військовополонених соціал-демократів при Ростово-Нахічеванському комітеті РСДРП(б). За рекомендацією комітету групу очолив Гільберт Мельхер³².

Під впливом активної діяльності названої групи «спартаківців» виникла інтернаціональна організація в Луганську. Тут в основному таборі військовополонених, а також у філіалах при заводах, шахтах ліві соціал-демократичні групи створювались під керівництвом відомого діяча угорського робітничого руху Ф. Вагера³³. Ця багатонаціональна марксистська група (до її складу входили німці, угорці, румуни та інші) стала прообразом інтернаціональних організацій зарубіжних трудящих, створених в післяжовтневий період. Група співробітничала з Радою робітничих і солдатських депутатів Луганська і місцевими організаціями РСДРП(б). Найбільш політично підготовлені об'єднання військовополонених прагнули приєднатися до більшовицьких організацій³⁴. Після входження в місцеві організації РСДРП(б) іноземці — ліві соціал-демократи підкорялися єдиному Статуту партії більшовиків, були рівноправними членами організації.

У Катеринославі частина польських робітників-інтернаціоналістів була об'єднана в групу Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Однією з перших на території губернії почала діяти Краматорська група СДКПіЛ, яка налічувала 120 членів. Керівниками її були І. Дрожняк і Р. Мончин. З перших днів роботи організація СДКПіЛ встановила контакт з місцевим комітетом РСДРП(б), рекомендувала до його складу своїх представників. Два члени СДКПіЛ входили до міської Ради робітничих депутатів. Були також налагоджені зв'язки з іншими містами губернії, де працювали поляки. Під впливом Краматорської групи СДКПіЛ 9 квітня організовувалась група СДКПіЛ на залізничній станції Сартана, до складу якої ввійшли і робітники соціал-демократи Нікополь-Маріупольського гірничого то-

²⁸ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б), с. 160.

²⁹ Там же.

³⁰ Штригниц С. Указ. соч., с. 110.

³¹ Фоске Гейнц. Об участии бывших немецких военнопленных в Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войне в Советской России (1917—1920). — В кн.: Поворот мирового значения. М., 1964, с. 42.

³² Борьба за власть Советов на Дону. 1917—1920 гг. Сб. док. и мат. Ростов-на-Дону, 1957, с. 68, 82, 85—86.

³³ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 1, спр. 117, арк. 7; Клеванский А. Х. Развитие интернационалистского движения в феврале — октябре 1917 г. — В кн.: Интернационализм, с. 70.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1905, арк. 1—2.

вариства³⁵. Такі групи виникли в Любимівці, Олександрівці, Бердянську, Кам'янському. В Луганську виділення польських соціал-демократів в організацію СДКПіЛ відбулося в жовтні 1917 р.³⁶

У складі Олександрівської групи СДКПіЛ працювали Фелікс Каплан, Станіслав Ідижовський та інші, Кам'янської групи — Станіслав Реденс, Стефан Борський (Вацлав Домбровський), Владислав Кисель, Матеуш Левандовський, Роман Гартенбергер та ін. Кам'янська група СДКПіЛ в основному об'єднувала польських робітників металургійного заводу. Ця група мала свій статут. Всього на Україні працювало 15 місцевих груп СДКПіЛ, з них 8 на Катеринославщині.

Всі групи СДКПіЛ Придніпров'я і Донбасу виявили бажання вступити до РСДРП(б). Цей процес приєднання закінчився в основному до осені 1917 р. і проходив під впливом VI з'їзду партії більшовиків. Члени СДКПіЛ були одночасно і членами первинних організацій РСДРП(б). Групи СДКПіЛ підтримували зв'язок з ЦК РСДРП(б) і членами своїх місцевих груп, а також з Виконавчим комітетом, а з березня 1917 р. вони мали в Бюро ЦК свого представника, через якого здійснювалось керівництво місцевими групами СДКПіЛ.

Найчисленнішою і найміцнішою була Катеринославська група СДКПіЛ, яку очолювали О. Венделовський (Карський), Ю. Шпаковський, Ф. Червинський (секретар групи)³⁷. За своєю структурою об'єднання СДКПіЛ включало дві секції: польську і литовську. 7 травня 1917 р. на зборах литовської соціал-демократичної організації ухвалили приєднатися до місцевої організації РСДРП(б) на правах району. На них також обрали комітет Литовського району у складі 5 чол. і 2 представників до міського Катеринославського комітету РСДРП(б)³⁸. Група провела значну роботу серед своїх співвітчизників. На заводах були створені соціал-демократичні гуртки. Через них група здійснювала зв'язки з польськими робітниками, а також мала контакти з міським комітетом РСДРП(б), одержувала від нього моральну підтримку і матеріальну допомогу.

Процес організаційного становлення польської соціал-демократії марксистського напрямку завершився створенням єдиного керівного органу — Виконавчого Комітету групи СДКПіЛ у Росії. Вхідження до складу Виконкому СДКПіЛ члена ЦК РСДРП(б) Ф. Е. Держинського забезпечило безпосереднє керівництво діяльністю груп, які знаходились на території України, з боку Центрального Комітету РСДРП(б)³⁹.

Першою революційно-демократичною організацією трудящих зарубіжних країн у Придніпров'ї була організація югослов'ян у Катеринославі⁴⁰. Революційні комітети виникли також в Києві, Одесі, Кременчузі та інших містах. Улітку того ж року відбулась розширена конференція представників югослов'янських комітетів, які об'єдналися в Югослов'янський революційний союз (ЮРС) з центром у Києві. Полі-

³⁵ Калениченко П. М. Назв. праця, с. 18—19; Звезда, 1917, 8 толя; Пролетарій, 1917, 6 июня.

³⁶ Ермолаева Р. К истории польских коммунистических организаций и органов РКП(б) для работы среди польского населения на территории Советской республики в 1917—1921 гг. — В кн.: Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., 1957, с. 75; Калениченко П. М. Назв. праця, с. 21—24; Трибуна, 1917, 25 листопа.

³⁷ Манусевич А. Польские социал-демократические и революционные группы в России в борьбе за победу и упрочение Советской власти (октябрь 1917 — январь 1918 гг.). — В кн.: Из истории польского рабочего движения. Сб. статей к 20-летию Польской рабочей партии. М., 1962, с. 188; Протоколы и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б) (март 1917 г.) — Вопросы истории КПСС, 1962, № 3, с. 149.

³⁸ Звезда, 1917, 9 мая.

³⁹ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации, с. 162.

⁴⁰ Очак І. Д. Югослов'янський революційний союз на Україні (1917 р.). — УІЖ, 1965, № 3, с. 93.

тична лінія цієї організації була нечіткою в зв'язку з тим, що більшість членів становили селяни (90—95%), які допускали хитання⁴¹. Першочерговим завданням ЮРС була збройна боротьба проти австро-німецьких загарбників за соціальне і національне визволення югослов'янських народів: сербів, хорватів, словенців, боснійців, чорногорців, македонців та ін. Як правило, при обговоренні спірних питань в ЮРС переважали революційні настрої. Союз мав свій Центральний Комітет, обраний на конференції, під керівництвом якого працювали місцеві революційно-демократичні організації (комітети) югослов'ян. Головою ЦК ЮРС був сербський соціал-демократ Максим Чанак, секретарем — Нікола Ковачевич, Катеринославську організацію ЮРС очолював Данило Сердич⁴².

Після Лютневої революції 1917 р. в Катеринославі була створена політична організація чехословацьких соціал-демократів, у серпні 1917 р. місцевий осередок Чесько-слов'янської соціал-демократичної робітничої партії (ЧССДРП), до складу якого входило 13 місцевих осередків. У жовтні вона налічувала 1700 членів⁴³.

Програма чехословацьких соціал-демократів до жовтня 1917 р. була дещо суперечливою. З одного боку, керівництво ЧССДРП, закликаючи своїх членів до боротьби за національне і соціальне визволення, підкреслювало необхідність захисту свободи російського народу, з другого боку, ЦК цієї партії намагався встановити контакт з меншовиками на Україні, схвалював політику опортуністичної соціал-демократії на батьківщині, не розривав відносин з реакційним відділенням Чехословацької національної ради в Росії⁴⁴. Це заважало послідовному втіленню в життя ленінської інтернаціональної політики серед чехів і словаків, що знаходилися на території Росії, зокрема, серед солдатів і офіцерів Чехословацького «добровольчого» корпусу, частини якого розташовувалися на Україні. Незважаючи на ці недоліки, в цілому діяльність ЧССДРП по розвитку інтернаціоналістського руху серед найсвідомішої частини чехів і словаків у досліджуваний період мало позитивне значення.

Інтернаціоналістський характер в роки першої світової імперіалістичної війни мала друкована пропаганда більшовиків Придніпров'я і Донбасу, яка поширювалась серед широких народних мас, у тому числі й серед робітників-військовополонених, біженців та інших зарубіжних громадян у Росії. Більшість дослідників, розглядаючи дану проблему, зосередила увагу на вивченні характеру, змісту і спрямованості друкованих органів, які видавалися різними інтернаціоналістськими організаціями трудящих закордонних країн на території Росії в дожовтневий період. До таких видань належить польська «Трибуна», чехословацька «Свобода», румунська «Боротьба», німецький «Факел», угорський «Інтернаціоналіст-соціаліст», югослов'янський «Югослов'янський революціонер» та ін.⁴⁵

Менше висвітлено питання про роль більшовицької преси в становленні інтернаціоналістського руху громадян зарубіжних країн в 1914 — жовтні 1917 р. Це пояснюється тим, що вищезазначених газет інтернаціоналістського напрямку ще не було, пропаганду ідей братерської солідарності народів світу вели більшовицькі газети, в тому числі

⁴¹ Мельниченко В. Ю. Назв. праця, с. 15.

⁴² Петерс І. А. Югослав'янські трудящі на захисті завоювань Великого Жовтня. — В кн.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, с. 162.

⁴³ Клеванский А. Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. с. 104—105.

⁴⁴ Петерс І. А. Назв. праця, с. 140.

⁴⁵ Стрижкова А. Печать иностранных интернационалистов в Советской России (1917—1920 гг.) — Интернационалисты в боях за власть Советов, с. 372, 375, 378, 382, 384, 386 и др.

й ті, що почали виходити після Лютневої революції на місцях: «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ). Так, з 32 номерів «Донецкого пролетарія» в 18 (1917, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 20 юнія, 18, 19, 30 юнія, 1, 2, 3, 4, 11, 12, 15 авг.) вміщено матеріали про інтернаціоналістську діяльність більшовицьких організацій Донбасу. В 22 публікаціях розповідалося про життя і діяльність революційно-демократичних організацій іноземних робітників, або безпосередньо адресовані до них.

Чільне місце в становленні й розвитку інтернаціоналістського руху в Придніпров'ї і Донбасі відіграла газета «Звезда». З 4 квітня по 18 липня 1917 р. на її сторінках вміщено 167 різноманітних матеріалів про діяльність різних організацій зарубіжних трудящих.

Під лозунгами пролетарського інтернаціоналізму і братерської солідарності трудящі зарубіжних країн йшли назустріч соціалістичній революції, яка в Жовтні 1917 р. відкрила нову еру в історії людства.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО І РУМУНСЬКОГО ФРОНТІВ ТА ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ В ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ (1917 р.)

Л. Є. ДЕЩИНСЬКИЙ (Львів)

Більшовицька партія вперше в історії революційної боротьби на практиці втілила в життя марксистсько-ленінське вчення про революціонування армії та флоту й забезпечила перехід їх свідомої частини на сторону пролетаріату, що стало однією з важливих умов успіху соціалістичної революції. «Армія, — підкреслював В. І. Ленін, — не може і не повинна бути нейтральною. Не втягувати армію в політику — це лозунг лицемірних слуг буржуазії і царизму, які на ділі завжди втягували армію в реакційну політику, перетворювали російських солдатів у прислужників чорної сотні, в пособників поліції»¹. Ці ленінські настанови щодо завоювання солдатських і матроських мас у період боротьби за перемогу соціалістичної революції лягли в основу всієї організаційно-партійної діяльності військових більшовицьких організацій.

В останні роки у працях радянських істориків приділяється значна увага організаційно-партійній діяльності військових більшовицьких організацій у досліджуваній період². Однак діяльність військових більшовицьких організацій діючих армій, зокрема Південно-Західного і Румунського фронтів та Чорноморського флоту після виходу партії з підпілля досі висвітлено недостатньо, з цієї проблеми є лише окремі публікації³. До того ж в них не повністю розшифровано адреси

¹ Ленін В. І. Військо і революція. — Повне збір. творів, т. 12, с. 104.

² Милиц П. П. История Великого Октября. М., 1967. Т. 1—3; М., 1977. Т. 1—3; Васильков А. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня. К., 1967; Корольов Б. На шляху до Жовтня: З історії партійного будівництва на Україні в 1917 р. К., 1968; Терехов Н. С. В. И. Ленин и строительство партии в период от Февраля к Октябрю. Саратов, 1969; Широков В. О. До питання про зв'язки більшовиків Севастополя і Чорноморського флоту з ЦК РСДРП(б) у лютому — жовтні 1917 р. — УІЖ, 1976, № 6, с. 88—94.

³ Гречанюк П., Попов П. Моряки Черноморського флоту в боротьбі за владу Советов. Симферополь, 1957; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года). К., 1958; сго же. Партия, армия и революция. М., 1967; сго же. Большевики и армия в трех революциях. М., 1977; Калинин М. А. Борьба большевиков Румынского фронта за солдатские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (I. II. 1917—II. 1918 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук

цих організацій, особливо в перші місяці їх легальної роботи. Фігурують різні цифри щодо їх кількості, є розбіжність й у визначенні дивізій, корпусів та армій, до яких вони належали. В цьому повідомленні на основі архівних і опублікованих матеріалів робиться спроба систематизувати відомості про легальну діяльність військових більшовицьких організацій, осередків і груп Південно-Західного і Румунського фронтів та Чорноморського флоту після виходу партії з підпілля.

Більшовицькі організації, осередки і групи на Південно-Західному і Румунському фронтах та в Чорноморському флоті створювалися з активною допомогою Військової організації при ЦК РСДРП(б), місцевих партійних організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська та інших міст, а також більшовиків-підпільників, мобілізованих в армію у роки війни. Створення і зміцнення партійних організацій на цих фронтах і флоті відбувалося у складніших умовах порівняно з Північним і Західним фронтами, Балтійським флотом. Тут панувало застигла есерів і меншовиків, які після повалення самодержавства намагалися захопити у свої руки керівництво революційним рухом солдатів і матросів й використати його для підтримки імперіалістичної політики Тимчасового уряду. Дезорганізуючу, контрреволюційну діяльність серед них проводили буржуазно-націоналістична Центральна рада, а також молдавські й татарські буржуазно-націоналістичні партії. Контрреволюційне військове командування всіма засобами і в широких масштабах допомагало розгортанню буржуазної пропаганди серед солдатських і матроських мас. Тимчасовий уряд спеціально направив на фронт військових комісарів, головним завданням яких було вести відповідну ідеологічну обробку солдатів. Вживалися всі заходи до того, щоб не допустити революціонування армії та флоту.

Незважаючи на це, більшовики проводили широку діяльність по створенню партійних організацій, осередків і груп у військах Південно-Західного і Румунського фронтів та Чорноморського флоту. Військові більшовицькі організації на різних фронтах створювалися і зростали різними темпами. Це залежало насамперед від наявності поблизу них великих промислових центрів, де зосереджувався робітничий клас із своїм передовим авангардом — більшовицькою партією. Так, у війська Північного і Західного фронтів та Балтійського флоту ЦК РСДРП(б) мав можливість одразу після перемоги Лютневої революції направити значні партійні сили. Туди прибували також агітатори й робітничі делегації, які проводили серед солдатів і матросів масово-політичну роботу, поширювали марксистську літературу. На Північному фронті формування військових більшовицьких організацій було в основному завершено весною 1917 р., на Балтфлоті і в латиських полках — до липневих подій, а на Західному фронті — влітку. На Південно-Західному ж і Румунському фронтах та в Чорноморському флоті цей процес затягнувся, оскільки вони були віддалені від великих пролетарських центрів⁴. Останнє створювало сприятливі умови для поширення тут об'єднаних тенденцій і виникнення у військах після повалення самодержавства значної мережі об'єднаних соціал-демократичних організацій. Це сковувало революційну ініціативу більшовиків, обмежувало їх можливості у викритті оборонських ідей, які насаджувалися угодовськими та дрібнобуржуазними партіями. Однак у більшості випадків, особливо в низових осередках і рядових партійних організаціях, об'єднання мало формальний характер, і військові більшовицькі фракції

Кишинев, 1963; Ткачук А. П. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне и в период Великого Октября (1916—февраль 1918 гг.); Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Львов, 1968; Якунов Н. М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия. К., 1972; его же. Борьба за армию в 1917 году. М., 1975; Миллер В. И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г. М., 1974.

⁴ Вопросы истории КПСС, 1958, № 2, с. 133. Таблица.

вели невтомну боротьбу за відрив від угодівців солдатських та матроських мас і завоювання їх на сторону РСДРП(б).

Уже в квітні — травні на базі більшовицьких груп, які вийшли з підпілля, починають створюватися організації й осередки РСДРП(б) на Південно-Західному фронті, зокрема в Особливій, XI, VII і VIII арміях. Успішно проходив процес становлення більшовицьких організацій у частинах 1-го і 2-го гвардійських корпусів Особливої армії, які поповнювалися представниками революційно настроєного пролетаріату з Петрограда. Ці корпуси разом з 5-м армійським у квітні були переведені до складу XI армії⁵.

Згуртована група більшовиків діяла в 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні Особливої армії, який у той період належав до 125-ї піхотної дивізії 39-го армійського корпусу. Ця група працювала підпільно ще в 1916 р. Уже в березні того року в 4-й батареї вказаного дивізіону оформився більшовицький осередок, до якого входили С. Нехаєв, А. Васильєв, О. Степченко, Є. Козлов, П. Шаповалов, К. Геранін, Т. Рачєнков та інші⁶. Вони проводили значну партійно-масову роботу серед солдатів даної батареї. Після повалення самодержавства більшовики дивізіону вийшли з підпілля, легалізувалися й розгорнули активну діяльність.

Полум'яним пропагандистом лєнінських ідей на Південно-Західному фронті був член РСДРП з 1903 р. М. М. Коковихін⁷, який прибув туди у складі артилерійської бригади в травні 1916 р. Там, у 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні, він очолював підпільну більшовицьку організацію. На початку 1917 р. вона налічувала 22 члени, а вже у вересні — 535⁸. У травні 1917 р. більшовики цієї партійної організації встановили прямі зв'язки з ЦК РСДРП(б)⁹. З цієї метою до Петрограда було відряджено спочатку члена дивізіонного комітету О. В. Миронова, а дещо пізніше М. М. Коковихіна і С. Г. Нехаєва¹⁰. Вони привезли в дивізіон революційну марксистську літературу.

Після виходу з підпілля, в березні 1917 р., почала легальну діяльність більшовицька група 1-го Туркестанського корпусу (Особлива армія), очолювана Г. В. Разживіним¹¹. Усього в ній налічувалося 14 чол., які активно виступали проти єсєро-меншовицького засилля в солдатських комітетах корпусу¹². У квітні на базі підпільних груп були створені більшовицькі осередки в 504-му Верхньоуральському піхотному полку 126-ї піхотної дивізії 39-го армійського корпусу, 322-му Обоянському піхотному полку 100-ї піхотної дивізії 34-го армійського корпусу, а також у 8-му Туркестанському стрілецькому полку 2-ї Туркестанської дивізії 1-го Туркестанського корпусу¹³. В кінці травня — на початку червня оформилися партійні організації в 500-му Інгульському піхотному полку 125-ї піхотної дивізії та 485-му Єланському піхотному полку 122-ї піхотної дивізії 39-го армійського корпусу Особливої ар-

⁵ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 4156, оп. 1, спр. 9, арк. 15, 16.

⁶ Там же, ф. 4156, оп. 1, спр. 3, арк. 10; Октябрь на фронте: Воспоминания. М., 1967, с. 146.

⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 4156, оп. 1, спр. 8, арк. 64.

⁸ Борьба за победу Советской власти на Украине: Сб. воспоминаний участников Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1957, с. 566; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными организациями (март — октябрь 1917): Сб. документов. М., 1957. Т. 1, с. 455.

⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 4156, оп. 1, спр. 3, арк. 25; ф. 1, оп. 2, спр. 3, арк. 94, 95.

¹⁰ Известия выборных Особой армии, 1917, 25 мая.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 4156, оп. 1, спр. 3, арк. 267.

¹² Дубнівський історико-краєзнавчий музей, інв. № 21; Герої Червоної Волині. Львів, 1970, с. 32.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 130, арк. 17, 45; ф. 70, оп. 4, спр. 380, арк. 141; Исторический архив, 1956, № 6, с. 41, 42; Державний архів Волинської області, ф. 48, оп. 1, спр. 3, арк. 6—8.

мії¹⁴. Організаційно й ідейно зміцніла партійна організація 2-го Заамурського залізничного батальйону. Незважаючи на протидію меншовиків та есерів, уже в квітні 1917 р. на 1-му армійському з'їзді в м. Луцьку до виконавчого комітету Особливої армії було обрано трьох більшовиків: М. М. Коковихіна, Г. В. Разживіна й О. І. Карновича¹⁵.

Вів активну партійно-організаційну і масово-політичну роботу на фронті визначний діяч більшовицької партії М. В. Криленко. У квітні 1917 р. він очолив партійну роботу в XI армії. Напередодні Лютневої революції до її складу входило 5 корпусів (6-й, 17-й та 32-й армійські, 5-й Сибірський, 7-й кавалерійський) і новостворений 49-й армійський корпус. У квітні були переведені з Особливої в XI армію 1-й і 2-й гвардійські та 5-й армійський корпуси. XI армія не тільки вважалася однією з найбільших за кількістю особового складу на Південно-Західному фронті, а й у ній були найсильніші більшовицькі організації, особливо в 1-му та 2-му гвардійських корпусах і 2-й Фінляндській дивізії, в які надходило поповнення з таких промислових центрів, як Петроград і Харків¹⁶.

Досить активну роботу проводила більшовицька організація 13-го Фінляндського стрілецького полку 4-ї Фінляндської стрілецької дивізії 49-го армійського корпусу, створена М. В. Криленком¹⁷. Вона вела вперту боротьбу з есерово-меншовицьким засиллям у солдатських партійних організаціях, що виникли після перемоги Лютневої революції, а також проти об'єднавчих тенденцій. Солдати цього полку передплачували 30 примірників «Правды», «Солдатской правды» і московського «Социал-демократа»¹⁸.

Кількісно зросла партійна організація гвардії Гренадерського полку 2-ї гвардійської піхотної дивізії 1-го гвардійського корпусу, в якій у середині червня налічувалося близько 1000 більшовиків і співчуваючих їм¹⁹. У березні — травні 1917 р. виникають більшовицькі осередки та групи в 625-му Пляшівському піхотному полку 157-ї піхотної дивізії 32-го армійського корпусу²⁰, 50-му парковому артилерійському дивізіоні 50-ї піхотної дивізії 5-го Сибірського корпусу²¹, в управліннях начальника 7-ї тилової етапної дільниці Південно-Західного фронту в м. Кременці²² і 46-ї артилерійської бригади 6-го армійського корпусу²³, а також в 78-му піхотному полку 20-ї піхотної дивізії²⁴ та 1-му Чорноморському полку 101-ї піхотної дивізії 32-го армійського корпусу²⁵.

Швидко зростання партійних організацій у квітні — травні 1917 р. в 1-му і 2-му гвардійських корпусах, 5-му Сибірському, 6-му, 25-му

¹⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 3039, оп. 1, спр. 134, арк. 74, 75, 102, 103.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 258, арк. 1—3; Коковихін М. М. В окопах Південно-Західного фронту. — В кн.: Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. К., 1957, с. 569.

¹⁶ Пролетарська революція, 1927, № 2—3, с. 247—248; ЦДВІА СРСР, ф. 306, оп. 1, спр. 140, арк. 70; ф. 2003, оп. 1, спр. 523, арк. 220—221.

¹⁷ Симонов М. Життя для революції. М., 1962, с. 30.

¹⁸ Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, с. 60.

¹⁹ Солдат, 1917, 28 сент.; Голуб П. Партия, армия и революция, с. 84.

²⁰ Ткачук А. Г. Юго-Западный и Румынский фронты в период Февральской революции. — Научная сессия, посвященная 50-летию свержения самодержавия в России. Лекция II. Февральская революция на местах. М.—Л., 1967, с. 12.

²¹ Симонов Т. Четыре месяца борьбы на Юго-Западном фронте. — В кн.: Октябрьская революция: Первое пятилетие. Харьков, 1922, с. 659.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 4, спр. 192, арк. 34—35; Миллер В. И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г. М., 1974, с. 218.

²³ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.), т. 1, с. 430.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 1, спр. 33, арк. 309—310.

²⁵ Там же, ф. 2242, оп. 7, спр. 454, арк. 708—710; Ткачук А. Г. Юго-Западный и Румынский фронты в период Февральской революции, с. 12.

і 32-му армійських корпусах та інших частинах XI армії зумовило створення 28 травня, на конференції представників гвардійських полків, Центрального організаційного комітету військових організацій РСДРП(б) при гвардійських корпусах під керівництвом члена партії з 1905 р. Я. К. Пальвадре²⁶. Виникнення цього комітету мало велике значення для подальшого розгортання організаційно-партійної і масово-політичної роботи в XI армії.

В VII армії, до складу якої після перемоги Лютневої революції входило 9 корпусів (12-й, 18-й, 22-й, 33-й, 41-й і 44-й * армійські, 7-й Сибірський, 3-й Кавказький і 2-й кавалерійський), уже в березні — травні 1917 р. починає діяти ряд самостійних більшовицьких організацій. У квітні була створена більшовицька організація при армійському комітеті VII армії в м. Бучачі. Організатором її був член більшовицької партії з дореволюційним стажем А. М. Пірейко, з допомогою якого було встановлено прямі зв'язки з ЦК РСДРП(б). 20 травня на партійних зборах більшовики цієї організації обговорили рішення Квітневої конференції РСДРП(б) й обрали П. О. Філатова делегатом на Всеросійську конференцію фронтових і тилкових організацій партії²⁷.

В кінці травня члени РСДРП(б) С. К. Луценко і С. О. Косарев створили більшовицьку організацію в 3-му Кавказькому корпусі²⁸. Раніше партійні осередки існували в 52-й, 56-й піхотних дивізіях і 653-му Перемишльському піхотному полку 164-ї піхотної дивізії цього корпусу. Велику допомогу в налагодженні організаційно-партійної роботи більшовикам, зокрема, 52-ї і 56-ї піхотних дивізій подавали ЦК РСДРП(б) та його Військова організація, з якими вони мали безпосередні зв'язки²⁹.

Активну агітаційно-пропагандистську діяльність проводила партійна організація 12-го армійського корпусу на чолі з Д. А. Шмідтом і М. К. Юрченком. За спогадами Ф. В. Попова, більшовики цього корпусу діяли ще з 1916 р. і, вийшовши з підпілля, після перемоги Лютневої революції, згуртувалися в одну з найбільших партійних організацій VII армії. Членами її були не тільки солдати, а й революційно настроєні офіцери, наприклад підполковник М. Г. Кропив'янський, підпоручики О. К. Жуков і М. В. Левницький³⁰. Партійні осередки та групи діяли і в армійській друкарні³¹, тилкових частинах, розташованих у прифронтовому містечку Монастирисько³², в установах Всеросійського земського союзу, які обслуговували армію³³. Хоч у VII армії групи більшовиків були нечисленні, однак, спираючись на широке коло співчуваючих, вони відігравали важливу роль.

Порівняно з Особливою, XI і VII арміями Південно-Західного фронту VIII армія кількісно була найменшою. На початок 1917 р. до неї входили 11-й, 18-й і 23-й армійські корпуси, а з 25 липня 1917 р., коли вона була передана в розпорядження Румунського фронту, її особовий склад значно зріс за рахунок 33-го та 16-го армійських і 2-го кавалерійських корпусів. Уже в травні — червні в окремих військових частинах, наприклад, в Осетинському кінному піхотному полку 3-ї Кав-

²⁶ Голуб П. Партия, армия и революция, с. 84.

* 44-й армійський корпус увійшов до складу VII армії на початку травня 1917 р.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 360, арк. 1—2; Пірейко А. В. В тылу и на фронте империалистической войны. Л., 1926, с. 77—79.

²⁸ Парггархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 1475, оп. 3, спр. 56, арк. 4—6.

²⁹ Исторический архив, 1956, № 5, с. 40—41.

³⁰ Хмельницький обласний державний архів, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 2, арк. 20—22;

Попов Ф. Рассказ о незабываемом (Записки большевика). К., 1966, с. 7.

³¹ Пірейко А. В. Указ. соч., с. 38—42.

³² Крутошинский С. С. В далекой Галиции. — В кн.: Октябрь на фронте. М., 1967, с. 193—194.

³³ От Февраля к Октябрю (Из анкет участников Октябрьской революции). М., 1957, с. 395.

казької козачої дивізії³⁴, 126-му Рильському піхотному полку 32-ї піхотної дивізії³⁵, 660-му Чернівецькому піхотному полку 11-го армійського корпусу³⁶, в 161-му Александропольському піхотному полку 41-ї піхотної дивізії 16-го армійського корпусу³⁷ та інших виникають більшовицькі осередки та групи. Велику допомогу в їх створенні подавали члени РСДРП(б) Б. І. Солерс, Г. В. Знаменський, І. С. Вуколов, С. С. Калінін, Г. Т. Трифонов та інші³⁸. Більшовики VIII армії вели дійову пропаганду серед солдатських мас, зокрема через виборні солдатські організації.

На Румунському фронті, до складу якого в лютому 1917 р. входили три російські (IV, VI та IX) та дві румунські (I і II) армії, партійне будівництво після перемоги Лютневої революції відбувалося у складніших умовах. Однією з причин цього була нечисленність груп РСДРП(б) у прифронтовому районі, а також відсутність там згуртованих більшовицьких сил. Наприклад, у найбільшому пролетарському центрі в тилу цього фронту — Одесі після повалення самодержавства не було окремої більшовицької організації РСДРП(б), оскільки в роки війни на більшовиків міста обрушилися жорстокі репресії, які завдали їм тяжких втрат. Багато членів більшовицької партії було арештовано й відправлено в тюрми та на заслання, а також мобілізовано в армію. Внаслідок тривалого відриву від керівних партійних органів після перемоги Лютневої революції одеські більшовики допустили принципову помилку, ввійшовши до складу об'єднаної соціал-демократичної організації, в якій керівництво захопили меншовики³⁹. Не кращим було становище і в інших прифронтових населених пунктах. Об'єднавчі тенденції були сильні майже в усіх містах Одеського військового округу, за винятком Катеринослава і Павлограда, де у травні — червні виникли самостійні більшовицькі організації⁴⁰.

Проте, незважаючи на надзвичайно тяжкі умови, більшовики військових частин Румунського фронту проводили значну роботу по створенню партійних осередків та груп. У цьому була велика заслуга досвідчених членів РСДРП(б) М. Д. Ростовцева, М. К. Козлова, Ф. І. Рогова, В. М. Лобової, О. С. Круссера, Я. Д. Мелешіна, які, вийшовши з підпілля, розгорнули активну агітаційно-пропагандистську діяльність серед солдатів фронту.

Успішну роботу по створенню партійних осередків і груп проводили більшовики IX армії, до складу якої в той період входили 6 армійських (2-й, 24-й, 26-й, 36-й, 40-й та 45-й) і 5-й кавалерійський корпуси. Велику допомогу в цьому їм подавав член РСДРП(б) з 1901 р. П. М. Мостовенко, який на початку травня 1917 р. в числі робітничої делегації прибув з Петрограда на фронт. За його безпосередньою участю на базі партійного осередку команди шоферів 48-ї піхотної дивізії було створено більшовицьку організацію при штабі 24-го⁴¹ й більшовицьку групу в 65-й піхотній дивізії 26-го армійських корпусів⁴².

Дальшому розгортанню організаційно-партійної роботи на Румун-

³⁴ Вопросы истории, 1967, № 5, с. 98; Миллер В. И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г., с. 228.

³⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 3, спр. 41, арк. 6—8.

³⁶ Правда, 1917, 17 мая.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 252, арк. 14—16.

³⁸ Голуб П. Партия, армия и революция, с. 85; Калинин М. К. вопросу о возникновении и деятельности большевистских организаций на Румынском фронте в 1917 г. — Коммунист Молдавии, 1963, № 11, с. 39.

³⁹ Из истории Одесской партийной организации: Очерки. Одесса, 1964, с. 135.

⁴⁰ Октябрь в Екатеринославе: Сб. документов и материалов. Днепропетровск, 1957, с. 35; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1967. Т. 2, с. 154.

⁴¹ ЦДВІА СРСР, ф. 2067, оп. 2, спр. 54, арк. 196; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов. Кишинев, 1967, с. 21.

⁴² ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 2, спр. 170, арк. 1—2.

ському фронті сприяло утворення 13 травня 1917 р. першого районного комітету РСДРП(б) при штабі 48-ї піхотної дивізії 24-го армійського корпусу, який очолив М. Д. Ростовцев. Організатором партійних осередків у 756-му Новоушицькому піхотному полку 189-ї піхотної дивізії 26-го армійського корпусу був більшовик Я. Є. Полозков, а в 196-му Інсарському піхотному полку 49-ї піхотної дивізії 24-го армійського корпусу — Я. М. Жигур⁴³. Невеликі партійні групи почали діяти в 9-му і 10-му Туркестанських полках 3-ї Туркестанської дивізії, яка отримувала поповнення з Царицина⁴⁴. У військовому гарнізоні м. Суцачи партійну групу очолював член РСДРП(б) з 1903 р. В. М. Лобова⁴⁵. З ініціативи члена більшовицької партії з 1905 р. Ф. І. Рогова виникла партійна група у 5-й Петроградській автомобільній роті, що обслуговувала штаб IX армії. Окремі більшовики вели роботу в установах земсоюзу, в 5-му стрілецькому полку 2-ї стрілецької дивізії 40-го армійського корпусу та інших військових частинах⁴⁶.

До складу IV армії входили 7-й, 8-й, 30-й армійські та 3-й кавалерійський корпуси. Тут у долипневий період більшовицькі сили були нечисленні. В 135-му Керч-Єникальському полку 34-ї піхотної дивізії 7-го армійського корпусу працював І. Я. Коганицький, у штабі армії — Д. І. Курський. У березні — травні виникли партійні осередки та групи в 318-му Чорноярському піхотному полку 80-ї піхотної дивізії й моторно-понтонному батальйоні 30-го армійського корпусу, в 404-му Верейському піхотному полку 124-ї піхотної дивізії 7-го армійського корпусу, а також районний комітет РСДРП(б) IV армії в м. Роман⁴⁷.

Невеликі групи більшовиків й окремі члени партії діяли і в VI армії, до якої входили 4-й, 29-й, 47-й, 4-й Сибірський та 6-й кавалерійський корпуси, а також Дунайський загін із 22-ї Ізмаїльської прикордонної бригади й окремої Балтійської морської дивізії. Найбільш революційною в цій армії була Балтійська дивізія, яка прибула в кінці 1916 р. з Петрограда на Румунський фронт. Її матроси мали тісні зв'язки з Петроградською організацією РСДРП(б)⁴⁸. Більшовицькі осередки та групи в VI армії були створені у березні — травні в основному членами РСДРП(б) з підпільним партійним стажем. Так, у квітні більшовик І. Філіпов оформив таку групу в 163-й піхотній дивізії 4-го армійського корпусу в м. Кагул. У травні більшовик Д. Г. Морозов організував партійний осередок у 460-му Томському піхотному полку 115-ї піхотної дивізії 4-го Сибірського корпусу. В кінці березня й на початку квітня окремі партійні групи почали діяти в 3-му Новоросійському драгунському полку 3-ї кавалерійської дивізії 6-го кавалерійського корпусу і в 76-му Сибірському стрілецькому полку 9-ї Сибірської дивізії 4-го Сибірського корпусу⁴⁹.

⁴³ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями: Сб. документов. М., 1957. Т. 2, с. 448, 468—469; ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 94, арк. 152—154.

⁴⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2139, оп. 1, спр. 3, арк. 191—192; ф. 2148, оп. 1, спр. 5, арк. 369—370.

⁴⁵ Там же, ф. 2227, оп. 3, спр. 38, арк. 1—2; Калинин М. А. Из истории борьбы большевиков IX армии Румынского фронта за солдатские массы в 1917 г. — В сб.: Уч. записки Кишиневского государственного университета: Межвузовский сборник по истории КПСС. Кишинев, 1962. Вып. 2, с. 42.

⁴⁶ Миллер В. И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г., с. 230.

⁴⁷ Вопросы истории КПСС, 1958, № 3, с. 116; ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 14, арк. 3—5; 2-й Всероссийский съезд Советов. М., 1928, с. 135; ЦДАЖР УРСР, ф. 306, оп. 1, спр. 18, арк. 41—43.

⁴⁸ Революционное движение в 1917 г. и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1957, с. 117.

⁴⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 366, оп. 1, спр. 581, арк. 8—9; спр. 96, арк. 70; Голос фронта 1917, 21 июня; От Февраля к Октябрю, с. 246—247; Калинин М. А. К вопросу о возникновении и деятельности большевистских организаций на Румынском фронте в 1917 г. — Коммунист Молдавии, 1963, № 11, с. 39; Истрати Е. Н. Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. Кишинев, 1973, с. 23—24.

Таким чином, у березні — травні 1917 р. під керівництвом і при допомозі Центрального Комітету РСДРП(б) та його Військової організації, а також Київського комітету РСДРП(б) на Південно-Західному і Румунському фронтах відбувався процес становлення та згуртування більшовицьких сил. І незважаючи на великі труднощі, викликані об'єднавчими тенденціями, вже в кінці червня у військах Південно-Західного фронту діяло в окремих командах, загонах і військових управліннях — 5, батальйонах — 4, у дивізіонах — 2, полках — 25, артилерійських бригадах — 1, дивізіях — 6, корпусах — 3 партійних осередків, груп та організацій (в них налічувалося понад 1650 більшовиків), а у військах Румунського фронту — в ротах — 3, в окремих командах, загонах і військових управліннях — 2, батальйонах — 1, полках — 10, дивізіях — 5 (близько 380 більшовиків). Усього в цей період на Південно-Західному фронті було 46 партійних осередків, груп та організацій і на Румунському — 21*. Більшість з них входила в об'єднані соціал-демократичні організації.

На півдні країни базувався Чорноморський флот, який прикривав лівий фланг Румунського фронту і підтримував воєнні дії Кавказького фронту. Головною базою був Севастополь, де знаходився штаб командуючого флотом. Його з'єднання й окремі кораблі знаходилися в Одесі, Миколаєві, Батумі та інших чорноморських портах. У 1917 р. в Чорноморському флоті налічувалося близько 400 різних суден, в тому числі 8 лінкорів, 2 крейсери, 23 есмінці, 12 підводних човнів. Після перемоги Лютневої революції більшовикам цього флоту доводилося починати легальну діяльність у надзвичайно складних умовах. Існуючі там у роки підпілля осередки та групи РСДРП(б) зазнали неодноразового розгрому з боку царських жандармів. Багато її активістів томилася в тюрмах, були заслані на каторгу або мобілізовані на фронт. В роки реакції зазнала розгрому й Севастопольська організація РСДРП(б). У період світової війни лише в Одесі та Севастополі існувало більшовицьке підпілля, але його зв'язок з більшовиками Чорноморського флоту був недостатньо міцним. Внаслідок цього після перемоги Лютневої революції на всій території дислокації Чорноморського флоту і його кораблях не було жодної великої більшовицької організації. У цих умовах їх головним завданням було об'єднання своїх сил і створення самостійних організацій РСДРП(б).

Уже в березні — квітні 1917 р. в Севастополі і на кораблях Чорноморського флоту почали виникати окремі партійні групи більшовиків. Так, І. А. Назукін сформував у Балаклаві невелику групу з 6—7 чол. А. І. Калич проводив партійну роботу серед солдатів севастопольської фортечної артилерії, В. А. Ігнатенко — серед команди лінкора «Свободная Россия»^{50–51}. Активну революційну діяльність проводила команда флотського півекіпажу, куди контрреволюційне командування списувало з кораблів «політично неблагонадійних» матросів. Тут у квітні виник один з перших більшовицьких осередків, який очолив Г. Д. Булатников. У квітні — травні їх діяло вже 12, у тому числі на есминці «Капитан Сакен», на лінкорах «Евстафій», «Георгій Победоносець», «Три святителя», «Свободная Россия» та інших⁵².

15 квітня 1917 р. на базі півекіпажу мінної та підводної бригад, артилерійського полку було створено Севастопольську більшовицьку

* Підраховано автором за статтею: Аникиев В. В. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года. — Вопросы истории КПСС, 1958, № 2, с. 126—193; № 3, с. 140—164 та іншими джерелами.

^{50–51} Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1957. Ч. II, с. 14.

⁵² Платонов А. П. Февраль и Октябрь на Черноморском флоте. Симферополь, 1932, с. 30.

партійну організацію, яку очолив С. Г. Сапронов⁵³. На розширених партійних зборах цієї організації 1 червня було обрано Севастопольський комітет РСДРП(б). В середині квітня Севастопольська партійна організація налічувала 15, а на кінець місяця — 30 членів⁵⁴. Партійний комітет через свого члена І. К. Ржанникова в кінці квітня встановив зв'язок з ЦК РСДРП(б)⁵⁵. Прямі зв'язки з ЦК РСДРП(б), а згодом і з Московською, Київською, Харківською та Катеринославською більшовицькими організаціями мали велике значення для згуртування більшовицьких сил Чорноморського флоту.

Отже, масово-політичну й організаційно-партійну діяльність більшовики Південно-Західного і Румунського фронтів та Чорноморського флоту в досліджуваній період вели в надзвичайно тяжких умовах. Їм доводилося боротися не тільки проти контрреволюційного командування і Тимчасового уряду, а й проти націоналістичної буржуазії і дрібнобуржуазних партій, які намагалися підкорити своєму впливові національно-визвольний рух на Україні та в Молдавії. І якщо на Північному й Західному фронтах тил сприяв революціонуванню армії, то на Південно-Західному і Румунському фронтах та Чорноморському флоті військові більшовицькі організації були тією революційною силою, яка активно впливала на зростання визвольної боротьби трудящих прифронтових губерній України і Молдавії.

Лозунги більшовицької партії знаходили широку підтримку серед солдатських і матроських мас, оскільки в них порушувалися найпекучіші питання сучасного моменту: про війну і мир, про землю і владу. Закликам угодовських партій есерів та меншовиків про підтримку влади капіталістів РСДРП(б) протиставила лозунг «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду!». В цей період на викриття його антинародної політики особливу увагу звертав В. І. Ленін. «Необхідно, — підкреслював Володимир Ілліч, — щоб усі трудящі маси села й міста, а також військо, узнали правду про теперішній уряд і його справжнє ставлення до насущних питань»⁵⁶.

Незважаючи на жорстокий опір з боку контрреволюційного командування й угодовських партій — есерів та меншовиків, найбільш революційні частини Південно-Західного і Румунського фронтів та екіпажі бойових кораблів Чорноморського флоту в перші місяці після перемоги Лютневої революції створили більшовицькі організації, осередки та групи й обрали їх керівні органи, основне ядро яких становили революційні солдати і матроси. Наведені в повідомленні дані переконливо свідчать про те, що в міру зростання рядів РСДРП(б) ширився її вплив на солдатські й матроські маси, на розвиток революційних подій у регіоні.

Таким чином, в ході підготовки соціалістичної революції більшовицька партія, очолювана В. І. Леніним, дала трудящим всього світу класичний взірець того, як у багатонаціональній країні перетворити демократичну більшість старої армії в союзника пролетаріату. Цей досвід, перевірений практикою трьох російських революцій, і в наші дні вказує правильний, найбільш безкровний і радикальний шлях до корінних соціально-економічних перетворень.

⁵³ Широков В. О. До питання про зв'язки більшовиків Севастополя і Чорноморського флоту з ЦК РСДРП(б) у лютому — жовтні 1917 р. — УІЖ, 1976, № 6, с. 89.

⁵⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь. 1981, с. 38.

⁵⁵ Исторический архив, 1956, № 6, с. 52.

⁵⁶ Ленін В. І. Начерк тез 4(17) березня 1917 року. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 5.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ
СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1906—1914 рр.)**

Л. І. ГАЙДАЙ (Луцьк)

Характер аграрних відносин у дореволюційній Росії, співвідношення й рівень розвитку різних суспільно-економічних укладів, розстановка класових сил на селі глибоко і всебічно проаналізовані в працях В. І. Леніна. Його теоретична спадщина є методологічною основою для радянських дослідників, які вивчають дану проблему.

Історики та економісти вже дослідили окремі аспекти розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України в роки століпінської аграрної реформи¹. Мета даного повідомлення — простежити ті процеси, які ще не дістали належного висвітлення: втягування селянських господарств у процес спеціалізації землеробства, зростання капіталів у заможної сільської верхівки та участь її в діяльності державних ощадних кас, використання куркулями найманої робочої сили, збільшення ними видатків на землеробство.

Правобережна Україна (Київська, Подільська й Волинська губернії) була аграрним районом царської Росії. В сільському господарстві краю було зайнято 74,4% всього населення². К. Маркс писав, що цей район був однією з найбільш багатих місцевостей Росії тому, що мав сприятливі кліматичні умови, родючий ґрунт, знаходився поблизу великих експортних ринків і західного кордону³. Хоча в цілому розвиток сільського господарства там характеризувався тими ж процесами, що відбувалися й в усій країні, він мав ряд особливостей. Найголовніша з них — наявність великого поміщицького землеволодіння із значними площами технічних культур, насамперед цукрових буряків. У регіоні розвивалися переважно ті галузі промисловості, які займалися переробкою основних продуктів місцевого землеробства, — цукрова, борошномельна й винокурна.

Селянське землеволодіння було, як правило, подвірним і характеризувалося черезсуміжжям надільної площі. В господарствах основною була трипільна сівозмінна. Гостре малоземелля змушувало селян розорювати свої наділи, в результаті чого в них майже зникли пасовиська та сінокоси. Все це гальмувало розвиток прогресивних форм господарювання.

Поступово капіталістичні відносини проникали і в аграрний сектор економіки, втягуючи поміщицькі й селянські господарства в нові процеси. Важливим фактором розвитку капіталізму в сільському господарстві, як вказував В. І. Ленін, було створення спеціалізованих районів землеробства, в результаті чого воно дедалі більше стало товарним⁴.

Основною галуззю землеробства на Правобережжі було вирощування цукрових буряків. Посіви цієї культури в регіоні, наприклад,

¹ Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. М., 1969; его же. Земельная аренда в России в начале XX века. М., 1961; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963; Лось Ф. Є. Україна в роки століпінської реакції. К., 1944; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі (1907—1914). К., 1976; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. К., 1973; Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906—1914 рр.). — УІЖ, 1977, № 4; її ж. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи (1907—1914 рр.). — УІЖ, 1978, № 11; її ж. Капіталістичні відносини в селянських господарствах Правобережної України (1906—1914) — Архів України, 1978, № 6 та ін.

² Весь Юго-Западный край. К., 1913, с. 15.

³ См.: Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XI, с. 141.

⁴ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне збір. творів, т. 3, с. 22—23.

у 1910 р. займали площу 336 тис. дес. і становили 56% загальних посівів її в усій країні. Переробкою сировини займалися близько 140 заводів⁵. За даними 1913 р., їх було у Київській губернії 75, Подільській — 52 і Волинській — 16. Посіви буряків становили відповідно 206 993, 160 219 і 38 081 дес.⁶

Виробництвом сировини для цукрових заводів почали займатися спочатку поміщицькі, а згодом селянські господарства. Ще в 70-х роках XIX ст. селяни почали масово вирощувати буряки на Правобережжі, а на початку XX ст. продукцію їх господарств використовували майже всі заводи. У 1912—1913 рр. під селянськими посівами буряків на Україні було зайнято 22—24% загальної площі цих посівів у країні (заводських, поміщицьких і селянських) та 56—59% плантаторських площ (поміщицьких і селянських)⁷. Якщо в 1908—1909 рр. під посівами буряків там було 64 207 дес. селянської землі, то в 1910—1911 рр. — 88 425 дес.⁸ Найменше бурякосіяння розвивалося у Волинській губернії в зв'язку із заболоченістю ґрунту, найбільше — у Київській губернії, особливо в Бердичівському й Липовецькому повітах. Воно становило близько 7% від усієї посівної площі селянських господарств, а в деяких селах — 20%⁹.

Укладання угод між заводами і селянами на посів буряків провадилося восени або взимку з виплатою авансів останнім за майбутні врожаї. Вони досягали 10—40 крб. з однієї десятини¹⁰. Малоземельні селяни часто не мали для повернення кредитів ні достатньої посівної площі під буряки, ні реманенту й тому ставали боржниками заводів.

Власники великих плантацій цієї культури мали значні грошові надходження. Деякі заводи виплачували аванси за 3—4 роки наперед, що давало можливість заможним селянам купувати та орендувати землю і таким чином розширювати своє господарство. Так, по Райгородському заводу Київської губернії в 1907 р. за селянами навколишніх сіл (усього 747 дес. плантацій) було 18 877 крб. боргів, що становило 11,5% виплаченої суми за буряки. Боржники виявилися покупцями поміщицької землі¹¹. У таких випадках заборгованість мала характер довгострокового кредиту. Хуторяни також відводили під цукрові буряки значну частину своїх ділянок¹².

Умови поставок сировини селянами складалися в інтересах власників заводів, які не видавали авансів, якщо посівні площі здавалися їм «незадовільно обробленими». Буряки оцінювалися також дешевше, якщо вони були «недостатньо чистими»¹³. Часто заводууправління заохочували своїх приймальників до всіляких хитрощів. Внаслідок безграмотності селян їх легко обдурювали. Цукрозаводчики платили їм за здану продукцію грішми й відходами виробництва — жомом і мелясою. До того ж, буряки з великих поміщицьких плантацій оплачувалися дорожче, ніж з дрібних ділянок селян¹⁴. Отже, основним сти-

⁵ Ярошевич А. И. Юго-Западный край как производительная среда. К., 1912, с. 4.

⁶ Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия. Пг., 1914, с. 621.

⁷ Корхов А. П. Роль крупных и мелких хозяйств в снабжении сахарных заводов свеклой. К., 1922, с. 3, 131.

⁸ Киевская земская газета, 1912, 27 июля.

⁹ Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. К., 1915. Вип. I, с. 53.

¹⁰ Київський обласний архів, ф. 1556, оп. 1, спр. 65; 90; 189; ф. 1558, оп. 1, спр. 36; 46; 57; 58 та ін.

¹¹ Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. К., 1912. Вип. 5, с. 26—27.

¹² Хуторские хозяйства Киевской губернии. К., 1911. Т. I, с. 192.

¹³ Київський обласний архів, ф. 1663, оп. 1, спр. 3; 6; 18; ф. 1712, оп. 1, спр. 7 та ін.

¹⁴ Там же, ф. 1556, оп. 1, спр. 265—269; 231—233 та ін.

мулом до розвитку селянських посівів для заводів була порівняна дешевизна сировини, а для селян — потреба у кредитах.

Розпорошеність дрібних селянських плантацій, їх віддаленість від цукрових заводів створювали значні труднощі у взаємозв'язках між виробниками буряків і підприємствами. Цю місію брали на себе посередники, що поступово перетворювалися з дрібних спекулянтів у великих ділків¹⁵. Новою формою такого посередництва стала участь у ньому установ дрібного кредиту¹⁶. Кооперативи захищали інтереси своїх членів — заможних селян, забезпечуючи найбільш вигідну оплату за їх продукцію.

Намагаючись залучити селян у сферу свого виробництва, заводи видавали їм сортове насіння буряків, мінеральні добрива, забезпечували сійками на час сівби¹⁷. Так, Бродецький завод у Київській губернії мав для цього 38 комбінованих і 16 звичайних сіялок¹⁸. Таким чином селяни мали змогу застосовувати в своїх господарствах більш передову систему обробітку ґрунту.

Урожайність буряків у заможних селянських господарствах коливалася від 75 до 100 берківців* з 1 десятини, що забезпечувало їм прибуток у середньому від 112 до 150 крб.¹⁹ Малоземельні ж селяни при неякісному обробітку зсмілі внаслідок нестачі тягової сили та реманенту не могли розраховувати на значні прибутки. Тому в групі до 3 дес. з 100 землеробських господарств бурякосіянням займалося 5,8, а в групі понад 25 дес. — 38,6 господарств²⁰.

Вирощування цукрових буряків давало високі прибутки насамперед господарствам, територіально близьким до заводів. Постачання сировини з віддалених ділянок було дорогим і негативно позначалося на її якості. В зв'язку з цим у цукробурякове виробництво, а отже, й у товарно-грошові відносини втягувалися переважно господарства прилеглих до підприємств сіл.

Бурякові господарства мали вищий рівень товарності, ніж зернові. Якщо зерно споживалося в усіх господарствах, то весь урожай буряків реалізовувався за їх межами. До того ж, вартість цієї сировини, що здавалася на заводи, була вищою від вартості зерна, яке поступало з господарств на ринок.

Затрати праці при культивуванні буряків значно перевищували трудові затрати у зернових господарствах. Забезпечити підвищений темп їх виробництва могли лише заможні господарства, в яких використовувалася наймана робоча сила. Отже, бурякосіяння стимулювало її застосування, що сприяло дальшому розвитку капіталістичних відносин на селі.

Перехід до масового виробництва буряків мав і соціальний аспект. Адже при вирощуванні зерна застосовувалася в основному праця чоловіків. У буряковому господарстві жіноча праця виступала на перший план. Отже, традиційний устрій сімейного життя селянства змінювався. Підвищувалася роль жінки в господарстві. Вона почала займати більш рівноправне з чоловіком становище у сім'ї.

Серед технічних культур, що впроваджувалися в селянських господарствах Правобережжя в роки столипінської аграрної реформи і впливали на підвищення товарності землеробства, був і хміль. Найбільшого розвитку хмелярство набрало у Волинській губернії. В 1900 р. під посадками цієї культури в усій Росії було зайнято 5500 га землі,

¹⁵ Там же, спр. 82; 110; 236 та ін.

¹⁶ Там же, спр. 234; 291; 295; 320 та ін.

¹⁷ Там же, ф. 1663, оп. 1, спр. 25.

¹⁸ Ярошевич А. М. Указ. соч., с. 24.

* Берківець становив від 10 до 13 пудів.

¹⁹ Матеріали по дослідженню животноводства в Киевской губернии, вып. I, с. 54.

²⁰ Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии за 2-е полугодие 1912—1913 сельскохозяйственного года. Каменец-Подольский, 1916. Вып. 2, с. 130—131.

з них 2200 — на Волині. Губернія стала її основним виробником в країні. В 1913 р. площа під хмелем в усій імперії зросла до 10 тис. га, а на Волині — до 5600 ²¹.

Хмелярство з'явилося в селянських господарствах Житомирського повіту ще у 80-х роках XIX ст., але значного поширення досягло на початку XX ст. в процесі розвитку на селі товарно-грошових відносин. У 1914 р. там було зареєстровано понад 180 сіл, що займалися хмелярством, в Дубенському повіті — 138, у Луцькому — 79 ²². В 1910 р. з 2500 дес. площі під хмелем у Волинській губернії 2100 належало селянським господарствам і 400 — поміщицьким ²³. Якщо врахувати, що на вирощування 1 десятини культури необхідно було витратити 1—1,5 тис. крб., а наймання робітників для її обробітку обходилося щорічно у 100—150 крб. ²⁴, то стає зрозумілим, що хмелярством в значних розмірах могли займатися лише заможні селяни.

Поставками хмелю на пивоварні заводи займалися великі фірми. Підприємці не бажали мати справу з дрібними виробниками. Посередники купували товар в останніх по занижених цінах. У зв'язку з цим селяни перебували у повній залежності від скупників.

Щоб вистояти в боротьбі проти великого капіталу, хмелярі, які займалися вирощуванням цієї культури у значних розмірах, об'єднувалися в кооперативи ²⁵. У 1911 р. у Волинській губернії налічувалося 5 таких об'єднань ²⁶.

У вересні 1909 р. в Житомирі було організовано перший на Волині ярмарок по продажу хмелю, на якому реалізували 3424 пуди його на суму 66 379 крб. ²⁷ Селяни здавали свою продукцію посередникам за дорученням, даючи підписку, що не будуть заперечувати, коли товар не буде проданий за домовлену ціну ²⁸. Це створювало умови для наживи скупників за рахунок дрібних власників.

Волинський відділ Російського товариства садівництва в Житомирі, будучи членом Російсько-англійської торгової палати, намагався через неї збувати вирощений в губернії хміль на ринку Великобританії ²⁹. Проте це було нелегкою справою у зв'язку з тим, що він за якістю поступався перед закордонним. Тому відділення хмелярства закликала своїх членів, заможних селян, підвищувати якість продукції ³⁰.

Відчутним гальмом для розвитку хмелярства були труднощі з купівлею саджанців. В Росії майже не було розсадників цієї культури. Помішки виписували саджанці з-за кордону. Селянам це було не під силу.

На Київщині хмелярство розвивалося в основному в північно-західній частині губернії, що прилягала до Житомирщини. Селянські площі під хмелем у Київській губернії в 1914 р. становили 350 дес. з річним збором у середньому 15—20 тис. пудів ³¹.

Впровадження в селянському господарстві технічних культур сприяло дальшому зростанню його товарності. Тим самим, як підкреслював В. І. Ленін, відбувався процес «перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства» ³². Це

²¹ Житомирський облдержархів, ф. 183, оп. 1, спр. 839, арк. 49.

²² Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 44, арк. 11.

²³ Там же, спр. 12, арк. 10.

²⁴ Там же, спр. 19, арк. 35.

²⁵ Обзор Волинской губернии за 1912 год. Житомир, 1913, с. 27; Памятная книжка Волинской губернии за 1912 г. Житомир, 1911, с. 7, 8.

²⁶ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. СПб., 1911. Ч. I, с. 104—105.

²⁷ Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии, 1910, № 1, с. 45—47.

²⁸ Житомирський облдержархів, ф. 187, оп. 1, спр. 2, арк. 59.

²⁹ Там же, спр. 3, арк. 3.

³⁰ Житомирський облдержархів, ф. 187, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 731, оп. 1, спр. 54, арк. 70.

³² Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 271

вело до вдосконалення сільського господарства, яке піднімалося на більш високий рівень свого розвитку.

Свідченням проникнення капіталістичних відносин у селянські господарства Правобережжя і диференціації селянства була діяльність державних ощадних кас. До послуг цих установ дедалі частіше вдавалася заможна верхівка села.

У Київській губернії вкладників-селян у 1909 р. налічувалося 40 392, у 1912 р. — 51 180; у Волинській відповідно — 22 758 і 30 149; в Подільській — 14 099 і 18 461³³. Отже, за їх кількістю Київська губернія займала перше місце, Подільська — останнє. Загалом у 1909 р. на Правобережжі селян-вкладників було 77 249 (з членами сімей — 386 245).

Вклади селян становили (в тис. крб.) у Київській губернії в 1909 р. — 5225, в 1912 р. — 6577; в Подільській відповідно — 2680 і 3018; в Волинській — 3520 і 4683³⁴. Отже, і тут Київщина і Поділля займали відповідно перше і останнє місця. Всього ці вклади становили на Правобережжі 11425 тис. крб.

Зростання на Правобережній Україні кількості вкладників-селян та розмірів їх вкладів були свідченням розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві цього регіону. Однак, підкреслював В. І. Ленін, це «означає не підвищення народного добробуту, а витіснення старого, самостійного селянина новою сільською буржуазією, тобто заможними мужичками, що не можуть вести господарство без батраків або поденників»³⁵.

Ощадні каси були зв'язані з банками і тим самим з фінансовим капіталом. Вони залучали кошти вкладників, у тому числі й селян, в дальший розвиток капіталізму в країні.

В куркульських господарствах Правобережжя, добре забезпечених землею, худобою і реманентом, набув широкого застосування найм робочої сили. Найбільш інтенсивно до нього вдавалися під час збирання врожаю. Використання найманої праці, як підкреслював В. І. Ленін, було головним виявом землеробського капіталізму³⁶.

Обслідування, проведене земством Подільської губернії в 1914 р., показало, що найм робочої сили був поширеним явищем у заможних селянських господарствах. Особливо інтенсивно застосовувався поденний найм. Було зафіксовано 1199 його випадків³⁷. Проте цей облік проводився на основі свідчень самих господарів, а вони часто були неточними й неповними.

При цьому переважало застосування жіночої праці. Так, під час обслідування зафіксовано 403 випадки найму чоловіків, жінок — 424, хлопчиків — 160, дівчаток — 212³⁸. Пояснювалося це тим, що жіноча і дитяча праця оплачувалися дешевше.

Найм поденних робітників куркулям обходився дещо дорожче, ніж поміщикам. Чоловікові на своїх харчах, наприклад, у куркулів платили 50 коп., а в поміщицьких господарствах — 41 коп. Тут позначалося завчасне контрахтування робітників для поміщицьких маєтків взимку, коли ціни на робочі руки були найнижчі. Поденний найм становив 81% зафіксованих випадків, строковий — 11% і відрядний — 8%³⁹.

Однак потреби в робочій силі задовольнялися куркулями не лише

³³ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. СПб., 1914. Вып. 7, с. 520—521.

³⁴ Там же.

³⁵ Ленін В. І. З економічного життя Росії.— Повне збір. творів, т. 6, с. 266.

³⁶ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 222.

³⁷ Хмельницький обласний архів, ф. 233, оп. 1, спр. 2983, арк. 85—104.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

за рахунок місцевого населення. Обслідуванням зафіксовано 101 випадок використання робітників, які прийшли з інших місцевостей⁴⁰.

За даними подвірного перепису 1910 р., у Волинській губернії зареєстровано 8825 найманих робітників у 6159 селянських господарствах⁴¹. Кількість останніх з найманими робітниками становила 1,4% від їх загальної чисельності. Як підкреслював В. І. Ленін, дані про найману працю — найважливіший матеріал у питанні про розвиток капіталізму на селі⁴². Однак процент господарств, що використовували найману робочу силу, в даному випадку міг би бути вищим, якби враховувався і поденний найм.

Народники, намагаючись принизити рівень розвитку капіталізму на селі, основну увагу звертали на найм постійних робітників. На противагу їм В. І. Ленін підкреслював, що особливо велике значення в сільському господарстві відігравав найм поденних робітників⁴³. Факт використання найманої праці свідчить про зростання товарності заможних господарств, про поступове перетворення куркулів у «нових поміщиків», тобто про проникнення капіталістичних відносин в аграрний сектор економіки, про розкол села на два протилежних полюси. «...Перехід до експлуатації найманих робітників, — підкреслював В. І. Ленін, — зумовлюється не тільки розширенням площі господарства при старій технічній основі його, — так буває тільки при екстенсивному, примітивному господарстві, — але й підвищенням даної техніки, перетворенням її із старої в нову, прикладенням до тієї ж площі землі додаткового капіталу у вигляді, наприклад, нових машин або штучних добрив або збільшення і поліпшення худоби і т. д.»⁴⁴.

У ході розвитку капіталістичних відносин в організації заможних господарств відбувалися зміни. Зрушення в бік інтенсифікації позначалися на розподілі посівів окремих культур у господарствах різної землезабезпеченості. Так, якщо із 100 господарств Подільської губернії, що мали ділянки до 3 дес., пшеницю сіяли 69, жито — 92,4, то з такої ж кількості тих з них, які налічували понад 25 дес., відповідно — 95,6 і 71,1⁴⁵. Отже, чим більший земельний наділ мало господарство, тим інтенсивніше воно займалося вирощуванням товарної продукції (зокрема, пшениці на ринок). Дрібні ж вирощували в основному фуражні хліби, що використовувалися в них самих (зокрема, жито). Це свідчило про важливу роль багатоземельних господарств у розвитку товарних відносин.

У міру збільшення землекористування у заможних селян різноманітнішими ставали посіви в їх господарствах. Малоземельні їх групи сіяли в основному з року в рік зернові, зокрема жито, що призводило до виснаження ґрунту й зниження його родючості. У заможних господарствах вводилися посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Чим більше було землі, тим більшу площу в ній вони займали. Так, якщо у групі з наділами до 1,5 дес. в Новоград-Волинському повіті у 1911 р. процент господарств з посівами трав становив 52,8, то в групі понад 6 дес. — 95,7⁴⁶. Кількість господарств, що впроваджували травосіяння у Подільській губернії в 1914 р., дорівнювала 19,5%. Травами в них було зайнято

⁴⁰ Там же, арк. 85—104.

⁴¹ Материалы подворной переписи Волинской губернии 1910 года. Житомир, 1914, с. 228.

⁴² Див.: Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві. — Повне збір. творів, т. 27, с. 139.

⁴³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Повне збір. творів, т. 3, с. 66.

⁴⁴ Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві. — Повне збір. творів, т. 27, с. 180.

⁴⁵ Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии за 2-е полугодие 1912—1913 сельскохозяйственного года. Каменец-Подольский, 1916. Вып. 2, с. 130—131.

⁴⁶ Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда. Житомир, 1912, с. 156.

2,59% посівної площі⁴⁷. У Волинській губернії під травами було 22 050 дес. селянської землі, або 1,2% угідь, зайнятих посівами⁴⁸.

При введенні у сівозміну інтенсивних культур відбувалися зміни в загальній структурі рільництва. У 1914 р., наприклад, 64% господарств Подільської губернії застосовували тріпільля і 36% — багатопільля⁴⁹.

Як уже відзначалося, багатоземельні групи села більше сіяли товарні культури, малоземельні — фуражні, що використовувалися всередині господарства. Тому у багатоземельних і прибутки від землеробства переважали над прибутками з інших галузей. Це видно з даних про грошові надходження в розрахунку на 100 дес. землі у різних групах господарств. Так, вся сума грошових надходжень від сільського господарства у групі з ділянками до 4 дес. Васильківського повіту Київської губернії становила 1696 крб. (з них 234 крб., або 13%, — від землеробства і 1462 крб., або 87%, — від тваринництва); в групі понад 8 дес. — 2521 крб. (1396 крб., або 56%, — від землеробства і 1125 крб., або 44%, — від тваринництва)⁵⁰.

Біднота не могла давати на ринок багато хліба. Продуктами тваринництва вона обмежувала себе з метою придбання деяких промислових товарів за виручені кошти. Отже, заможні селяни й купці збагачувалися, а малоземельні дедалі більше біднішали.

З розвитком капіталістичних відносин селянські господарства починали застосовувати мінеральні добрива. На Поділлі, наприклад, у 1913 р. в групі господарств до 3 дес. на 1 десятину ріллі їх припадало 0,03 пуда, а в групі понад 25 дес. — 0,54 пуда⁵¹. Таким чином, штучні добрива інтенсивно застосовувалися лише в багатоземельних господарствах.

Про певні зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства свідчило досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. В 1910 р. в селянських господарствах Правобережжя налічувалося: сіялок — 3809, жниварок — 3609, молотарок — 20 578, віялок — 58043; сінокосарок — 199⁵². У Канівському повіті Київської губернії за 1910 р. в групі господарств з наділами до 3 дес. затрати на ці цілі становили 10,7 крб. на 1 господарство, у групі понад 20 дес. — 167,5 крб.⁵³ Як бачимо, видатки зростали відповідно до збільшення земельних наділів, що свідчило про використання куркулями складніших і досконаліших машин і знарядь.

В. І. Ленін зазначав в праці «Розвиток капіталізму в Росії»: «Запровадження машин, з одного боку, вимагає значних розмірів капіталу і через це доступне тільки великим хазяїнам; з другого боку, машина окупається тільки при величезній кількості оброблюваного продукту; розширення виробництва стає необхідністю при запровадженні машин. Поширення жниварських машин, парових молотарок та ін. вказує тому на концентрацію землеробського виробництва...»⁵⁴. А це пов'язане з широкою кооперацією робітників у господарстві.

Всі указані процеси, що відбувалися в селянських господарствах Правобережної України, свідчили про зростання грошових ресурсів у заможної верхівки села, про збільшення в цих господарствах видатків на землеробство. А застосування капіталу до землі, як указував

⁴⁷ Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. Винница, 1917, с. 15.

⁴⁸ Материалы подворной переписи Волинской губернии 1910 года, с. 235, 237.

⁴⁹ Фролов В. И. Указ. соч., с. 15.

⁵⁰ Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии, вып. I, с. 287.

⁵¹ Фролов В. И. Указ. соч., с. 15.

⁵² Статистический справочник по аграрному вопросу. М., 1918. Вып. 2, ч. 2, с. 12—14.

⁵³ Хуторские хозяйства Киевской губернии. К., 1911, Т. I, с. 49.

⁵⁴ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 3, с. 215—216.

В. І. Ленін, «означає технічні зміни в землеробстві, інтенсифікацію його, перехід до вищих систем рільництва, посилене вживання штучних добрив, поліпшення знарядь і машин, ріст використання їх, ріст використання найманої праці і т. д. ...Саме з цих процесів і складається загальний процес розвитку капіталізму в землеробстві»⁵⁵. Він супроводжується далішим розшаруванням сільського населення, утворенням нечисленної капіталістичної верхівки й пролетаризацією основної маси селянства.

Сільське господарство, таким чином, не було відірваним від загальноекономічного розвитку країни. Воно не лише постачало продовольство і сировину, але й було ринком збуту промислових виробів. Поступово встановлювалися безпосередні зв'язки сільського господарства й промисловості країни. Незважаючи на значні пережитки феодално-кріпосницьких відносин на Правобережжі, воно ставало складовою частиною загальної системи капіталістичного розвитку країни.

Проникаючи у селянські господарства, капіталізм підривав їх патріархальний характер, втягував в орбіту товарно-грошових відносин, сприяв диференціації селянства на антагоністичні групи й тим самим створював передумови для формування з нього союзника пролетаріату в соціалістичній революції.

⁵⁵ Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 27, с. 170.

Трибуна молодого автора

Б. А. МАРТИНЕНКО (Київ)

З ІСТОРІЇ МІЖСОЮЗНИЦЬКИХ ВІДНОСИН КАНАДИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1941 рр.)

Причини вступу Канади в другу світову війну на боці Англії в радянській історіографії загалом досліджені ґрунтовно¹. Однак якщо головний економічний аспект цієї проблеми — намагання канадських монополістичних кіл за допомогою британських військових замовлень добитися перетворення своєї країни у велику індустріальну державу — висвітлено досить повно, то політичні кроки правлячих класів домініону і насамперед їх результати показані ще недостатньо.

З початку другої світової війни канадський ліберальний уряд поклав в основу свого зовнішньополітичного курсу складне, але, на його думку, реальне завдання — досягти для своєї країни рівного політичного партнерства в Атлантичному трикутнику*, що формувався. На шляху до здійснення цих планів Канада намагалася, насамперед добитися права виступати у ролі посередника між Великобританією і Сполученими Штатами. Відіграючи роль своєрідного з'єднувального «моста» між Лондоном та Вашингтоном можна було б, як вважав канадський уряд, розраховувати на те, що домініон згодом стане вирішальною ланкою в англо-американських зв'язках і займе важливе місце у майбутній міжсоюзницькій коаліції.

Встановлення більш тісних контактів між двома великими англomовними державами в той час зумовлювалося наявністю сталих зв'язків між монополіями обох країн, з одного боку, та необхідністю подолання глибоких суперечностей між ними й промислово-фінансовими колами держав «осі» — з іншого. У зв'язку з цим, як відзначав канадський буржуазний історик Дж. Л. Гранатстейн, прем'єр-міністр Канади М. Кінг «плекав надію, що одного дня він зможе відіграти роль посередника між Англією та США»². Разом з тим уряд лібералів розраховував використати війну для розширення зони канадського впливу в Західній півкулі за рахунок ряду колоніальних володінь Англії та Франції й таким чином поділити з метрополією командні висоти у Британській співдружності. Вже 9 вересня 1939 р. М. Кінг, виступаючи в парламенті, заявив, що у війні, яка розпочалася, «Канада захищає себе, Ньюфаундленд, Лабрадор і французькі острови»³.

Щоб здійснити свої плани керівництво домініону почало приділяти велику увагу розширенню канадсько-американських зв'язків. До того ж Вашингтон був також зацікавлений у зміцненні контактів з своїм північним сусідом, про що добре знали в Оттаві. Президент Ф. Рузвельт ставився до Канади «з великим інтересом»⁴. Така позиція глави уряду Сполучених Штатів значною мірою пояснювалась насамперед інтере-

¹ Канада. 1918—1945. М., 1976; Лещенко Л. О. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції: Демократичні сили Канади у боротьбі проти фашизму, за свободу і бойове співробітництво з СРСР. 1941—1945 рр. К., 1973; Поздеева Л. В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны 1939—1941 гг. М., 1964 та ін.

* Мається на увазі союз між США, Великобританією та Канадою.

² Granatstein J. L. The Politics of Survival: The Conservative Party of Canada. 1939—1945. Toronto, 1967, p. 63.

³ Soward F. H., Parkinson J. F., Mackenzie N. A. M., MacDermot T. W. L. Canada in World Affairs: The Pre-War Years. London, Toronto, New York, 1941, p. 155.

⁴ Dickey J. S. The United States and Canada. New York, 1964, p. 51.

сами найбільших монополій США, що займали в економіці Канади провідні позиції. Ще напередодні війни американські інвестиції досягли там 4 млрд. доларів, а кількість дочірніх підприємств компаній Сполучених Штатів становила 2 тис. Такі провідні концерни США, як «Дженерал Моторс», «Форд», «Крайслер», «Стандарт Ойл», фактично безконтрольно панували на внутрішньому ринку домініону⁵.

Ідея М. Кінга полягала в тому, щоб, використовуючи американську зацікавленість у посиленні свого впливу в Канаді, заручитися підтримкою США у справі посилення політичної ваги Канади на міжнародній арені й таким чином нейтралізувати Англію, яка намагалася зберегти підлегле становище домініону.

Перша з початку війни спроба канадського прем'єр-міністра використати Сполучені Штати для здійснення своїх намірів мала місце весною 1940 р. 23—24 квітня в Уорм Спрінгс (штат Джорджія) відбулася зустріч М. Кінга з Ф. Рузвельтом. Коло питань, що обговорювалися, було досить широким. Зокрема, прем'єр-міністр запитав президента: «Чи існують труднощі у відносинах між Великобританією та США», а потім додав, що «Канада може надати будь-яку допомогу» з метою їх подолання⁶.

Він дав зрозуміти, що Оттава зацікавлена в політичній орієнтації на Вашингтон. Це підтверджує і сам хід переговорів. За свідченням Дж. Л. Гранатстейна, М. Кінг з усім погоджувався й «уникав будь-яких суперечностей з президентом»⁷. Ініціативу канадського прем'єра Сполучені Штати сприйняли позитивно.

Падіння престижу Н. Чемберлена в Англії у квітні 1940 р. (після вторгнення гітлерівців у Данію і Норвегію) та зміцнення позицій У. Черчілля, який вважався прибічником встановлення міцних зв'язків із США й відводив у цій справі особливе місце Оттаві⁸, здавалося сприяло втіленню в життя ідеї «канадського мосту» між Великобританією та Сполученими Штатами. Однак Лондон розглядав такого роду «міст» як засіб одержання «американської допомоги» і з свого боку планував підкорити його своєму контролю. Зрозуміло, що можливість англійської «опіки» в цій справі викликала незадоволення Оттави.

22 квітня 1940 р. М. Кінг одержав пропозицію британського міністра у справах домініонів А. Ідена взяти участь в імперській військовій конференції, що планувалася на липень — серпень того ж року⁹. Хоча на таких конференціях традиційно були присутні прем'єр-міністри всіх домініонів, М. Кінг на цей раз відмовився їхати в Лондон. 7 травня в посланні до канадського верховного комісара в Англії В. Мессі він писав, що його присутність в Оттаві «буде безперечно більш корисною, ніж... у Лондоні»¹⁰. На конференції Великобританія могла нав'язати вигідні їй рішення, а М. Кінг, звичайно, не бажав цього. Навпаки, він рішуче вимагав від метрополії визнання за Канадою провідної ролі у Співдружності, а також надання його країні відповідного місця у майбутньому Атлантичному трикутнику. 10 травня в телеграмі А. Ідену канадський прем'єр-міністр писав: «...В інтересах усієї Співдружності дуже важливо, щоб в цей... час позиція Канади як сусіда Сполучених Штатів була оцінена повністю. Наші стосунки із США включають в себе не лише постійне розглядування проблем, що впливають з нейтра-

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, ч. 1, спр. 136, арк. 44.

⁵ Pickersgill J. W. The MacKenzie King Record. Toronto. 1960. Vol. 1: 1939—1945, p. 108.

⁷ Granatstein J. L. Canada's War: The Politics of the MacKenzie King Government. 1939—1945. Toronto-London, 1975, p. 118.

⁸ Див.: Pickersgill J. W. Op. cit., p. 106.

⁹ Documents on Canadian External Relations (далі — DCER). Ottawa, 1974, Vol. 7, part 1, p. 409.

¹⁰ Ibid., p. 411.

літету Сполучених Штатів, а й спрямовані на пошуки засобів плодотворного співробітництва, яке... США, очевидно, зможуть налагодити на довгий час»¹¹. Лондон змушений був рахуватися з цими тенденціями в політиці свого домініону.

Тоді ж в урядових колах Англії виникла ідея залучити канадські збройні сили до захисту британських островних володінь в Атлантиці. 6 травня 1940 р. В. Мессі повідомив Оттаву, що міністр оборони Великобританії пропонує Канаді послати батальйон своїх військ на Ямаїку, який замінив би там англійський підрозділ¹². Через кілька днів Лондон запропонував домініону взяти під свій захист Бермуди й острів Кюрасао¹³. Керівники метрополії насамперед виходили з тогочасного воєнного становища. Водночас це могло символізувати згоду Великобританії на те, що Канада поділятиме з нею відповідальність за долю імперії. М. Кінг позитивно сприйняв ці пропозиції*, оскільки вони не тільки підвищували питому вагу Канади в Співдружності, а й відповідали тодішнім намірам канадського прем'єра щодо активного проведено проамериканського зовнішньополітичного курсу.

Зростання масштабів фашистської агресії, зокрема, розгром англо-французьких військ під Дюнкерком, капітуляція Франції й блокада Британських островів набагато прискорили канадсько-американське воєнно-політичне зближення. Вже 14 червня 1940 р. М. Кінг в розмові з послом США у Канаді Дж. Ф. Моффетом наполегливо пропонував розпочати взаємні консультації представників штабів двох країн з питань континентальної оборони¹⁴. Не маючи бажання втягуватися у війну, керівництво Сполучених Штатів не зразу відгукнулося на цю пропозицію. Переговори, на яких розглядалися переважно «американські інтереси», відбулися лише 11—12 липня 1940 р. За постачання північному сусіду незначної кількості стрілецького й артилерійського озброєння командування США добилося від канадського штабу згоди на встановлення американського військового контролю над важливими ділянками оборони країни та островом Ньюфаундленд. До того ж Оттава надавала Сполученим Штатам секретну інформацію про свою військову оборону¹⁵.

Огденсберзька угода, підписана 18 серпня 1940 р., широко відома в радянській історичній літературі, завершила оформлення воєнно-політичного союзу Канади й США. Як свідчить ряд канадських і американських буржуазних дослідників, Огденсберг був поворотним етапом в зовнішній політиці домініону. Він остаточно визначив перехід країни від британської до американської ери¹⁶. В той час М. Кінг ще не зрозумів, що припустився політичної помилки — замість досягнення для своєї країни «рівного партнерства» він замінив залежність її від Англії на залежність від Сполучених Штатів. Захоплений ідеєю створення Атлантичного трикутника, канадський прем'єр-міністр вважав власною заслугою американо-англійське зближення, що об'єктивно на зрівало. Так, підписання на початку вересня 1940 р. угоди між США і Великобританією про обмін есмінців на військові бази (під час переговорів М. Кінг відігравав роль головного арбітра між великими дер-

¹¹ Ibid., p. 413.

¹² Ibid., p. 816.

¹³ Ibid., p. 768.

* Канадські війська прибули на Ямаїку і Бермуди наприкінці травня 1940 р. (DCER, vol. 7, p. 1, p. 819).

¹⁴ The Moffat Papers: Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat, 1919—1943. (Ed. by N. H. Hooker), Cambridge, Massachusetts, 1956, p. 314.

¹⁵ Канада, 1918—1945, с. 460; Dziuban S. W. Military Relations between the United States and Canada, 1939—1945. Washington, 1959, p. 91—92.

¹⁶ Cuff R. D., Granatstein J. L. Canadian-American Relations in Wartime: From the Great War to the Cold War. Toronto, 1975, p. 101; Dickey J. S. Op. cit., p. 52.

жавами, відстоюючи при цьому інтереси США)¹⁷, було сприйнято ним як особистий успіх¹⁸.

Дальший розвиток воєнної обстановки сприяв безпосередньому зближенню Англії та Сполучених Штатів. Після укладення Троїстого пакту (27 вересня 1940 р.) американське командування на початку листопада розробило план «Дог». У ньому зазначалося, що в умовах, які склалися, поразка Великобританії може являти собою велику небезпеку, оскільки ослабить воєнні позиції США й полегшить фашистське вторгнення у Західну півкулю. Тому, зазначалося в цьому документі, необхідно вжити заходів, щоб не допустити цього.

29 січня 1941 р. у Вашингтоні почалися секретні американо-англійські переговори, під час яких було погоджено основи спільної стратегії обох країн у другій світовій війні й розроблено стратегічний план «АБЦ-1». Згідно з ним з двох можливих ворогів — Німеччини та Японії — перший був визначений як головний. У зв'язку з цим атлантичний напрям в стратегії США одержував пріоритет перед тихоокеанським і Англії мала бути гарантована безпека «за будь-яких обставин»¹⁹.

Усе це мало для Канади велике значення. З одного боку, оскільки «АБЦ-1» мав на меті запобігти поразці Англії й розпаду Британської імперії, то, зрозуміло, він відповідав інтересам Оттави. Проте, з іншого боку, налагодження прямого воєнного співробітництва між двома великими англомовними країнами робило канадське посередництво зайвим.

Уже в липні 1941 р. з'явилися перші ознаки того, що Канада відсувалася на другорядну роль у загальностратегічному курсі країн Атлантичного союзу. 14 липня в Лондоні почалися переговори між урядом Англії та емігрантськими урядами Греції, Люксембурга, Нідерландів, Норвегії та Польщі, що торкалися питань «післявоєнного економічного ладу». В той час, як США одержували вичерпну інформацію про їх хід, Канада була її позбавлена²⁰. 16 липня М. Кінг направив В. Мессі телеграму в Лондон, у якій висловив бажання «бути в курсі переговорів, що відбуваються»²¹. Однак Оттава так і не одержала інформацію, що її цікавила.

Неувагу до Канади було продемонстровано й під час Атлантичної конференції, що відбулася між головами урядів Великобританії та США 14 серпня 1941 р. в бухті Арджентія (Ньюфаундленд). Рузвельт, плануючи свою поїздку на цю зустріч, спочатку обрав маршрут через Оттаву до Квебека, де збирався пересісти на американський крейсер для дальшої подорожі до місця проведення конференції. Однак в останню мить президент відмовився від поїздки через Канаду, оскільки прийняв рішення не запрошувати М. Кінга до участі в переговорах²². Причина, що спонукала Ф. Рузвельта обійти завжди «вірного» йому канадського прем'єра, пояснювалася спільним намаганням Вашингтона та Лондона провести Атлантичну конференцію на найвищому рівні, для якого «домініон» був не досить авторитетним. До того ж Сполучені Штати, які виношували щодо Канади серйозні імперіалістичні наміри, так само як і Англію, не влаштовувала перспектива мати з домініоном відносини як з рівноправним партнером.

У зв'язку з цим при обговоренні на конференції Атлантичної хартії інтереси Канади взагалі не враховувалися. Обидва учасники домовилися просто розглядати її як один з домініонів Британської

¹⁷ Див.: Канада. 1918—1945, с. 457—458; Поздеева Л. В. Указ. соч., с. 158—169.

¹⁸ Див.: Pickersgill J. W. Op. cit., p. 142.

¹⁹ Див.: Поздеева Л. В. Указ. соч., с. 198—200, 243, 247; История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1974. Т. 3. с. 199—200.

²⁰ DCER, vol. 7, p. I, p. 231.

²¹ Ibid., p. 232.

²² Dziuban S. W. Op. cit., p. 62.

імперії²³. Така позиція США та Великобританії викликала серйозне незадоволення й розчарування канадських правлячих кіл. 25 серпня 1941 р. заступник міністра закордонних справ Канади Н. А. Робертсон зробив таку заяву: «Ніхто не в захопленні від формули, запропонованої як мотивування того факту, що домініон не візьме участі в резолюції, яка стверджує Атлантичну хартію»²⁴.

В міру поглиблення англо-американського зближення, якому із самого початку сприяла Канада, ілюзії Оттави щодо рівного партнерства з атлантичними союзниками поступово зникали. Як пише американський буржуазний історик Дж. І. Джонсен, «виникав парадокс — чим більше зближались Лондон і Вашингтон, тим реальніше втрачалася для Канади можливість використати одну сторону як протизвагу іншій. Навпаки, у канадців з'явилася нова турбота — стежити за тим, щоб дві великі держави не ігнорували... інтересів Канади й не принижували її значення»²⁵.

У вересні 1941 р. в Лондоні відбулася міжсоюзницька конференція, що обговорювала умови Атлантичної хартії. В ній взяли участь представники майже всіх країн антифашистського блоку: СРСР, Англії, Бельгії, Чехословаччини, Греції, Польщі, Голландії, Норвегії, Югославії, Люксембургу й «Вільної Франції»²⁶. Канада ж знову залишилася осторонь.

У жовтні — грудні 1941 р. між США та Японією відбулася серія переговорів²⁷, у ході яких Сполучені Штати представляли інтереси й інших зацікавлених держав. У листопаді того ж року дипломатичні представники США передали Англії, Китаю, Нідерландам і Австрії докладну інформацію про хід переговорів. Канаді ж, незважаючи на її безпосередню зацікавленість у розвитку подій на Тихому океані, такої інформації не було надано. Як визнає американський історик С. У. Дзюбан, навіть М. Кінг, відомий своєю лояльністю до Вашингтона, «висловив занепокоєння й розчарування з цього приводу»²⁸. Канада не одержала також доступу на конференцію військових представників США, Англії, Китаю та Ісландії, що відбувалася в середині грудня 1941 р.²⁹

22 грудня того ж року у Вашингтоні розпочалася конференція США і Великобританії під кодовою назвою «Аркадія». Її головною метою було вироблення узгодженої воєнної стратегії й тактики Атлантичного союзу в зв'язку із вступом Сполучених Штатів у війну. Американські та британські представники підтвердили план «АБЦ-1» і попередньо домовилися про створення об'єднаного комітету начальників штабів обох країн, який був сформований у січні 1942 р.³⁰ З того часу США й Англія взяли у свої руки керівництво всіма стратегічними діями західних союзників, повністю усунувши Канаду від вирішення важливих справ. За висловом канадського журналіста А. Л. Барта, становище домініону в системі атлантичних зв'язків на кінець 1941 р. реально звелось до «обмеженої незалежності»³¹.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні представники країн антигітлерівської коаліції підписали важливий документ — Декларацію 26 держав (відому як «Декларація Об'єднаних Націй»). У цій визначній міжнародній події Канада не брала участі. Отже, на початок 1942 р. стало ясно, що політичні плани канадського уряду зазнали цілковитого краху.

²³ DCER, vol. 7, p. 1, p. 224.

²⁴ Ibid.

²⁵ Johnsen J. E. The Reference Shelf, vol. 17, № 3; Canada and the Western Hemisphere. New York, 1944, p. 114.

²⁶ История второй мировой войны. 1939—1945 гг. М., 1975. Т. 4, с. 168.

²⁷ Burns J. M. Roosevelt: The Lion and the Fox. New York, 1956, p. 460—461.

²⁸ Dziuban S. W. Op. cit., p. 70.

²⁹ История второй мировой войны. 1939—1945 гг., т. 4, с. 384.

³⁰ Там же, с. 364—385.

³¹ Цит за: Canada. Ed. by Brown G. W. Los Angeles, London, 1950, p. 516.

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ КЛАСОВОЇ СВІДОМОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

Глибокі зміни у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь соціалізму й комунізму викликають люту і ненависть імперіалістичної реакції та її вірних прибічників — сучасних ревізіоністів. У Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» підкреслюється, що ворожа пропаганда всіляко намагається «...очорнити соціалізм, прикрасити імперіалізм, його грабіжницьку, нелюдську політику й практику. Перекручена інформація і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправа і просто безпардонна брехня — все пускається в хід»¹.

Особливе місце при цьому відводиться антикомунізмові, який у протиставленні із соціалізмом веде свої атаки глобально, в масштабах усього світу, щоб не лише загальмувати розвиток прогресивних ідей, підірвати авторитет міжнародного комуністичного й робітничого руху, національно-визвольних революцій, а й повернути назавжди втрачені позиції.

Саме під час вивчення у старших класах середньої школи ряду тем у курсі нової історії вчитель має можливість, як свідчить практика, ширше розкривати реакційну суть соціал-реформізму та ревізіонізму, формувати в учнів класову оцінку тих чи інших соціальних явищ. Реальне здійснення такого важливого завдання полегшується тим, що, крім уроків, викладач має у своєму розпорядженні матеріали факультативу «Сучасний міжнародний комуністичний і робітничий рух»².

Під час підготовки до занять учитель може користуватися ґрунтовними статтями та монографіями радянських учених, в яких глибоко й всебічно висвітлюється антинауковий характер та антикомуністична спрямованість ідеології і практики цих шкідливих течій в робітничому русі. Слід також використати надруковані останнім часом праці, які допоможуть детально розібратися в основних напрямках критики соціал-реформістських та ревізіоністських теорій³.

При вивченні матеріалу про соціальні корені ревізіонізму насамперед необхідно, щоб учні засвоїли поняття «ревізіонізм» та «опортунізм». Для цього діти активно працюють із словниками. Мета подібної форми самостійної роботи в даному випадку — вивчити цілу групу нових термінів, логічно зв'язаних один з одним (утопічний соціалізм, соціал-демократія, соціал-реформізм, ревізіонізм, центризм, антикомунізм, клерикалізм тощо), пояснити їх значення.

В процесі словникової роботи учні повинні дійти висновку, що соціал-реформізм і ревізіонізм, які виникли під впливом ряду факторів усередині робітничого та комуністичного руху, являють різновид сучасного опортунізму.

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979, с. 6.

² Програми факультативних курсів для восьмирічної і середньої школи. Історія і обществоведение. М., 1978.

³ Див.: На фронтах идеологических битв. Проблемы идеологической борьбы на современном этапе. М., 1979; Осадчая Ж. В. Современный лейборизм: идеология и политика. М., 1977; Полов С. И. Как правые социалисты воюют против социализма. М., 1971; Соколов Г. С. Апологетические концепции социал-реформизма. М., 1975; Тихоненко С. Л. Критика буржуазных и ревизионистских фальсификаций марксистско-ленинского учения о всемирно-исторической роли рабочего класса. М., 1977 та ін.

При цьому вчитель особливо підкреслює думку В. І. Леніна про те, що опортуністи фактично є агентами й союзниками буржуазії⁴.

Слід мати на увазі, що аналіз історичних коренів ревізіонізму в процесі викладання історії ґрунтується на необхідності закріплення у старшокласників глибоких понять про реакційну сутність його сучасних течій. Так, при вивченні теми «Німеччина наприкінці XIX — на початку XX ст.» і матеріалу про опортуністичне переродження керівництва німецької соціал-демократії (9-й клас) слід зробити особливий наголос на тому, що буржуазія знайшла вразливі місця в діяльності робітничої партії цієї країни: 1) розбіжності у поглядах лассальянців та ін.; 2) ідейна нестійкість керівного центру та засилля дрібнобуржуазних елементів у її керівництві.

У цій найбільш численній робітничій партії Європи з'явилися ренегати, які першими закликали до ревізії найголовніших принципів марксизму, ті, хто вважав себе «правовірними» учнями Маркса й Енгельса, — Лассаль, Бернштейн, Штаммер, а також Каутський, Адлер, Бауер та ін. Ці апологети ревізіонізму та їх прибічники намагалися вихолостити основу марксизму — діалектику, «модернізувати» марксистську політичну економію, теорію наукового соціалізму. Пов'язуючи навчальний матеріал із сучасністю, вчитель розповідає про те, що на таких же позиціях нині перебувають «стовпи» ревізіонізму: Р. Гароді у Франції, Е. Фішер в Австрії, Р. Сасаки в Японії, Л. Сенгор у Сенегалі та ін.

Учні роблять висновки про те, що ревізіонізм насамперед є продуктом так званої «мирної» епохи розвитку робітничого руху — за умови використання парламентаризму, легальних форм боротьби. Це породило тенденцію до заперечення класових виступів пролетаріату і соціалістичної революції взагалі, ідею «соціального миру» та т. ін.

Виникненню ревізіонізму сприяла також політична практика буржуазії. Викладачу варто згадати про те, що для захисту свого панування буржуазія використовує методи насильства. Коли вона пускає в хід «ліберальні» методи, виникає правий опортунізм, центризм, реформізм. Володимир Ілліч Ленін писав: «Певні верстви робітничого класу..., а також дрібнобуржуазні попутники всередині соціалістичних партій стали головною соціальною опорою цих тенденцій і провідниками буржуазного впливу на пролетаріат»⁵.

Підсумовуючи сказане, слід поставити учням такі запитання:

1. Як буржуазія використовувала кооперативний рух у своїх класових інтересах?
2. Кому було вигідне угодовство правої соціал-демократії з буржуазією?
3. Як ви оцінюєте перехід опортуністичної верхівки німецької соціал-демократії на бік імперіалізму?
4. Проаналізуйте результати реформістського переродження німецької соціал-демократії.
5. Чому епідемія ревізіонізму вразила цілий ряд європейських робітничих партій?

Старшокласники готують письмові відповіді та одночасно працюють із словниками та довідниками, підбирають та синтезують матеріал, використовуючи ряд джерел, які були рекомендовані вчителем. При цьому увага учнів акцентується на класовому характері соціал-реформізму та ревізіонізму, їх ворожості інтересам трудящих мас.

Вивчаючи в 9 класі тему «Англія наприкінці XIX — на початку XX ст.», вчитель має нагоду розкрити таке соціальне джерело й класові корені реформізму, як підкуп верхівки робітників, які працю-

⁴ Див.: Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму. — Повне збір. творів, т. 30, с. 168—169.

⁵ Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП. — Повне збір. творів, т. 26, с. 154.

ють в метрополії. Старшокласники вже знають, що величезні колоніальні володіння Великобританії забезпечували капіталістам гарантований ринок збуту й надприбутки. Вчитель підкреслює при цьому, що за рахунок надприбутків буржуазія мала можливість підкупити робітничу верхівку й керівників тред-юніонів. Вони відкрито визнавали теорію та практику класової співпраці, відкидаючи в той же час боротьбу за встановлення соціалістичного ладу.

Слід також відзначити, що у розглядуваний період в Англії збільшується кількість різного типу політичних організацій. У 1881 р. створюється «Демократична федерація» на чолі з Г. Гайдманом. Федерація не висувала на порядок денний питань про неминучість виникнення соціалізму чи про владу пролетаріату. Тому вона не стала організацією, яка б спиралася на підтримку широких мас трудящих.

Серед інших товариств, які теж нібито пропагували соціалізм, були фабіанці (товариство було назване фабіанським на честь стародавнього римського полководця Фабія Кунктатора, відомого виключно забарністю.— О. Б.). Ці опортуністи були безпосередніми ідеологічними попередниками сучасних лейбористів. Фабіанці відразу зайняли ворожу позицію щодо марксизму. Основою своєї політики вони оголосили принцип поступовості соціальних змін.

Реформістські положення про поступову еволюцію капіталізму в соціалізм ортодоксально стали повторювати (й повторюють донині) лейбористські лідери.

Учні повинні усвідомити, що з утворенням у 1900 р. лейбористської партії в Англії її керівники зробили все можливе для того, щоб посягати серед робітників ілюзії, примирити маси з буржуазною державою, відвернути від боротьби за демократію, за владу. Хоча лейбористи й назвали себе «соціалістичною партією», але їх «демократичний соціалізм» базується тільки на етичному ідеалі, тобто є соціалізмом на словах.

Учитель повинен виділити, зокрема, той факт, що хоча за складом вона є в основному робітничою партією, однак за характером ідеології та політичної орієнтації її керівництва насправді є типовою буржуазною.

Умінню учнів дати правильну класову оцінку діяльності керівництва лейбористської партії, його ролі прислужників буржуазії певною мірою сприяє самостійне складання тез за окремими творами, в яких глибоко розкриваються ті або інші історичні явища. Такі тези старшокласники готують за півтора-два тижні до початку вивчення відповідної теми уроку. Вони не лише допомагають формувати в учнів навички самостійної роботи над історичними документами, але, що теж має важливе значення, залучати до активної участі в ній всіх школярів, поглиблювати знання конкретних фактів, їх осмислення та аналіз. Найкращі за змістом тези записуються на дошці або зачитуються на уроці.

Після вивчення матеріалу про опортуністичне переродження найбільших європейських робітничих партій викладач історії Боярської середньої школи № 4 Києво-Святошинського району Київської області, наприклад, пропонує учням скласти тези за працею В. І. Леніна «Незгоди в європейському робітничому русі», яка вивчається за програмою. Наводимо найкращі серед них:

1. Основні незгоди в робітничому русі базувалися на тактиці боротьби марксистів проти опортунізму.

2. Буржуазні та ліберально-демократичні елементи, нові «рекрути» робітничого руху» (за словами В. І. Леніна) неспроможні порвати з усіма традиціями буржуазного й, особливо, буржуазно-демократичного світогляду.

3. Всупереч марксизму ці елементи пропагують ідеї про те, що робітничая партія є всього-на-всього партією реформ.

4. У боротьбі проти робітничого руху буржуазія застосовує, крім методів насильства, ще й тактику поступок і реформ, щоб послабити класову боротьбу.

У процесі підготовки до проведення окремого, спеціального факультативного заняття за темою № 5 «Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал» у середній школі № 32 м. Києва викладачі звертають особливу увагу на вивчення геніальної праці В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу». Після аналізу її дев'ятого розділу, а також ряду інших статей⁶ школярі готують тези, які полегшують процес вироблення в них класової оцінки опортунізму як соціального явища.

Крім ленінських праць, учням було рекомендовано в процесі підготовки рефератів ознайомитися з додатковою літературою⁷ з теми. Це сприяло формуванню в них класових оцінок опортунізму та його різновидів. На семінарі старшокласники виступають з рефератами, які обговорюються на факультативі. В них коротко викладено позиції авторів з тих чи інших питань. Наводимо тематику рефератів до семінарського заняття:

1. Ревізіонізм — різновид опортунізму.

2. Класові корені й сутність опортунізму.

3. Боротьба марксистів проти опортунізму в міжнародному робітничому русі.

4. Боротьба більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти опортуністів.

У своїх рефератах слухачі факультативу на підставі вивчення ленінських праць зробили правильний висновок про класову природу опортунізму. Один із дев'ятикласників цілком вірно охарактеризував духовного «батька» ревізіонізму Едуарда Бернштейна, який виступав за ревізію (перегляд) марксизму з позицій буржуазного лібералізму. Учень відзначив, що ревізіонізм, як указував В. І. Ленін, завжди був і залишається опортуністичною течією серед робітничого класу. Його політика орієнтувала трудящих жертвувати корінними класовими інтересами пролетаріату заради будь-яких тимчасових «вигод хвилини»⁸. Розглядаючи реакційну сутність сучасного ревізіонізму, старшокласник навів слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва про те, що нині «ревізіонізм — це відступ від пролетарських класових позицій, це підміна марксизму-ленінізму різного роду буржуазними і дрібно-буржуазними концепціями...»⁹.

В. І. Ленін показав, що сутність краху II Інтернаціоналу полягала насамперед у зраді опортуністичними лідерами цієї організації інтересів соціалізму та робітничого класу, а також у підтримці буржуазії.

У заключному слові вчитель визначив найкращі реферати, в яких розглянуто особливості ревізіонізму, його класову основу тощо.

Ефективність таких семінарів не лише в тому, що вони позитивно впливають на вивчення наступних тем курсу. Матеріали своїх рефератів учні використовують у процесі підготовки доповідей для вечорів «Історія і сучасність», повідомлень на політінформаціях, у лекціях.

Все це сприяє вихованню у старшокласників класової свідомості, зокрема, формуванню в них класової оцінки коренів реформізму та ревізіонізму. Дальша цілеспрямована робота повинна вже проводитися на уроках новітньої історії.

О. і. БЕВЗА (с. Вишневе Київської обл.)

⁶ Див.: Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм.— Повне збір. творів, т. 17, с. 15–23. Марксизм і реформізм.— Там же, т. 24, с. 1–4 та ін.

⁷ Качанов А., Шумский В. История классового разоружения. М., 1972; Мидцев В. В. Ревизионизм на службе антикоммунизма. М., 1975; Текмин Я. Г. Ленин и международная социал-демократия. М., 1968; Яковлев Л. И. Очерки по истории международной солидарности трудящихся. М., 1974; Сапцевич А. В. Вивчення теми «Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал» на уроках нової історії в IX класі середньої школи. К., 1958 та ін.

⁸ Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм.— Повне збір. творів, т. 17, с. 21.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті К., 1971. Т. 2, с. 372.

КЛАРА ЦЕТКІН І УКРАЇНА (до 125-річчя з дня народження)

Життя і діяльність Клари Цеткін — яскравий, надихаючий приклад для всіх борців за ідеали соціалізму і комунізму, за мир і прогрес на землі. В. І. Ленін вважав її

представницею «...кращих соціалістів у Німеччині»¹, підтримці яких раділи більшовики². З революційною Росією К. Цеткін була зв'язана протягом усього свого життя, починаючи з ранньої юності. Під впливом російського революційного руху, геніальних ленінських ідей проходила її діяльність. В історико-партійній літературі висвітлені питання зв'язку німецької інтернаціоналістки з Росією³. Значний вклад у висвітлення цієї теми внесли історики НДР⁴. У даній статті зроблено спробу висвітлити інтернаціональні зв'язки К. Цеткін з Україною.

Формування марксистських поглядів Клари Цеткін (Ейснер) відбувалося під впливом її чоловіка російського емігранта Осипа Цеткіна, який, як пізніше вона відзначала, мав найглибший і тривалий вплив на її духовний розвиток⁵. З допомогою чоловіка К. Цеткін почала вивчати російську мову, якою вона оволоділа настільки, що могла займатися перекладами⁶, а на кінець життя навіть трохи розмовляти нею⁷.

Перебуваючи в 1882 р. разом з чоловіком в еміграції в Парижі, Клара Цеткін активно включилася в політичне життя, брала участь у діяльності соціал-демократичного союзу. Проживаючи в колонії російських емігрантів, вона познайомилася з революційним рухом у Росії.

В. І. Ленін не раз говорив про необхідність використовувати досвід робітничого руху за рубежом. Він писав: «Завдяки вимушеній царизмом емігрантщині революційна Росія мала в другій половині XIX століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»⁷. І на початку XX ст. багато російських революціонерів, перебуваючи в еміграції, вчилися у більш досвідченої і тоді ще революційної німецької соціал-демократії. В той же час члени РСДРП брали активну участь у міжнародному робітничому русі. Вони були, за висловом К. Цеткін, у перших рядах борців за полі-

¹ Ленін В. І. Відозва про війну.— Повне збір. творів, т. 27, с. 3.

² Див.: Ленін В. І. Кларі Цеткін.— Повне збір. творів, т. 50, с. 127—128.

³ Кларин В. М. Творческое содружество выдающихся педагогов Н. К. Крупской и К. Цеткин.— Советская педагогика. 1959, № 11; Радькова О. Г. Борьба К. Цеткин за вовлечение работниц в освободительное движение пролетариата. Минск. 1976; Карпова Л. А. Клара Цеткин і Україна.— Трибуна лектора, 1978, № 3; Родина Л. В. Из истории интернационалистской деятельности К. Цеткин.— Вопросы истории КПСС, 1979, № 8; Бабиченко Л. Г., Петрова Т. Н. Клара Цеткин — пламенная революционерка и интернационалистка, верный друг Страны Советов.— Новая и новейшая история, 1981, № 5—6.

⁴ Staude F. Der Einfluss der Revolution von 1905—1907 in Russland auf Cl. Zetkins politisches und publizistisches Wirken. In: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. 1975, Nr. 1, derselbe: Zetkins Weg zum proletarischen Internationalismus; Oeckel C. Clara Zetkin und ihr Verhältnis zur russischen revolutionären Bewegung in den 90-er Jahren des 19. Jahrhunderts; Partisch G. Zur Tätigkeit Cl. Zetkins als Präsidentin der Sektion zum Stadium der Theorie und Praxis der internationalen Frauenbewegung (1927—1933); In: V-Clara-Zetkins-Kolloquium der Forschungsgemeinschaft «Geschichte des Kampfes der Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau». Leipzig. 30. November 1977. Leipzig, 1978.

⁵ Штауде Ф. Связи К. Цеткин с русским революционным рабочим движением.— Ежегодник германской истории, 1976, М.: Наука, 1977, с. 157.

⁶ К. Цеткін переклала кілька праць Г. В. Плеханова для «Плюе Цайт». Див.: Wegner M. Deutsche Arbeiterbewegung und russische Klassik. 1900—1918. Berlin. 1971 S. 331.

⁶ Стасова Е. О Кларе Цеткин. Из личных воспоминаний.— Смена, 1941, № 3, с. 8.

⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівини» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 7—8.

тичні й громадянські права⁸. Це стосується і таких видатних діячів нашої партії, як Н. К. Крупська, О. М. Коллонтай, О. Д. Стасова, І. Ф. Арманд, С. І. Голнер, О. Ф. Розмирович, К. М. Самойлова та інші, з якими К. Цеткін протягом багатьох років плідно співробітничала, ділилася багатющим досвідом легальної і нелегальної роботи. Цей досвід вони використовували в своїй діяльності як за кордоном, так і в Росії.

Коли на початку ХХ століття розширився революційний рух в Росії, активну участь у ньому брали і народні маси України: в Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах відбувалися демонстрації, страйки, в Полтавській і Харківській губерніях селяни палили поміщицькі маєтки, розгорнувся масовий студентський рух⁹. К. Цеткін називала ці події «зірницями революції»¹⁰. Вона допомагала ленінській «Іскре» в підшукуванні нелегальних адрес у різних містах Німеччини, на які можна було посилати матеріали й листи для «Іскры» з Росії¹¹.

У 1905 р. в Росії спалахнула перша буржуазно-демократична революція. Цеткін зустріла її з великим піднесенням. У журналі «Гляйхайт» («Рівність»), редактором якого вона була протягом 25 років, друкувалися матеріали про революційні події в Росії, в тому числі на Україні, а також про її діячів. Так, у 1905 р. у № 5 журналу «Гляйхайт» було вміщено статтю «Марія Львівна Бердичевська. Портрет і біографічні дані» (із серії «Біографії героїчних російських жінок»), яка була написана, як відзначала К. Цеткін, «за нашим братським органом «Іскра»¹². В ній розповідається про діяльність 26-річної революціонерки, що загинула на барикадах, та її брата — народовольця, діяльність якого була пов'язана з Україною¹³. В 1906 р. в «Гляйхайт» було опубліковано матеріал про революціонерку Е. Ріскінд, яка вступила в ряди безстрашних солдатів революції. Е. Ріскінд училася й починала свою революційну діяльність у Харкові¹⁴.

У «Політичному огляді» «Гляйхайт» у липні 1905 р. розповідалося про заворушення на флоті, про революційний «Потемкин», «Нарешті... революція вилилася в давно очікувану форму протесту збройних сил, хоч провісники цього були ще раніше»¹⁵, — повідомлялось в статті. Результат подій на «Князе Потемкине» ще невідомий, зазначалося в ній, але можна з упевненістю сказати, що вони не обмежаться одним кораблем або навіть одним флотом, що «...їх іскри вже перекидаються з Одеси на Балтійське море, в Лібаву, навіть у Кронштадт, у військову гавань в Петербурзі»¹⁶. Далі автор зазначав, що б не сталося найближчим часом, ця подія не пройде безслідно. «Якщо навіть революційні моряки з яких-небудь обставин загинуть раніше, ніж впаде царизм, їх перший успіх в усякому разі наніс царизму смертельного удару...»¹⁷. Через рік журнал «Гляйхайт» знову повертається до подій у Росії, пише про заворушення в армії, про те, що «...традиції «Князя Потемкина» ще не погасли на фронті»¹⁸.

К. Цеткін не тільки уважно стежила за долею бунтівного корабля, а й практично допомагала учасникам повстання на «Потемкине». Після придушення повстання один з його учасників жив кілька днів в її замиському будинку в Сілленбухе, поки товариші не переправили його до Гамбурга¹⁹.

У «Гляйхайт» зустрічаються згадування про селян і робітників України, які боролися за свої права поряд з представниками інших націй, про ганебний процес Бейліса, про жіночий рух на Україні²⁰ і т. д.

Як визнаний теоретик і керівник міжнародного жіночого робітничого руху К. Цеткін робила значний вплив на розвиток жіночого руху в Росії, і зокрема, на

⁸ Gleichheit (далі — Gl.), 1904, № 5, 24 März.

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1977, с. 38—39.

¹⁰ Ильберг Г. Клара Цеткин. М., 1958, с. 93.

¹¹ Крупская Н. К. Клара Цеткин. М., 1933, с. 12—13.

¹² Gl., 1905, 8 März.

¹³ Там же.

¹⁴ Gl., 1906, № 2, 24 Januar.

¹⁵ Gl., 1905, № 14, 12 Juli.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Gl., 1906, № 13, 27 Juni.

¹⁹ Dognemann L. Clara Zetkin. Leben und Wirken. Berlin, 1974, S. 173.

²⁰ Царская цензура и жандармы о К. Цеткин. — Красный архив, т. 5(60). М., 1933, с. 139. (Далі — Царская цензура...); Gl., № 18, 1917, 8 Juni. Правда, цей номер вийшов уже не за редакцією К. Цеткін, але в ньому друкувалися ще матеріали, підготовлені, можливо, нею.

Україні. Її праці, присвячені жіночому питанню, були відомі українським революціонерам задовго до Жовтня. Багато керівників російського жіночого руху не лише виховувалися на її творах, а й безпосередньо працювали під її керівництвом. До таких діячів належать О. М. Коллонтай, К. М. Самойлова та інші.

Особливе місце в інтернаціональних зв'язках К. Цеткін, безумовно, належать зв'язкам з О. М. Коллонтай, з якою вона познайомилася ще в період російської революції 1905—1907 рр. Їх дружба і плідне співробітництво тривали все життя*. О. М. Коллонтай пише про величезний вплив, який зробила на неї К. Цеткін. Після конференції жінок-соціалісток, організованої в 1906 р. німецькою марксистською, Олександра Михайлівна відзначала: «Конференція мені дала точку опори в питанні про роботу партії серед жінок. Зустрічі й бесіди з Кларою Цеткін... утвердили мене в правильності мого прагнення створити при партії апарат по роботі серед жінок»²¹, а після Штутгартської конференції 1907 р. вона «повернулася в Росію з досить визрілим планом роботи серед працівниць»²².

В листуванні між О. М. Коллонтай і К. Цеткін з питання про інтернаціональний жіночий рух згадується також і Україна. Так, у листі О. М. Коллонтай до К. Цеткін (1914 р.) Олександра Михайлівна повідомляла, що з Києва прислали звіт про роботу серед жінок, який повинен увійти як складова частина в її звіт про жіночий рух в Росії для майбутньої міжнародної соціалістичної конференції²³. О. М. Коллонтай внесла свій вклад у розвиток революційного, і зокрема, жіночого руху на Україні і своїми теоретичними працями, і своєю практичною діяльністю²⁴.

Праці К. Цеткін, її ім'я були широко відомі в Росії. Ім'я К. Цеткін з'являється в матеріалах особливого відділу Департаменту поліції в 1899 р.²⁵. Воно занесене в список № 1 «...осіб, що вибули за кордон», за якими «...після (їх) повернення в межі Росії належить установити секретний нагляд, а якщо при митному догляді їх багажу виявиться що-небудь погане, арештувати»²⁶. Незважаючи на всі перешкоди цензури, окремі праці К. Цеткін доставлялися в Росію вже з кінця XIX ст., а на початку XX ст. вони почали перекладатися й видаватися в Росії. Друкувалися вони легально або напівлегально. Так, петербурзькі видавництва «Молот» у підпільній друкарні надрукували працю К. Цеткін «Жінка і економічне питання», «Утро» — окремою брошурою доповідь К. Цеткін на жіночій конференції в Бремені (1904 р.). В електродрукарні Левенштейна в 1906 р. вийшла брошура «Початок жіночого робітничого руху в Німеччині». Московське видавництво «Свободное слово» в 1907 р. випустило «Виборче право жінок. Доповідь, прочитана на 4-й соціал-демократичній конференції німецьких жінок у Маннгеймі». Праці К. Цеткін видавалися і на Україні: в 1905 р. в Одесі вийшли «Розумовий пролетаріат, жіноче питання і соціалізм» (перше легальне партійне видавництво «Вперед»), «Жіноче питання і німецьке студентство» (видавництво М. С. Козмана), «Шкільне питання і соціал-демократія». Реферат, прочитаний на 3-й жіночій конференції в Бремені. («Новая заря» и «Новая жизнь»), «Жінка і економічне становище» («Молот»). Остання брошура надрукована видавницею О. М. Алексеевою в 1905 р. в Одесі в друкарні Гальперина і Швейнера.

За далеко неповними даними Особливого відділу Департаменту поліції вони були виявлені в 16 місцях тодішньої Малоросії, в різних губерніях, повітах, містах і селах, у тому числі в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Чернігові і т. д. Так, у 1897 р. у студентів Харківського технологічного інституту була конфіскована

* У статті Карпової Л. А. «Пламенный трибун К. Цеткин» допущено неточність: автор стверджує, що початок дружби між цими відомими діячами поклав лист О. М. Коллонтай від 24 листопада 1917 р. (Трибуна лектора, 1976, № 7, с. 39).

²¹ Коллонтай А. М. Автобиографический очерк.— Пролетарская революция, 1922, № 3, с. 271.

²² Там же, с. 273.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 528, оп. 1, спр. 1119, арк. 1—2.

²⁴ Крім праць з жіночого питання, які були широко відомими українському читачеві, О. М. Коллонтай публікувала статті, присвячені подіям на Україні. Так, 3-го червня в «Правде» була вміщена її стаття на захист німецьких військовополонених на Україні, в серпні того ж року в «Донецком пролетарии» з'явилася стаття «Работница и городская дума» та ін. О. М. Коллонтай працювала в Харкові, Києві, Луганську, в квітні 1919 р. вона була призначена наркомом пропаганди та агітації Української республіки.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 л-во, 1899 р. спр. 1578, арк. 1.

²⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 443, арк. 48.

видана літографським способом книга К. Цеткін «Зміни в економічному становищі жінок»²⁷. У самих різних верств населення України були вилучені книги хороброї німецької революціонерки: писаря земської управи Н. Тищенко, який займався розповсюдженням нелегальної літератури в м. Конотопі, у зубного лікаря Г. І. Зак у Ніжині, у селянина Старобільського повіту Харківської губернії А. В. Востова, у робітника Харківського заводу С. І. Єгоренкова — члена правління бібліотеки для ремісників²⁸. У кандидата права, дворянина Н. В. Петрова в Харкові серед книг А. Бебеля, Ф. Енгельса, П. Лафарга була і праця К. Цеткін «Жіноче питання і німецьке студентство»²⁹. В крамниці міщанина І. Ш. Індицького в м. Полтаві під час обшуку було відібрано 833 примірники літератури, серед них «Шкільне питання» К. Цеткін. У 1911 р. в студента Харківського університету С. Тугушева «під час обшуку знайдено пакет з брошурами», серед яких праці К. Маркса, А. Бебеля, В. І. Леніна, К. Лібкнехта і 2 брошури К. Цеткін «Жінка і її економічне становище» та «Жіноче питання і німецьке студентство». Під час обшуку в робітніці Деменіної О. П. з м. Одеси були знайдені рукописи революційного змісту, книги, прокламації, серед них і праця К. Цеткін «Жінка і її економічне становище»³⁰.

Під час обшуків у революціонерів вилучали і матеріали про К. Цеткін. Так, у 1913 р. у члена РСДРП Г. І. Юдіної в Києві були відібрані бланки опитних листів, що стосувалися фабричного і ремісничого виробництва, фото К. Маркса та вирізка з французької газети, озаглавлена «Що думає Клара Цеткін про рух жінок-соціалісток у Франції»³¹. Праці К. Цеткін були в списку «творів друку, на які накладено арешт» і які «підлягають знищенню»³². Царські цензори зараховували твори сміливі революціонерки до найнебезпечніших для російського самодержавства. Вони стверджували, що журнал «Гляйхайт» виявляє надто вороже ставлення до існуючого в Росії способу правління, є органом бойового соціалізму, і вимагали заборонити його ввезення в країну³³.

Звістку про перемогу соціалістичної революції в Росії К. Цеткін зустріла з ентузіазмом. Вона вжила ряд заходів, щоб донести до широких мас її смисл та історичне значення. Через кілька днів після опублікування в німецькій пресі маніфесту II Всеросійського з'їзду Рад «До робітників, солдат і селян!» вона в статті «За мир», опублікованій у «Додатку для жінок», дає докладний коментар цього документа. 30 листопада в «Додатку» К. Цеткін виступає із статтею «Боротьба за владу і мир у Росії», в якій вперше в закордонній пресі дано марксистську оцінку Жовтневої революції в Росії. Стаття була перекладена російською мовою і вийшла під цією ж назвою кількома виданнями в Москві, Петрограді та інших містах, у тому числі в Катеринославі у видавництві обласного комітету Донецько-Криворізького басейну і в Харкові в 1919 р.

Брошура К. Цеткін «Боротьба комуністичних партій проти війни і воєнної небезпеки» була надрукована в Харківському видавництві («Шлях освіти», 1923 р.), а доповідь «5 років російської революції і перспективи світової революції», зроблена К. Цеткін на конгресі Комінтерну під заголовком «Жовтнева революція», — там же, у видавництві «Пролетарий» у 1924 і 1925 рр. Видання 1925 р. вийшло з передмовою С. І. Гопнер, яку К. Цеткін давно знала і підтримувала з нею дружні відносини. Харків також зазначений як місто, де можна було через «Книгу—поштою» виписати брошуру К. Цеткін «Восьме березня — крок до світової революції» (М.-Л., 1927). У збірнику «Міжнародний жіночий день» (Харківське видавництво «Пролетарий», 1927 р.) було вміщено статтю К. Цеткін «До міжнародного комуністичного жіночого дня», а також інші праці, особливо «Спогади про Леніна» виходили в багатьох містах України.

Багато уваги К. Цеткін приділяла останньому періоду громадянської війни, що проходив в основному на українській території. Викриваючи загарбницьку політику Заходу, К. Цеткін писала: «Мир» — було першим словом Радянської Республіки, пер-

²⁷ Карпова Л. О. Назв. праця, с. 23.

²⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1439, оп. 1, спр. 563, ч. 1, арк. 136 зв.; спр. 561, ч. 1, арк. III, III зв.; ф. 336, оп. 1, спр. 1668, арк. 20 зв.; спр. 3460, арк. 61—79 зв.

²⁹ Там же, спр. 3485, арк. 42—45.

³⁰ Там же, ф. 320, оп. 1, спр. 1062, ч. 1, арк. 186—190; ф. 385, оп. 1, спр. 1999, арк. 70; ф. 705, оп. 1, спр. 679, арк. 89—147.

³¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 385, оп. 1, спр. 2696, арк. 65.

³² Там же, оп. 1, ч. 3, спр. 2696, арк. 93; ф. 1335, оп. 1, спр. 767, арк. 180.

³³ Царская цензура..., с. 134, 139.

шим ділом її була демобілізація. Чим же відповіла капіталістична Європа? Німеччина рушила на Петербург свої війська..., направила їх... на Фінляндію і Україну для вбивства селян і робітників, які жадібно прагнули до миру й свободи»³⁴. В листі до Мерінга вона писала: «Треба рішуче затаврувати ганебну роль, яку відіграли німецькі війська на Україні, Фінляндії і т. д.». У складі цих військ були й соціал-демократи, які теж «...виконують там справу колишніх царських жандармів». Люди, підкреслює вона, «...які брали участь у справі палачів, що душили революцію, повинні бути виключені із соціал-демократичної партії»³⁵. К. Цеткін таврувала буржуазний уряд Франції, який відіграв значну роль в організації інтервенції в Країну Рад³⁶. Полум'яна інтернаціоналістка закликала європейських трудящих до підтримки Радянської України, до організації могутнього руху протесту проти Антанти, що штовхала Польщу на нову агресію проти Радянської Росії.

Значний інтерес становлять спогади К. Цеткін про Леніна. В них вона з максимальною точністю викладає бесіду з Володимиром Іллічем * про останній період громадянської війни, в якій він торкався і питання про Україну, давав характеристику С. М. Будьонному. Вона щиро раділа успіхам молодого Радянської Республіки на фронтах громадянської війни проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Ось один з яскравих прикладів. У листі Володимирі Іллічу від 17 листопада 1920 р. К. Цеткін писала: «Дорогий, дорогий, високошановний друг Ленін, бережіть себе для нас, для революції! Радість з приводу розгрому армії Врангеля зміцнить Ваші сили, а це означає, зміцнить сили Радянської Росії. Ви і Радянська Росія — єдине ціле. Перемога над Врангелем є перемогою над Антантою і білогвардійською Польщею. Серед буржуазії і маловірів акції зовнішньої політики Радянської Росії знову піднімуться»³⁷.

К. Цеткін часто була в Країні Рад. Вона брала активну участь у конгресах Комінтерну, обиралася членом його Виконкому і Президії, була одним з організаторів і керівників міжнародного комуністичного руху жінок, очолювала Міжнародну організацію допомоги борцям революції (МОДР). Вона внесла значний вклад в установленні безпосередніх контактів між трудящими нової Росії і Німеччини.

В 1924 р. робітниця Кадіївського рудника придбали два шовкових прапора, вишили їх і від імені трудівниць Донбасу відправили німецьким робітницям як символ пролетарського інтернаціоналізму. У відповідь прийшов лист Клари Цеткін: «Дорогі товариші! З великою радістю я одержала два червоних прапора, надіслані робітницями Донбасу робітницям Німеччини. Один прапор буде послано жінкам Рейнсько-Вестфальської області, другий — робітницям Тюрінгії за їх активну участь у боротьбі під керівництвом Комуністичної партії. Я вітаю й гаряче обіймаю всіх робітниць Донбасу»³⁸.

Як керівник МОДР К. Цеткін сприяла розвитку модрівського руху на Україні. В 1928 р. вона написала листівку, в якій було сказано: «Пролетарі, трудящі Луганська і всього Донбасу! Справа МОДР повинна бути також і вашою справою! Ви працюєте в найперших рядах героїв праці! Ваша творча праця й ваша боротьба особливо важливі для успіху цієї величезної справи. З любов'ю ставайте також в найперші ряди МОДР... Я сердечно вітаю Вас, твердо надіючись, що розширення діяльності МОДР зустрине вашу самовіддану, енергійну підтримку. За роботу!»³⁹. Трудящі Донбасу активно підтримували цей рух допомоги революціонерам. В Луганську, наприклад, кожен третій комуніст округу був членом цієї організації⁴⁰.

³⁴ Цеткін К. Борьба коммунистических партий против войны и военной опасности. М., 1923, с. 46.

³⁵ Из жизни и творчества борца Клари Цеткин. Л., 1927, с. 171.

³⁶ Див.: Цеткін К. Борьба коммунистических партий против войны и военной опасности, с. 24, 25.

* Це підтвердила Н. К. Крупська. «Цеткін, — говорила Надія Костянтинівна, — передає погляди Леніна не тільки абсолютно правильно за змістом, а часто вони наводяться дослівно» (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 528, № 61). Про це ж писала і сама К. Цеткін в листі до О. Д. Стасової (Там же, ф. 528, № 564).

³⁷ Дорнеманн Л. Заседание рейхстага объявляю открытым. Жизнь и деятельность Клари Цеткин. М., 1976, с. 365—366.

³⁸ Курдюмова Е. Донецкая партийная организация в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.). Сталино, 1957, с. 27—28.

³⁹ Хроникальные заметки. — Вопросы истории, 1959, № 5, с. 222.

⁴⁰ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 179.

К. Цеткін з гарячою участю стежила за успіхами соціалістичного будівництва в нашій країні, пишалася її досягненнями. Про такі будови, як Магнітка, Дніпрогес, вона говорила, що це докази героїчної самовідданості пролетаріату, що будує соціалізм. Він здатний в найкоротші строки в голій пустині спорудити такі величезні підприємства, з якими важко порівняти що-небудь у світі.

У зв'язку з десятою річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції К. Цеткін поряд з іншими видатними представниками міжнародного пролетаріату була нагороджена орденом Червоного Прапора⁴¹.

Гідним пам'ятником самовідданої боротьби визначних німецьких марксистів, у тому числі і Клари Цеткін, є утворення НДР. У першій в історії німецького народу державі робітників і селян «...зберігаються і розвиваються кращі традиції німецького робітничого руху, втілюються в життя ідеали блискучої плеяди німецьких революціонерів, гуманістів, мислителів»⁴², — говорив товариш Л. І. Брежнев на урочистому засіданні в Берліні, присвяченому 30-річчю утворення НДР. Продовженням інтернаціональних зв'язків К. Цеткін з Росією є непорушна дружба між СРСР і НДР — «...величезне багатство, яке треба цінити, оберігати і примножувати!»⁴³, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев.

Л. В. РОДІНА (Ворошиловград)

⁴¹ Правда, 1927, 13 ноябр.

⁴² Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1981, Т. 8, с. 137.

⁴³ Там же, с. 136.

100-річчя КИЇВСЬКОГО ЗАВОДУ «БІЛЬШОВИК»

Завод «Більшовик» є одним з провідних промислових підприємств столиці Радянської України. На його прапорі — вища нагорода Батьківщини — орден Леніна, яким в червні 1966 р. відзначено колектив за великі досягнення у виконанні завдань семирічного плану.

В липні 1982 р. заводу «Більшовик» виповнилося 100 років. В грудні 1881 р. іноземний підданий Якоб Гретер придбав на околиці Києва дві ділянки казенної землі «у вічне й потомственне володіння»¹. 22 лютого 1882 р. він офіційно став їх власником. Разом із своїм співвітчизником Ф. Мозером Я. Гретер розпочав будівництво Київського ливарного і механічного заводу, який було введено в дію 26 червня (8 липня) 1882 р.² У 1882—1887 рр. річний обіг підприємства становив від 100 до 165 тис. крб. Завод розміщувався у двох кам'яних і 3 дерев'яних приміщеннях, мав 2 вагранки, 2 локомотиви, кілька верстатів. Близько 30 робітників виготовляли ліжка, просту чавунну арматуру, рафінадні форми, фільтр-преси, вагонетки, переносні вузькоколійки, болти, гайки, костилі³.

В 1888 р. Я. Гретер розірвав стосунки з Ф. Мозером і запросив у компаньони інженера — чеха Й. Криванека та деяких інших іноземців. Того ж року оформилося акціонерне товариство під назвою «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К^о», статут якого був затверджений в 1889 р.⁴ А наступного року почалося будівництво нових цехів. Завод став одним з найбільших на той час у Києві і за кількістю працюючих поступався лише Головному залізничним майстерням (тепер завод ім. Січневого повстання). На 1 січня 1894 р. там налічувався 931 робітник, у тому числі 772 дорослих та 159 підлітків від 12 до 17 років. Протягом 1893—1894 рр. завод виготовив продукції на 1 млн. 184 тис. крб., що становило майже по-

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі ЦДІА СРСР), ф. 23, оп. 24, спр. 955, арк. 1, 15.

² Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 804, оп. 1, спр. 1497, арк. 169—170.

³ ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 1886, арк. 313.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 24, спр. 955, арк. 20.

ловину вартості продукції машинобудівних підприємств міста⁵. В 1898 р. річний обіг заводу досяг 1,6 млн. крб.⁶

Підприємство, що стало широко відомим у Росії, спеціалізувалося на виготовленні обладнання для цукрової промисловості: парових котлів і машин, насосів, центрифуг, вакуум-апаратів, литва і т. ін. Воно успішно конкурувало із зарубіжними фірмами. Досягалося це за рахунок жорстокої експлуатації трудящих. Робочий день на заводі починався о 6-й годині ранку і закінчувався о 18-й, а машиністи парових машин і мастильніки з'являлися на підприємство на годину раніше й залишали його на півгодини пізніше за інших. За найменшу провину робітників штрафували. Умови праці були надзвичайно важкими. Все це викликало обурення трудящих. В їх середовищі поступово визрівала ненависть до хазяїв-експлуататорів, до існуючих порядків. У 1897 р. у токарній майстерні заводу спалахнув страйк, а ще раніше група робітників взяла участь у відзначенні першотравневого свята в Голосіївському лісі. В 1896 р. на заводі почав діяти нелегальний марксистський гурток. У 1898 р. трудівники виступили проти намірів адміністрації знизити розцінки. А коли влітку 1903 р. пролетарі Києва активно підтримали загальний політичний страйк на півдні Росії, в їх числі були й робітники заводу Гретера і Криванека. Серед них особливо відзначилися І. Тамбовцев, О. Сидоров, В. Волошин, О. Слєпньов.

Робітники заводу взяли активну участь у буржуазно-демократичній революції 1905 р. 12 січня вони організували страйк, висунувши такі вимоги, як введення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, розширення допомоги хворим і т. д.⁷ Деякі з них підприємці змушені були задовольнити. Під час Всеросійського політичного страйку в жовтні 1905 р. робітники заводу Гретера і Криванека виступили разом з трудящими інших підприємств Києва. Один з них — Ф. Алексєєв очолив Київську раду робітничих депутатів, яка оголосила політичний страйк на підтримку виступу солдатів-саперів, очолюваних Б. Жадановським.

Після придушення цього повстання за вказівкою виконавчого бюро Ради робітничих депутатів робітники Шулявки, де знаходився завод Гретера і Криванека, разом із залізничниками взяли під свій контроль життя в районі, вигнали поліцію і майже місяць були хазяями становища в так званій «Шулявській республіці».

Робітники заводу брали активну участь у Лютневій буржуазно-демократичній революції, в боротьбі за перемогу Великого Жовтня. До Київської Ради робітничих депутатів першого скликання (березень 1917 р.) увійшли робітники заводу Б. Козел, А. Пуховой, Є. Баланенко, С. Зикєєв, І. Седлецький, К. Белець, І. Кирєєв⁸. Наприкінці березня трудящі обрали завком у складі 31 чол., головою якого став столяр С. Зикєєв, а його заступниками ливарник Є. Баланенко і модельник Л. Ульянов⁹. У кінці травня на підприємстві було створено збройний загін. Заводська партійна організація і Шулявський районний комітет РСДРП(б) на чолі з В. Довнар-Запольським викривали угодницьку політику меншовиків і есерів, зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів.

У жовтневі дні 1917 р. робітники заводу Гретера і Криванека разом з усіма пролетарями Києва билися за встановлення Радянської влади. В січні 1918 р., коли трудящі міста піднялися на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, районом активних бойових дій червоногвардійських загонів Шулявки стали вокзал, залізничні колії й територія політехнічного інституту.

Не припиняли боротьби трудящі заводу і в надзвичайно складній обстановці, що створилася на Україні в 1918 р. В листопаді того року вони взяли активну участь у вигнанні німецьких окупантів з Києва.

У лютому 1919 р. місто знову стало радянським. Раднаргосп, створений при губвиконкомі, націоналізував підприємство і присвоїв йому найменування «Перший київський державний машинобудівний завод»¹⁰. Він підпорядковувався відділу металообробної промисловості Ради народного господарства. Управління підприємством було

⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 35, спр. 70, арк. 6.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 24, спр. 955, арк. 20—21.

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР (далі ЦДІА УРСР), ф. 574, оп. 1, спр. 905, арк. 61.

⁸ Київський міський державний архів, ф. 189, оп. 1, спр. 1056, арк. 5.

⁹ Там же, арк. 4.

¹⁰ ДАКО, ф. 774, оп. 1, спр. 14, арк. 98.

доручено колегії у складі представника губраднаргоспу, токаря Г. Прокоф'єва й майстра ливарного цеху Г. Новака. На початку серпня 1919 р. на підприємстві налічувалося 469 робітників¹¹.

На замовлення командування Червоної Армії завод ремонтував бронепοїзди та бойову техніку, випускав устаткування й механізми для створеної влітку 1919 р. Дніпровської військової флотилії. У 1919—1920 рр. на заклик Комуністичної партії багато робітників підприємства пішли на фронт, у продовольчі загони, на боротьбу проти бандитизму. Вони влилися до Шулявського робітничого батальйону, Київського резерву комуністичного полку та інших частин. Смертю хоробрих загинули в боях з ворогами В. Потій, О. Кучеровський, М. Гаврилюк та інші працівники заводу. А ті, що залишилися на робочих місцях, долаючи величезні труднощі, продовжували самовіддано працювати для потреб Червоної Армії. Протягом 1919—1920 рр. завод обладнав і відремонтував 17 бронепοїздів, кілька канонерок та ін.¹²

Після закінчення громадянської війни на Україні завод почав займатися своєю безпосередньою справою — виготовленням машин і механізмів для цукрових заводів. Однак минуло чимало часу, доки він твердо став на ноги. Протягом 1921 р. на ньому працювали лише від 150 до 245 чол., а наприкінці 1923 р. — 413 робітників, 61 інженерно-технічний працівник і 36 учнів.

4 листопада 1922 р., напередодні 5-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, президія Київського губвиконкому (голова Я. Гамарник) прийняла рішення присвоїти державному машинобудівному заводу (колишньому Гретера) найменування «Більшовик»¹³. Підприємство успішно виконувало планові завдання. На кінець відбудовного періоду воно майже досягло довоєнного рівня виробництва, а кількість робітників на ньому становила вже понад тисячу чол.

У 1927 р. завод уперше розпочав випуск продукції для потреб підприємств хімічної промисловості. Постановою президії ВРНГ від 30 жовтня 1930 р. на нього було покладено завдання по виготовленню і монтажу значної частини обладнання для першої черги Березниківського хімкомбінату¹⁴.

В роки першої п'ятирічки «Більшовик» мав збільшити випуск продукції в 3,7 раза. Планові завдання підприємство виконало першим серед машинобудівних заводів Києва — за 3 роки і 6 місяців. Одночасно проводилася його докорінна реконструкція: будувалися нові цехи, впроваджувалася передова на той час техніка й технологія. На підприємстві широко розгорнулося соціалістичне змагання. На 1 січня 1932 р. ним було охоплено 83,2% працюючих¹⁵.

Відзначаючи трудові досягнення «Більшовика», Київський міськом КП(б)У і Всеукраїнська рада профспілок у спеціально прийнятій постанові підкреслили, що діяльність заводу — приклад того, як треба боротися за генеральну лінію партії. Нарком важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе виділив 100 тис. крб. на преміювання ударників. 11 квітня 1932 р. у Київському оперному театрі з цього приводу відбулися загальні збори колективу¹⁶. Особливо відзначилися у змаганні ветерани заводу майстер А. Садовський — член партії з 1917 р., член партбюро заводу, депутат Київської міськради, в числі перших п'яти робітників Києва нагороджений в 1932 р. орденом Трудового Червоного Прапора; бригадир вагранників Й. Хотт, удостоєний звання «Герой п'ятирічки», організатор госпрозрахункової бригади в цеху, делегат XVI з'їзду ВКП(б), а також молоді робітники Б. Гнезділов, А. Бабенко, Л. Гржибовський, П. Корницький, М. Стрелковський та ін.

Поряд з випуском машин для хімічних підприємств «Більшовик» у першій п'ятирічці виготовив технологічне обладнання для цукрових заводів Кубані, Сибіру, Грузії, Киргизії, Туркменії. Заводський колектив очолювала партійна організація. В травні 1931 р. її чисельність становила 638 чол. Комсомольська організація, яка виникла у 1920 р., за роки першої п'ятирічки збільшилася в 5 разів і налічувала 824 чол.¹⁷

Відповідальні завдання по виготовленню хімічної апаратури було поставлено пе-

¹² Там же, ф. 233, оп. 5, спр. 20, арк. 287—292.

¹³ Там же, ф. Р-102, оп. 1, спр. 699, арк. 139.

¹⁴ Там же, ф. 774, оп. 1, спр. 573, арк. 135.

¹⁵ Там же, ф. 575, оп. 1, спр. 19, арк. 15.

¹⁶ Пролетарская правда, 1932, 12 квіт.

¹⁷ ДАКО, ф. 710, оп. 1, спр. 19, арк. 168.

¹⁸ Там же, ф. 115.

ред «Більшовиком» у другій п'ятирічці. На особливому значенні підприємства у цій справі наголосив на XVII партійній конференції голова Держплану СРСР В. В. Куйбишев¹⁸. Адже раніше таке обладнання в нашій країні не виготовлялося. Щоб придбати його за кордоном, потрібно було 7 млн. крб. у золотій валюті. В ті роки завод виконав також інше відповідальне замовлення — виготовив велику кількість полімеризаторів для споруджуваних у Ярославлі, Воронежі та Єфремові заводів синтетичного каучука.

Географія поставок «Більшовика» зростала з року в рік. Докорінно змінювалося його обличчя. Виростали нові світлі корпуси. Від старого заводу залишилися тільки токарний цех і будинок, відведений під центральну заводську лабораторію. Значно поліпшилися умови праці, зріс добробут робітників. На початку 1932 р. їх налічувалося 3 277 чол. Крім того, на підприємстві працювали 328 інженерів і техніків¹⁹.

Технологічне переоснащення заводу, підвищення кваліфікації його працівників, широкий розвиток стахановського руху, зосередження на підприємстві вмілих організаторів виробництва, досвідчених фахівців-машинобудівників, повсякденне керівництво партійної організації — все це дало можливість колективу «Більшовика» успішно вирішувати великі й відповідальні народногосподарські завдання. В 1934 р. завод уперше в СРСР випустив для заводів шинної й гумотехнічної промисловості гуморозмішувачі, вальці, вулканізаційні котли, індивідуальні вулканізатори і т. д.

Значний вклад внесло підприємство у виготовлення нових типів фільтрів, з допомогою яких були успішно розв'язані питання збагачення руд і корисних копалин. У 1939—1940 рр. «Більшовик» випустив велику партію електролізерів для кількох хімікомбінатів країни. Він продовжував розвиватися як універсальний машинобудівний завод, продукція якого забезпечувала хімічну, цукрову і харчову промисловість, підприємства чорної та кольорової металургії, синтетичного каучуку, шинні, гумотехнічні тощо. Друга п'ятирічка, як і перша, була виконана колективом достроково. Випуск продукції збільшився в три рази без зростання кількості працюючих.

У перші дні Великої Вітчизняної війни сотні робітників та інженерно-технічних працівників були мобілізовані в армію. Ті, хто залишався на заводі, як і всі кияни, споруджували укріплення на підступах до Києва, входили до складу винищувальних загонів. На початку липня почалася евакуація підприємства в Кострому й Свердловськ. На майданчику заводу «Уралхімаш» евакуйований колектив у надзвичайно складних умовах воєнного часу освоїв виробництво мінометів для фронту. За успішне виконання завдань Державного Комітету Оборони завод «Уралхімаш», значну частину якого становили робітники та інженерно-технічні працівники «Більшовика», був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ордена Леніна удостоєні колишній директор підприємства В. Курганов, бригадир ковалів Ф. Дацюк, ордена Трудового Червоного Прапора — головний технолог А. Акобжанов, майстер Н. Верещак, котельники В. Волошин і М. Бебко, слюсарі Б. Шеславський, М. Шишенін.

В окупованому Києві самовіддано боролися з ворогом колишні працівники заводу, підпільники О. і В. Хохлови — потомствени робітники, діти ливарника І. Хохлова, який працював на заводі з 1890 р., а також М. П'ятак, М. Шульгін, І. Дудінов, В. Пожевілов та ін. За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, робітникам «Більшовика» В. Бондаренку, С. Богайчуку, І. Лисенку присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 чол. нагороджено орденами Славів.

Фашистські окупанти повністю зруйнували завод. Його відбудова, налагодження виробництва — важлива сторінка в історії підприємства. У ці роки закладалася основа майбутніх успіхів колективу, пов'язаних з випуском нової техніки для гумопереробних підприємств і цукрової промисловості. Для останніх, зокрема, «Більшовик» випустив 16-рамну бурякорізку, яка експонувалася на багатьох міжнародних виставках і була запатентована в кількох капіталістичних країнах, у тому числі США. У 1961 р. англійська фірма «Віккерс-Бокерс» придбала ліцензію на право її виготовлення. Однак «Більшовик» в основному спеціалізувався на виробництві машин і устаткування для виготовлення виробів з гуми, пластичних мас та інших полімерних матеріалів. В тісному контакті із заводським колективом працював науково-дослідний і конструкторський інститут «Укрдніпластмаш» та всесоюзне спеціальне конструкторське бюро «Полимермаш» (Київ).

¹⁸ Куйбишев В. В. Избранные произведения. М., 1958, с. 363.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1265, оп. 1, спр. 185, арк. 1-3.

У 60—70-і роки завод випустив десятки назв нових машин і механізмів. «Більшовик» став провідним підприємством по виготовленню автоматизованих ліній для заводів шинних і по переробці пластмас. Досягти цього вдалося завдяки проведенню фундаментальної реконструкції «Більшовика», всемірному розвитку раціоналізаторства, застосуванню передового досвіду машинобудівних підприємств, широкому розгортанню соціалістичного змагання.

Чимало нових методів обробки металу, прогресивних прийомів праці народилося саме на «Більшовику». Так, вперше в СРСР тут було запроваджено передовий метод «вихрової нарізки». Економічний ефект від впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій і винаходів працівників підприємства тільки за 1971—1975 рр. перевищив 3 млн. крб.

У 1970 р. на базі заводу «Більшовик», Інституту «Укрндіпластмаш» і СКБ «Полімермаш» було створено Київське науково-виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Пластмаш», перейменоване в 1972 р. у НВО «Більшовик». З 1975 р. він називається виробничим об'єднанням.

За останнє десятиріччя завод виготовив багато нових машин і механізмів. Деякі з них не тільки не поступаються якістю кращим зарубіжним зразкам, а й перевершують їх. Так, установка «Полімер-50», удостоєна в 1979 р. золотої медалі і диплому I ступеня на міжнародному ярмарку промислового обладнання у Лейпцігу, зацікавила західноєвропейські та японські фірми своєю високою економічністю.

Нині виробниче об'єднання «Більшовик» — сучасне машинобудівне підприємство. На ньому створюється високопродуктивне автоматизоване обладнання для оснащення нових і реконструкції діючих заводів по виготовленню й переробці полімерних матеріалів — гуми і пластмас. Найбільші шинні комбінати і заводи країни, в тому числі Бакінський, Білоцерківський, Бобруйський, Волзький, Єреванський, Омський, Красноярський, Саранський, Ярославський, обладнані машинами з фірмовим знаком «Більшовика». Об'єднання постачає свою продукцію в країни соціалістичної співдружності, а також у Францію, Швейцарію, Туреччину, Англію, Швецію, Данію, Іран.

До складу об'єднання нині входять головне підприємство — завод «Більшовик», проектний інститут «Укрдіпластмаш», СКБ «Полимермаш» (Київ), завод дослідних машин, будівельне управління та два філіали, що знаходяться за межами Київської області.

Колектив по праву пишається своїми передовиками. Десятки його трудівників удостоєні орденів Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани», медалей. Тільки орденом Леніна відзначено 23 чол. Серед них — Герої Соціалістичної Праці Н. І. Марченко і М. І. Сукретний. Депутат Верховної Ради СРСР стернярка чавуноливарного цеху Н. І. Марченко бачить смисл життя в беззавітному служінні народові, у бездоганній праці. М. І. Сукретний та його бригада, працюючи під девізом «Кожному робочому часу — найвищу віддачу», не тільки відмінно трудяться (план восьмої п'ятирічки вони виконали за 3,5 роки, а дев'ятої — майже за 3), а й передають свій багатий досвід іншим. Перша в Києві єдинонарядна бригада комуніста, лауреата Державної премії УРСР М. І. Сукретного завершила десяту п'ятирічку напередодні ленінського ювілею, а на час відкриття XXVI з'їзду КПРС, делегатом якого він був обраний, виконала ще одну річну норму.

Виготовлення сучасних машин потребує спільних зусиль виробничників і науковців. Об'єднання «Більшовик» співробітничає більш як з 40 науково-дослідними інститутами країни, в тому числі з 16, розташованими в Києві. Це сприяє здійсненню комплексу заходів по розробці й впровадженню нової техніки й передової технології. Об'єднання успішно виконало план десятої п'ятирічки. За самовіддану працю 93 працівники «Більшовика» удостоєні урядових нагород.

Об'єднання забезпечує обладнанням підприємства, які виробляють дренажні труби, а також надтонкі технічні плівки підвищеної міцності. Понад 60 бригад, близько 400 робітників рапортували про виконання плану 1981 р. до 64-ої річниці Великого Жовтня, а понад 130 бригад — на місяць раніше строку. Реалізовано більш як на 1,5 млн. крб. надпланової продукції. Весь приріст обсягу виробництва був забезпечений без збільшення кількості працюючих.

Високими виробничими показниками відповідає колектив на рішення XXVI з'їзду КПРС, готує гідну зустріч 60-річчю утворення СРСР.

Е. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС 1765—1769 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Серед численних документальних матеріалів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР, чільне місце належить так званому Генеральному або Румянцевському опису Лівобережної України (Малоросії) (ф. 57). Мається на увазі опис населення Лівобережної України та його майнового стану (крім поміщицьких господарств), що здійснювався протягом 1765—1769 рр. і не був завершений у зв'язку з російсько-турецькою війною.

Опис проводився під безпосереднім контролем генерал-губернатора Лівобережної України, президента Малоросійської колегії П. О. Румянцева. Зберігшись до нашого часу, історичне джерело має надзвичайно важливе значення для висвітлення питання, пов'язаного з феодальними відносинами і формуванням капіталістичного укладу на Лівобережній Україні у XVIII ст., яке ще чекає на глибоке і всебічне розкриття.

Радянські дослідники проблем історії феодалізму на Україні певною мірою вже використовували назване історичне джерело і особливо широко — під час створення 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР», багатотомної «Історії Української РСР», зокрема 2-го тому.

Але конкретних розробок матеріалів Румянцевського опису у вигляді окремих видань, на жаль, в радянській історіографії недостатньо¹.

В даному огляді (на матеріалах Київського, Переяславського, Ніжинського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького, Стародубського полків — тобто більшої частини території Лівобережної України) поряд з ознайомленням читачів із змістом певної частини документів згаданого фонду робиться спроба прстежити деякі аспекти стану сільського господарства, економічного становища окремих соціальних груп класів-станів тогочасного феодального суспільства на Лівобережній Україні 2-ї половини XVIII ст.

При цьому зазначимо, що територія Лівобережної України того часу не становила єдиного цілого в економічному відношенні, що її райони мали, зокрема, значні відмінності у розвитку сільського господарства. Не відкидаємо й необхідності критично ставитися до частини цифрового матеріалу опису (особливо щодо розмірів прибутків, дані про які вносилися до опису із слів того чи іншого господаря. — О. П.).

Яскраво розкривають документи фонду економічне становище, зокрема такої категорії феодально залежного селянства, як «володільські посполиті» або «піддані». В основному вони були безземельними або малоземельними. Так, «піддані» колишнього генерального обозного Й. Закревського в с. Березова Рудка — 46 дворів та 86 бездвірних хат (Лубенський полк, Першопирятинська сотня) — «никаких собствених своих грунтов не имеют, а пашут хлеб и косят его на господской к селу принадлежащей земле» (оп. 1, спр. 422, арк. 5—6). Дані опису свідчать, що зовсім не було землі у «підданих» (56 господарств) вдови полковника Дарагана з с. Великий Хутір Переяславського полку, Золотоніської сотні (оп. 1, спр. 242, арк. 31—50, 61—63), що «володільські посполиті» відставного полковника царської армії М. Майєра, який придбав два хутори за 2500 крб. «российской монеты», змушені були сіяти на землі феодала або здаватися до найманої праці як єдиного джерела існування (там же, арк. 374—379). В кращому випадку мали тільки

¹ Список праць, присвячених розробці Румянцевського опису, див. у кн.: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр.: Показчик населених пунктів. К., 1959. Див. також: Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку 1765—1768.— УІЖ, 1960, № 6; його ж. Генеральний опис 1765—1769 рр.— джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні.— УІЖ, 1962, № 2; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків. 1970, с. 95—115.

худобу «піддані» (87 сімей) бунчукового товариша Г. Іваненка з с. Ковалівка Переяславського полку Яготинської сотні (оп. 1, спр. 321, арк. 33—34) та бунчукового товариша Дупіна-Борковського (56 сімей) — власника с. Коломійці (Переяславський полк, Яготинська сотня), яке він купив у 1758 р. за 6 тис. крб. (там же, арк. 130, 172). Майже не мали земельних угідь «піддані» вдови військового канцеляриста Ф. Солонини з с. Заворичі (13 дворів) Київського полку Бобровицької сотні, у зв'язку з чим існували в основному за рахунок найманої праці (оп. 1, спр. 361, арк. 314—319) та ін.

Разом з тим документи фонду засвідчують майнове розшарування, що мало місце в середовищі «володільських посполитих» того часу. Характерним щодо цього було, наприклад, господарство Я. Олійника — «підданого» поміщиці Віри Дараганової.

Цей селянин мав двох наймитів, одному з яких платив у рік по 4 крб., другому — по 2 крб., утримуючи їх водночас «на платье и пище хазяйской». На становищі наймита фактично перебував й підсусідок Олійника, який «земли пахотной и других угодий, то ж и скота не имеет». В той же час у самого Олійника ріллі було на 98 днів², сіножатей на 200 кіп, три ліси. За свідченням документів, він «оними полями, сенокосами, лесом владеет по наследию сго предков, крепости не имеет». Я. Олійник був також власником двох вітряків і пасіки (на 130 вуликів), а також значної кількості худоби. Нарешті, цей справжній багатій займався ще й чумацьким промислом — «ездит в Польшу (тобто на Правобережну Україну — О. П.), в Сечь и Дон по соль и рыбу двома возами и продает по разным местам» (оп. 1, спр. 359, арк. 217—220). Про можливість Я. Олійника свідчив й досить значний податок «на консистенти»³, який він сплачував щороку у розмірі 3 крб. 60 коп., тоді як основна маса селянства сплачувала цей податок в розмірі 1 крб. 20 коп., а деякі «за бедностию» не сплачували його зовсім (див., наприклад, оп. 1, спр. 360, арк. 286).

Досить цінний матеріал міститься в документах фонду і щодо становища монастирських селян. Численні факти говорять про те, що ця категорія селянства зазнавала тяжкого гноблення з боку духовних феодалів. А якщо виходити з кількості днів панщини, то, за свідченням документів Румянцевського опису, становище монастирських селян було чи не найважчим серед інших категорій феодално залежного селянства на Лівобережній Україні в 2-й половині XVIII ст. (див., наприклад: оп. 1, спр. 360, арк. 3,5—8; спр. 422, арк. 5; спр. 358, арк. 242; спр. 367, арк. 3—63; спр. 414, арк. 146; спр. 32, арк. 114, 115, 116, 118—130, 1339, 1340; спр. 406, арк. 1—62 та ін.).

Зустрічаються випадки сплати селянами монастирю чиншу. Так, «піддана» Софійського монастиря у Києві В. Демчиха, яка займалася «стеклянным ремеслом» і мала з нього щорічний прибуток до 50 крб., «панщины не работает, а платит в монастырь ченца 25 рублей» (оп. 1, спр. 32, арк. 331). «Підданий» Києво-Печерської лаври І. Семенець, який вів хutorське господарство, «владельцу панщины не делает, платячи в год около 1 руб. 50 коп.» (оп. 1, спр. 142, арк. 810). Іноді селяни, що володіли якимось ремеслом, відробляли панщину «мастерством своим» (див., наприклад: оп. 1, спр. 32, арк. 122).

Серед загальної маси нездолених селян, що перебували у «підданстві» у монастирів, зустрічалися й досить заможні господарі. Це були, головним чином, селяни, які вели хutorське господарство. Так, «підданий» Києво-Печерської лаври Ф. Гундер мав ріллі на 21 день, сіножать (довжиною 150 і вишир — 30 триаршинних

² В історичній літературі утвердилася думка, що 1 день ріллі (міра, введена у Румянцевському опису для визначення розміру земельних угідь, зокрема ріллі — О. П.) дорівнює 0,75 десятини. Першим цю думку висловив О. Ханенко (див.: Отчет о состоянии межевания Черниговской губернии за 1869 год. Чернигов, 1870). Поряд з цим знайдені нами архівні матеріали дають підстави вважати, що 1 день оранки (ріллі) дорівнює 1 десятині. Про це, зокрема, йдеться в рапорті Хорольського нижнього земського суду до Київського намісницького правління від 25 вересня 1786 р. на указ останнього надіслати дані по повіту про те, «в какую цену приходится всякая десятина или по здешнему счислению день земли» (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 777, арк. 19). Названий документ містить цінні дані й щодо цін на землю в середині 80-х років XVIII ст.: день оранки (тобто 1 десятина), зокрема, коштував 2 крб., 1 десятина сіножаті — 3 крб., десятина землі, що знаходилася під лісом, — 6 крб.

³ Податок на утримання царських військ, що перебували на Лівобережній Україні.

саженів⁴), ліс (довжиною 50 і виір—32 триаршинні сажені) та водяний млин (оп. 1, спр. 142, арк. 811, 812). «Підданий» Софійського монастиря І. Великдан мав 2-х наймитів, яким сплачував по 2—3 крб. на рік та одягав і харчував їх. Земельні угіддя (ріллі на 59 днів і сіножаті на 100 кіп) він одержав у користування від монастиря. Прибутки від бджільництва, яким займався цей господар, становили 5 крб. на рік. У нього було також немало худоби. Податок «на консистенти» він платив у розмірі 3 крб. 60 коп. і як «підданий» відбував також щоденну панщину (оп. 1, спр. 32, арк. 130—133).

Аналогічну картину майнової нерівності можна спостерігати за документами Румянцевського опису і щодо козацтва Лівобережної України. В той час, як більшість його зuboжила й розорювалася, невелика частина козацтва продовжувала багатіти⁵. Поряд з невеличкими господарствами козаків-бідняків, прибутків з яких часто ледь вистачало, щоб прогодувати сім'ю та сплатити податки⁶, розташовувалися досить значні за розміром володіння багатих козаків. Як приклад, можна назвати господарство виборного козака Стародубського полку Мглинської сотні А. Кабана. Воно складалося з двох основних частин: з хутора біля с. Чешуйки і господарства в цьому селі. В хutorське господарство козака входили: одне поле, на якому висівалося жита на 32 четвєрти⁷, 218 бортих дерев, придбана ним земля з різними угіддями (діброви, гаї, пуші) на загальну суму 99 крб. 20 коп., дві спадкоємні сіножаті на 28 возів і куплені сіножаті на 30 возів, три породи, пасіка, а також два млини. Худоби там теж було немало. У с. Чешуйках А. Кабан мав двір, одне поле, куплене за 34 крб., де висівалося 17 четвєртей жита, три городи та сіножать на 10 возів. В цьому ж селі козакові-багатію належало 5 хат, 4 з яких були «впусте», а в одній жив підсусідок. У нього працювали також кілька наймитів (оп. 1, спр. 106, арк. 130—135).

Документи фонду містять надзвичайно цінні для дослідників аграрної історії Лівобережної України дані щодо цін на землю того часу. Проаналізувавши значну кількість таких документів, де наводяться ціни на землю в тогочасних грошових одиницях, пропонуємо картину приблизної вартості землі на Лівобережній Україні в 40—60-х роках XVIII ст.⁸:

40-і роки — 1—3 крб. за 1 день ріллі;

50-і роки — 1—1,5 крб. за 1 день ріллі;

60-і роки (1-а половина) — переважно 1,5—2 крб.;

60-і роки (2-а половина) — 3—6 крб. за 1 день ріллі.

Певне уявлення можна мати з документів Румянцевського опису і щодо врожайності основних сільськогосподарських культур на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.⁹ Значною мірою опис допомагає з'ясувати характер і

⁴ Триаршинний сажень дорівнював 216 см (див.: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975, с. 153).

⁵ Особливо яскраву картину майнового розшарування серед козацтва дають матеріали про козачі хутори. Див.: зокрема, оп. 1, спр. 142, арк. 493—722 (опис 104-х козацьких хуторів поблизу м. Сміле, Лубенського полку, Смілянської сотні).

⁶ Так, у козака Київського полку Бобровицької сотні І. Кушніра (с. Браниця) орного поля, на якому він сів хліб, було лише 1 округ (тобто 0,25 дес., якщо врахувати, що 1 округ становив третину дня ріллі.— О. П.). Інша, незначна частина його землі перебувала «в заставе» (оп. 1, спр. 358, т. 2, арк. 13—14). Деякі козаки взагалі не мали орної землі. Наприклад, в с. Капустинці Яготинської сотні Переяславського полку з 53 козацьких господарств 12 були безземельними (спр. 317, арк. 161).

⁷ 1 четвєрть у той час за загальнодержавним стандартом становила 141, 69 кг жита; четвєрик — 17, 71 кг; гарнець — 2,21 кг (див.: Сидоренко О. Ф. Назв. праця, с. 158).

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 352, арк. 32—46, 52—59, 62, 69, 75, 76, 77, 111, 117; спр. 353, арк. 23, 74, 75, 78, 84; спр. 354, арк. 2, 6, 13, 14; спр. 356, арк. 152; спр. 358, арк. 10—12; спр. 359, арк. 132; спр. 360, арк. 83—87; спр. 151, арк. 65, 222; спр. 142, арк. 496, 669, 721, 722; спр. 150, арк. 290, 293, 295; спр. 368, арк. 43, 64, 66; спр. 370, арк. 256; спр. 61, арк. 9, 1005—1008; спр. 62, арк. 802, 803, 810, 814, 819, 886, 889, 890, 935.

⁹ Див.: Там же, спр. 358, арк. 5, 11, 13, 14, 252; спр. 359, арк. 152; спр. 360, арк. 81, 84, 85; спр. 361, арк. 312; спр. 420, арк. 190, 196, 198, 200, 375; спр. 421, арк. 200, 201; спр. 422, арк. 3; спр. 142, арк. 495, 500, 501, 517, 545, 572, 671; 722; 800; 812; спр. 44, арк. 231; спр. 42, арк. 746; спр. 64, арк. 453, 454, 546, 547, 559, 561, 562; спр. 51, арк. 6; спр. 39, арк. 163, 164; спр. 69, арк. 870, 883, 884, 869, 870.

форми селянського та козацького землеволодіння на Лівобережній Україні даного періоду. Аналізуючи саме дані Румянцевського опису, радянські історики звернули увагу на те, що в зазначеному регіоні протягом другої половини XVII—XVIII ст. поміщицькі селяни зберігали власність на свій двір і землі в рамках поміщицької юрисдикції. При цьому правомірно підкреслюється, що подібна селянська власність на землю сформувалась як один з найважливіших соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр.¹⁰

У зв'язку з цим значний інтерес, на нашу думку, становлять дані Румянцевського опису щодо такої форми селянського землеволодіння, як «спадкоємні землі». Так, усі «піддані» (41 двір) поміщика Фридрикевича в с. Подолове (Ніжинський полк, Кролевецька сотня) мали «наследственные земли от деда и отца» (оп. 1, спр. 61, арк. 558—676). Мали землю «по наследству» Павло Жолток з с. Ольхи Переяславського полку Золотоніської сотні, підсусідок «підданого» царської родини М. Баєнка (оп. 1, спр. 242, арк. 186) та ін.

Панівною формою козацького землеволодіння, як свідчить переважна більшість опрацьованих нами документів Румянцевського опису, було приватне землеволодіння. При цьому необхідно обумовити, що слово «приватне» можемо вживати в умовному значенні, оскільки це була, власне, форма феодального володіння землею, що юридично наближалася до власності. Найбільшого поширення ця форма набуває в умовах зростання товарності виробництва. Навіть найбільш міцне володіння землею стає парцелярно повною власністю, тобто втрачає свій феодальний характер, лише за умови знищення усіх повинностей, що з ним пов'язані. Оскільки право козака на землю передбачало ряд повинностей, зокрема військову, на користь верховного власника землі — феодальної держави, то щодо свого економічного змісту таке землеволодіння було феодальним триманням, умовним володінням. Разом з тим слід відзначити, що юридичне становище козака як вільного виробника створювало специфіку козацького землеволодіння. Вона полягала, насамперед, у тому, що будучи, власне, породженням феодального ладу, козацьке землеволодіння водночас ставало провісником буржуазних відносин.

Отже, поняття «власності» на землю зазначеного періоду не виходить за рамки феодальних відносин. Це, до речі, стосується як селянсько-козацького землеволодіння, так і феодального. Характеристика останнього як «приватної власності» без будь-яких застережень, на наш погляд, не правомірна, оскільки вона зміщує поняття власності на землю феодального періоду і часів капіталізму.

Матеріали Румянцевського опису підтверджують відомий факт щодо широкого розповсюдження винокуріння на Лівобережній Україні. При цьому подаються важливі відомості про ефективність роботи тієї або іншої винокурні, про прибутки від винокуріння та шинкування горілкою. Так, працюючи тільки в зимовий час, винокурня на 2 казани могла виробити вина від 5 до 23 куф (в кожній куфі містилось 30—50 відер; див.: оп. 1, спр. 61, арк. 2,1004; спр. 51, арк. 6; спр. 64, арк. 490). Значковий товариш Філіпович на хуторі біля с. Дубович (Ніжинський полк, Кролевецька сотня) мав винокурню на 5 казанів, яка, працюючи тільки в зимовий час, виробляла 15 куф вина. Прибуток від винокуріння у нього становив 50 крб. (з врахуванням витрати хліба до 50 четвертей; див.: оп. 1, спр. 64, арк. 447—454).

Значні доходи мали й власники шинків. Так, феодал Закревський, який мав шинок в с. Березова Рудка, одержував прибутки від цього до 100 крб. на рік (оп. 1, спр. 422, арк. 4). Військовий товариш П. Свічка власноручно свідчив в одному із документів, що з кожного шинку він мав 50—100 крб. прибутку (оп. 1, спр. 421, арк. 3).

Не менш важливі відомості подає Румянцевський опис і щодо млинарства та прибутків, що їх мали власники млинів. Так, Кролевецький поштмейстер мав на р. Рета млин (куплений в 1712 р. за 820 крб.) «о двух камнях», який «мелет безпрестанно для себя и посторонним, перемеливает хлеба в год 400 четвертей и за то с посторонних в год получает доходу всякого хлеба 40 четвертей» (оп. 1, спр. 61, арк. 7). Надвірний радник Фрідрикевич в с. Подолове (Ніжинський полк, Кролевець-

¹⁰ Див.: Маркіна В. А., Перковський А. Л. Проблема структурних зсувів в феодальній власності на землю во 2-й пол. XVII — 1-й пол. XIX вв. в советской историографии 1950—1970 гг. (на примере Украины). — В кн.: Советская историография аграрной истории СССР. До 1917 г. Кишинев, 1978, с. 157—158.

ка сотня) мав такий же млин, який давав прибуток 33 четверті хліба на рік (оп. 1, спр. 64, арк. 547). Київський Михайлівський Златоверхий монастир мав на р. Десні два млини «по єдиному куреню», з яких одержував прибутку на рік 15 четвертей борошном і грішми — 2 крб. 60 коп. Цей же монастир на р. Лозовиці мав гребельний млин «о єдиом камне», який працював лише весною (оп. 1, спр. 406, арк. 3).

Документи фонду засвідчують поширеність чумацького промислу на Лівобережній Україні, особливо серед козацтва. При цьому часто наводяться кількісні дані щодо масштабів заняття ним та географічні точки його застосування. Так, козак В. Пінкас «ездит временем в Сечь за солью, а временем на Дон за рыбою и покупая тамо соли в Сечи до 150 пуд, а рыбы на Дону по три воза, оноє продает — соль в дому оптом, а рыбу возит в города Стародуб и Новгородок и тамо продает оптом и с того в год получает прибыли по 15 рублей» (оп. 1, спр. 142, арк. 513). Козак О. Телевненко «ездит в Сечь Запорожскую за покупкою соли и покупает там соли до 100 пудов на свои деньги, и за привозом оной в доме продает оптом, и с того получает в год прибыли по 10 рублей» (там же, арк. 545). Іноді чумацьким промислом займалися і заможні селяни. Так, «підданий» Києво-Печерської лаври Л. Романенко «посылает двома возы в Сечь за солью, коей бывает в привозе до 100 пудов, продает в разных местах гуртом и раздобицею» (там же, арк. 800).

Таким чином, наведені нами дані підкреслюють неабияку цінність Румянцевського опису як історичного джерела для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в 2-й половині XVIII ст. Безперечно, його широке використання сприятиме справі глибшого дослідження питань історії України того часу.

О. І. ПУТРО (Київ)

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Харків: Прапор, 1981. — 304 с.

Редкол.: Гриченко І. Т., Козирев П. В.,
Макухін І. Я. (голова), Мірошніченко М. В.,
Сахарова Н. Ф., Скрипник В. Д.

Історіографія місцевих партійних організацій поповнилася ще одним виданням — вийшли в світ «Нариси історії Сумської обласної партійної організації»*. Це перша спроба наукового узагальнення історії діяльності парторганізацій Сумщини — складової частини Компартії України — бойового загону КПРС — від зародження перших марксистських гуртків наприкінці XIX століття і до наших днів.

Рецензовану працю характеризують високим ідейно-теоретичним і науковим рівнем, послідовним історико-партійним підходом до висвітлення подій і явищ, оптимальне співвідношення загальнопартійних проблем з місцевим матеріалом. Нариси вдало поєднують науковість з популярністю, дохідливістю у викладі матеріалу. Написані вони на значній джерельній базі, в них використано твори В. І. Леніна, в яких дається аналіз тих чи інших суспільно-політичних та соціально-економічних подій і явищ, що мали місце на Сумщині в дореволюційний період.

У хронологічній послідовності, відповідно до загальнопартійної періодизації, з позицій марксистсько-ленінської методології в книзі висвітлюються основні етапи революційно-перетворюючої діяльності обласної партійної організації. Історію її автори розглядають в нерозривному зв'язку з процесами і подіями загальнопартійного характеру. Революційний рух, соціалістичні перетворення на Сумщині показані на широкому історичному фоні, як органічна складової частина загального революційно-перетворюючого процесу. Разом з тим у нарисах знайшла відображення і специфіка діяльності парторганізації, обумовлена соціальними, економічними та іншими місцевими особливостями. Кожному розділу чи найбільш важливим проблемам передують короткі виклади основоположних ленінських ідей, загальнопартійних рішень.

Рецензована праця починається з показу соціально-економічного стану Сумщини кін-

ця XIX — початку XX століття, умов життя і праці трудящих за царизму. У ній розповідається про формування там робітничого класу, поширення на Сумщині марксистських ідей під впливом марксистських гуртків у Росії, зародження революційних організацій і груп, перших соціал-демократичних гуртків. Уже з перших кроків соціал-демократам довелося вести принципову боротьбу з опортуністичними ваганнями в своїх рядах, за захист ленінських теоретичних, політичних, організаційних і тактичних принципів, на яких мала будуватися партія нового типу.

Для політичного виховання робітників, для ідейного і організаційного згуртування соціал-демократів значну роль відіграла марксистська газета «Искра». На сторінках нарисів розповідається про поширення на Сумщині «Искры», про її значення для розповсюдження революційної теорії серед робітничих мас, про діяльність соціал-демократичних груп іскрівського напрямку. Ленінська газета висвітлювала революційну боротьбу трудящих краю, зокрема селянські виступи у Сумському і Роменському повітах.

Історія партійної організації Сумщини тісно пов'язана з діяльністю Харківської парторганізації, що знайшло певне відображення на сторінках рецензованої праці. Так, відзначається велика допомога Харківського комітету РСДРП у створенні соціал-демократичних організацій на Сумщині (с. 27), участь харківського червоногвардійського загону у спільній боротьбі з трудящими Сумщини проти військ Центральної ради і білогвардійців (с. 34).

У книзі показано боротьбу більшовиків Сумщини за маси в період підготовки першої російської революції, в роки реакції і нового революційного піднесення, в період двовладдя. Малочисленність більшовицьких організацій в 1903—1917 рр., підкреслюється в нарисах, компенсувалася вірністю їх марксистсько-ленінській теорії, організаційним і тактичним принципам, розробленим В. І. Леніним, у тісних зв'язках з трудящими масами (с. 25).

Нові завдання постали перед більшовиками Сумщини, як і всієї країни, з поваленням царизму: завершився перший, демократичний етап революції і почалась підготовка до другого, соціалістичного етапу революції. У нарисах показано складність боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях, мобілізуючу роль комуністів у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземної ін-

* Сумська обласна партійна організація створена у січні 1939 р., вона об'єднала міські і районні організації краю.

тервенції, політична активність і трудовий ентузіазм мас, які на чолі з партією більшовиків приступили до перших соціалістичних перетворень.

У період відбудови народного господарства, побудови і зміцнення соціалістичного суспільства трудящі Сумщини під керівництвом парторганізацій добилися значних успіхів в індустріалізації, колективізації сільського господарства, у здійсненні культурної революції. Високі темпи розвитку економіки краю були у вирішальній мірі забезпечені тим, що трудящим Сумщини допомагала вся країна. Партійні організації краю рішуче відстоювали генеральну лінію партії у боротьбі проти троцькістської опозиції, правоопортуністичного і націоналістичного ухилів.

Мирна творча праця радянських людей була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. В нарисах розповідається про самовіддану діяльність комуністів, трудящих області у роки Великої Вітчизняної війни. Обласна партійна організація з перших днів війни перебудувала свою роботу на воєнний лад. У перші тижні війни 1941 р. 40% складу парторганізації, майже половина комсомольської організації області вилася до Радянських Збройних Сил (с. 130). Партійні організації і трудящі Сумщини подавали допомогу діючій армії, провели значну роботу по переведенню промислових підприємств на виробництво бойової техніки, зброї, боєприпасів і військового спорядження. В дні тяжких випробувань війни самовіддано працювали трудівники села. У складних прифронтових умовах вони зібрали врожай зернових з 97% всієї площі і відправили в тил країни. У східні райони СРСР було евакуйовано матеріальні і культурні цінності (с. 133).

У жовтні під натиском переважаючих сил ворога радянські війська відступили на схід. На тимчасово окупованій території Сумщини гітлерівці встановили «новий» порядок окупаційного режиму. В нарисах показано організуючу роль комуністів у створенні партійно-комсомольського підпілля і організації партизанської боротьби на тимчасово окупованій території області. Не дивлячись на жорстокий терор окупантів, успішно розгорнули діяльність підпільний обком, Сумський міськом і 14 райкомів партії, 44 парторганізації, два райкоми комсомолу (с. 137). Найбільш хвилюючі сторінки книги присвячені славнозвісним партизанським з'єднанням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, іншим партизанським загонам і підпільним групам, які діяли на території області.

У жовтні 1943 р. радянські війська завершили визволення всієї території Сумщини. Сумська обласна парторганізація приступила відразу ж до відбудови народного господарства. На сторінках книги показано діяльність обласної партійної організації по мобілізації трудящих на відродження народного господарства. В ній розкриваються організаційно-партійні заходи по розвитку соціалістичного змагання.

Велика увага в нарисах приділена діяльності обласної парторганізації в умовах

розвинутого соціалізму. В них розповідається про організуючу роль комуністів у розв'язанні проблем підвищення економічного потенціалу промисловості області, дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, піднесення матеріального добробуту, культурно-технічного рівня трудящих. Організаційною частиною організаторської роботи партійних організацій області (і це вдало показано в останніх розділах книги) були заходи по дальшому розвитку соціалістичного змагання, зокрема його вищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці.

Заслужує на увагу те, що в книзі показано те нове, що за останні роки ввійшло в практику роботи партійних організацій області. Зокрема, це стосується нових форм організаторської роботи по розвитку творчої ініціативи трудящих у зв'язку з науково-технічним прогресом, спрямованої на втілення в життя рішень XXIV—XXVI з'їздів КПРС. На конкретних прикладах розглядаються форми і методи вдосконалення організаційної та ідеологічної роботи з кадрами, дальшого зміцнення наукових основ партійного керівництва господарством, іншими сферами діяльності трудових колективів області.

В останніх розділах зроблена спроба дати аргументований аналіз ефективності тих чи інших форм ідеологічної роботи парторганізацій у формуванні соціалістичного способу життя трудящих області, у виробленні нового ставлення до праці. Розв'язання соціальних програм, зокрема забезпечення неухильного зростання матеріального добробуту, культурно-технічного рівня трудящих розглядається у тісному взаємозв'язку з розвитком економіки, через реалізацію таких найважливіших народногосподарських завдань, як підвищення ефективності суспільного виробництва, його інтенсифікація, боротьба за економію, за прискорення науково-технічного прогресу.

У нарисах узагальнено значний фактичний матеріал, в якому сконцентрованої досвід сільських парторганізацій області по втіленню в життя аграрної політики партії. Значне місце приділено їх роботі по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, переведенню його на промислову основу, організації шефської допомоги міста селу.

Розвиваючись як складова частина єдиного народногосподарського комплексу, область стала сьогодні краєм великої хімії, нафти і газу, сучасного машинно- і приладобудування, розвинутого сільського господарства. Сумщина дає одну третину хімічного обладнання і дев'яту частину мінеральних добрив від загального випуску їх на Україні. А по виробництву кінофотоплівки і засобів шаштної автоматки промисловість області займає одне з провідних місць в країні. На кінець 70-х років промисловість області за 8 днів виробляла стільки ж продукції, скільки її випускалось тут за весь 1913 р. (с. 260).

В рецензованій праці в органічному взаємозв'язку розглядаються питання внутріпартійної, ідейно-виховної, організаторської, господарської роботи обласної пар-

тійної організації. В ній показано, як парт-організація по-партійному, по-державному розв'язувала складні завдання соціалістичного і комуністичного будівництва, переборювала труднощі і усувала помилки.

Простежуючи зв'язок між підвищенням рівня партійного керівництва і успіхами в реалізації народногосподарських планів конкретними показниками розвитку економіки, авторський колектив уникнув підміни історії партійної організації історією краю — недоліку, властивого деяким іншим нарисам обласних парторганізацій. Не у всіх, але в більшості розділів, автори також позбавилися такого типового недоліку, коли показуються лише кінцеві підсумки, а зміст роботи, форми і методи боротьби партійних організацій за реалізацію соціально-економічної політики партії залишаються не розкритими. Питанням партійного будівництва, вдосконалення організаційно-партійної роботи в нарисах приділяється належна увага. В них можна простежити головні етапи і тенденції внутріпартійного розвитку обласної партійної організації на всіх етапах її історії.

Одна з провідних тем рецензованого дослідження — діяльність парторганізації по розв'язанню такого найважливішого соціального завдання, як забезпечення зростання провідної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з колгоспним селянством. В ньому показано, що в міру зростання робітничого прошарку в соціальній структурі населення області, його реального вкладу в розвиток економіки, суспільно-політичного життя, все більш яскраво проявлялися риси, які характеризують провідну роль робітничого класу в житті радянського суспільства.

Залучення трудящих до суспільно-політичного життя було одним з головних напрямів діяльності комуністів Сумщини на всіх етапах боротьби за революційне перетворення суспільства. Висновки про розвиток соціалістичної демократії підтверджуються в книзі даними про участь трудящих в управлінні державними справами через виборні органи, через висування в державні і господарський апарат управління, в органи контролю.

Через всю книгу однією з провідних проходить тема інтернаціонального єднання трудящих області з братніми народами Радянського Союзу, перш за все з великим російським народом, з яким безпосередньо межує Сумська область.

Сторінки нарисів наповнені іменами людей (загальновідомими і маловідомими для широкого кола читачів), які в найбільшій мірі причетні до історії місцевої парторганізації. В їх числі — перші робітники-марксисты, активні учасники революційного руху, герої громадянської війни і трудового фронту періоду перших п'ятирічок, славнозвісні організатори партизанської боротьби, воїни-герої Великої Вітчизняної війни, маяки руху за комуністичне ставлення до праці, передовики комуністичного творення нашого сьогодення.

Рецензовані «Нариси», при їх загальній позитивній оцінці, не позбавлені окремих недоліків, упушень. Не всі висновки в кінці розділів рівноцінні за глибиною і важливістю узагальнень, а розділи II, VI, VII, XI—XII взагалі не мають заключної частини, а також книга в цілому. В такому дослідженні необхідно було б більш предметно розкрити діяльність низових ланок партії, на конкретних прикладах показати, як партійні комітети підприємств, колгоспів, радгоспів і установ на практиці виконували свою роль органів політичного керівництва. Не вдалося також виразно показати особливості партійної роботи в умовах, коли і в промисловості, і в сільському господарстві набирають все більшого поширення процеси спеціалізації і кооперування, дальшого усунування виробництва на основі агропромислової інтеграції.

На жаль, у книзі лише загальною фразою відзначена ініціатива комуністів колективу Сумського виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе, який став зачинателем змагання під девізом: «Виробництво — високу ефективність, потужності — повне навантаження, продукції — відмінну якість!», яка була схвалена вищестоящими партійними органами.

Враховуючи обмежені розміри видання, мабуть доцільно було б піти на укрупнення параграфів, надавши їм більш чіткого проблемного визначення. В книзі ж окремі параграфи не перевищують своїми розмірами трьох сторінок, тому ряд важливих проблем, висвітлення яких зумовлене назвою параграфа, не знайшли достатнього розкриття. Так, до поверхової констатації звелось питання висвітлення боротьби партійної організації проти троцькістсько-зінов'євського блоку і особливо проти націонал-ухильників (§ I, розділ IV). Не показано ролі Харківського обласного партійного комітету по керівництву парторганізаціями Сумщини на завершальному етапі соціалістичних перетворень, коли значна частина її входила до складу Харківщини.

Зустрічаються окремі неточності, довільні визначення. Наприклад, на с. 71 автори пишуть, що «значну частину робітничого класу становили сезонники, зайняті на виробництві лише кілька місяців». У даному випадку мова йде про селян-відхідників, які були тимчасовою робочою силою в промисловості, і особливо на будовах, а не частиною робітничого класу. Видання значно виграло б, якби його доповнили хронікою найважливіших подій з життя обласної партійної організації, іменами і географічним показником, картами, схемами, ілюстраціями.

Вказані недоліки суттєво не знижують значення книги в цілому, яка є серйозним дослідженням і заслуговує на увагу як науковців, так і широкого кола читачів.

Ю. А. ГОРБАНЬ (Київ),
М. М. МАТВИЧУК (Київ).

XXVI З'їзд КПРС:
НОВІ РУБЕЖІ
КОМУНІСТИЧНОГО ТВОРЕННЯ

К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1981.—221 с.

XXVI з'їзд КПРС увійшов в історію як важлива віха на шляху величких звершень радянського народу. В його документах і матеріалах глибоко проаналізовано соціально-економічні і політичні процеси, що відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму і на міжнародній арені, визначено програму діяльності партії і народу на 80-і роки.

Рецензована монографія присвячена висвітленню рішень XXVI з'їзду партії, багатогранної роботи партійних організацій республіки по втіленню їх в життя. В ній на основі ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС дається аналіз теоретичних проблем і практичних завдань, висунутих з'їздом в галузі зовнішньої політики, економічної стратегії, соціальної політики партії на сучасному етапі, розкривається закономірний процес зростання керівної ролі Комуністичної партії. При цьому в праці вдало дотримано співвідношення загальносоюзного матеріалу з місцевим, наведено цікаві факти, цифри.

Зовнішньополітична діяльність КПРС і Радянської держави, підкреслено в монографії, спрямована насамперед на забезпечення радянському народові необхідних зовнішніх умов для розв'язання поставлених перед ним завдань комуністичного будівництва, на збереження і зміцнення миру на землі. В ній показано багатогранність і складність дальшого розвитку братерської співдружності країн соціалізму, які разом з Радянським Союзом будують «новий соціалістичний світ, небувалий ще в історії тип відносин між державами, посправжньому справедливих, рівноправних, братерських» (с. 7), а також переваги соціалістичного успішно-політичного ладу над капіталістичним. Так, за 30 років існування РЕВ країни його учасниці збільшили промислове виробництво в 15 разів, а національний дохід більше ніж у 9,5 раза, що відповідно в 3 і 2,4 раза вище, ніж у розвинутих країнах капіталу. Сьогодні вони більше ніж утричі перевищили середньосвітовий рівень промислового виробництва з розрахунку на душу населення. За 1976—1980 роки національний дохід країн—членів РЕВ збільшився в цілому на 22%, обсяг промислової продукції—на 26, сільського господарства—на 9%. Продуктивність праці за цей час підвищилась на 20% (с. 11).

Заслуговує на увагу висвітлення соціально-політичних процесів в країнах, які визволились від колоніального гніту і стали на самостійний шлях розвитку. Розширення співробітництва Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності з ними, відзначається в праці, дає цим країнам можливість створювати і розвивати сучасну економіку, науку і культуру (с. 23, 25).

У монографії розкривається неоколоні-

алістська політика капіталістичних країн, які намагаються утримати країни, які визволились, у залежному стані. На фактичному матеріалі показано значення руху неприєднання, який за 20 років свого існування перетворився на могутню силу в боротьбі проти імперіалізму і колоніалізму, проти війни та агресії.

Значна увага в рецензованій праці приділена питанням міжнародного робітничого і комуністичного руху. Сьогодні у світі 94 комуністичні і робітничі партії, в яких понад 75 млн. чоловік. Нині комуністів у 2 рази більше, ніж 20 років тому (с. 33). З року в рік зростає їх авторитет, зміцнюється інтернаціональна солідарність, посилюється вплив на хід і характер світового розвитку.

Із зростанням впливу компартій на маси, на прогрес людства дедалі ускладнюються і завдання, що стоять перед ними. Це, природно, породжує неоднозначні оцінки, відмінності в підході до розв'язання конкретних питань класової боротьби, викликає дискусії між партіями. «...Розходження в думках між комуністами можна подолати, якщо це не принципові розходження між революціонерами і реформістами, між творчим марксизмом і догматичним сектанством, лівацьким авантюризмом. Тут не може бути компромісів. Коли ж комуністи борються за спільну революційну справу, КПРС виходить з того, що терпеливе товариське обговорення різних поглядів і позицій не тільки можливе, але й необхідне» (с. 41),—вказується в монографії.

З марксистсько-ленінських позицій висвітлено й відносини з капіталістичними країнами, протидії силам агресії, політика миру і співробітництва.

Другий розділ монографії присвячений економічній політиці КПРС, яка становить систему науково-сформульованих ідей і положень, а також соціально-економічних та ідеологічних заходів, спрямованих на забезпечення динамічного, ефективного, пропорційного розвитку економіки СРСР як єдиного народногосподарського комплексу в інтересах забезпечення матеріальних і духовних потреб робітничого класу, всього радянського народу, зміцнення міжнародних позицій СРСР, поглиблення і розвитку світового революційного процесу. У ньому розглядається один з основних напрямів економічної політики партії на сучасному етапі—прискорення науково-технічного прогресу як вирішальної умови підвищення ефективності суспільного виробництва, створення матеріально-технічної бази комунізму.

Розглядаючи соціалістичне змагання як одну з найважливіших об'єктивних закономірностей розвитку комуністичної суспільно-економічної формації, у книзі на конкретних прикладах розкрито його ефективність, показано, що соціалістичне змагання є могутнім засобом розвитку творчої ініціативи трудящих, їх комуністичного виховання. Значна увага приділена висвітленню керівної ролі Комуністичної партії в організації цього патріотичного руху.

Позитивною рисою рецензованої праці є аргументований аналіз змін, що сталися в сфері соціально-політичного і духовного життя радянського суспільства. На цікавому фактичному матеріалі в третьому розділі розкрито зміни в соціальній структурі нашого суспільства, процес зближення класів, дальшого розвитку політичної системи в умовах зрілого соціалізму. В монографії висвітлюються питання зміцнення братерської дружби всіх народів багатонаціональної Батьківщини, утвердження соціальної однорідності радянського суспільства.

В останньому розділі книги розкриваються найважливіші об'єктивні і суб'єктивні фактори, які зумовлюють зростання керівної ролі Комуністичної партії в сучасних умовах, зроблено аналіз якісного складу КПРС, показано вдосконален-

ня стилю і методів партійного керівництва.

Проте не всі аспекти досить повно розкрито в книзі. Слід було б глибше показати взаємозв'язок поліпшення добробуту народу з постійним підвищенням ідейного, морального та культурного рівня працівників, посилення боротьби партійних організацій проти проявів мішанської, дрібнобуржуазної психології, вдосконалення ідеологічної, політико-виховної роботи у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС. Однак це не впливає на загальну позитивну оцінку праці. Вона стане в нагоді всім, хто вивчає документи і матеріали XXVI з'їзду партії, насамперед, викладачам, ідеологічному активу, студентам.

В. К. ВАСИЛЕНКО (Київ),
Л. М. КУСОК (Київ).

**ТВОРЧЕСКИ, ЭФФЕКТИВНО:
ИЗ ОПЫТА
ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ
НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ
ТРАНСПОРТЕ**

Ответ. ред. Павловский А. А.;
Сост. Бодня С. М., Довбуш Н. Д.
К.: Политиздат Украины, 1981, 102 с.

В системі соціалістичного народного господарства важливу роль відіграє транспорт, зокрема залізничний. XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність розробки й здійснення довгочасної комплексної програми його розвитку¹. Відповідальні завдання, що стоять перед працівниками магістралей республіки, покладають особливі обов'язки на партійні організації. Певний досвід їх роботи, нагромаджений у роки десятиї п'ятирічки, висвітлено в рецензованому збірнику.

У підготовці збірника взяли участь партійні працівники різних ланок, керівники залізниць, профспілкові активісти. Це дало можливість розкрити порушені в ньому питання комплексно, в повному обсязі. В збірнику йдеться про роботу різних виробничих ділянок на всіх шести головних залізницях, що діють на території УРСР.

Рецензована праця справляє цілісне враження. Це забезпечується і структурою книжки, і логікою викладу матеріалу в ній. Різні аспекти проблеми розглядаються в збірнику з критичної точки зору: показано, що зроблено і що ще треба зробити партійним організаціям для удосконалення своєї роботи.

На залізничному транспорті республіки працює великий загін комуністів. Вони йдуть в авангарді соціалістичного змагання, боротьби за ефективне використання транспортних засобів, досягнення виробничих показників. У збірнику вміщено стат-

тю секретаря вузлового парткому станції Нижньодніпровськ Придніпровської залізниці Г. І. Сечина, який розповідає про діяльність первинних партійних організацій у справі поширення передового досвіду на дільницях. Невтомно піклуються про посилення виховної ролі соціалістичного змагання, своєчасну підтримку ініціатив передових виробничників партійні організації Південної залізниці. Про це йдеться у статті начальника магістралі А. І. ШUTOVA. Секретар парткому локомотивного депо станції Жмеринка Н. А. Мамосєв, голова дорпрофспілки Одеської залізниці М. С. Смеоха та інші автори присвятили свої статті пошукам шляхів підвищення ефективності соціалістичного змагання, удосконалення практики морального й матеріального стимулювання його учасників.

Однак, вказується у збірнику, ще не в усіх колективах партійні організації добиваються своєчасного виконання взятих соціалістичних зобов'язань, державних планів, не всюди накреслені заходи підкріплюються необхідною організаторською і виховною роботою. Подолати ці недоліки, підкреслює секретар парткому управління Придніпровської залізниці В. Я. Соколов, можна шляхом зміцнення трудової дисципліни. В його статті йдеться про форми й методи виховання у трудящих почуття високого обов'язку, відповідальності за доручену справу.

Одним з найголовніших завдань парторганізацій є створення сприятливих умов праці й побуту для трудящих. У статті заступника начальника Донецької залізниці Д. К. Адакімова показано, як воно розв'язується комуністами й адміністрацією підприємств, організацій й установ цієї магістралі.

Важливою проблемою для транспортників є підвищення культури обслуговування пасажирів. Про досвід, нагромаджений у цій справі працівниками вагонної дільниці № 1 станції Харків-сортувальний,

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 47.

докладно розповідає секретар парткому дільниці В. І. Лісняк. Однак у цілому, підкреслює завідувачий відділом транспорту і зв'язку ЦК Компартії України А. З. Хомич, культура обслуговування в поїздах і на вокзалах залишається поки що низькою. Усунення недоліків, наголошує він, потребує систематичної, копійної роботи в колективах підприємств, дільниць і управлінь залізниць (с. 7).

Відповідальні завдання стоять перед залізничниками в одинадцятій п'ятирічці. Втілення їх у життя нерозривно зв'язано з живою творчістю радянських людей, їх активною участю в комуністичному будівництві. Цього можна досягти великою організаторською та ідейно-виховною роботою в масах. Керуючись постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», партійні організації залізничників прагнуть досягти у своїй діяльності максимальної змістовності й конкретності. Постійно вдосконалюються форми й методи пропаганди та агітації серед різних категорій трудящих. При цьому враховується специфіка діяльності підприємств транспорту, зокрема роз'їзний характер роботи, віддаленість і розкиданість місць проживання залізничників.

Одним з найважливіших засобів ідейно-виховної роботи є партійне навчання. Ефективність його досягається тоді, коли набути знання з марксистсько-ленінської теорії перетворюються у стійкі переконання, втілюються в практичні діла. Партком Іловайського залізничного вузла, розповідає його секретар А. С. Нестеров, добивається зміцнення зв'язку навчання з життям. Так, під час виконання слухачами практичних завдань і підготовки рефератів протягом навчального року ними внесено понад 150 пропозицій, економічний ефект від впровадження яких становив 210 тис. крб. (с. 39).

Цікаво розповідає про активні форми навчання секретар партбюро Одеського відділка залізниці В. А. Левкутний. У цьому колективі практикують зустрічі слухачів з делегатами партійних з'їздів, ветеранами партії, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, екскурсії на передові підприємства тощо (с. 46). У партійній організації Котовського відділка застосовують

залікову систему: за слухачами, які самостійно вивчають марксистсько-ленінську теорію, закріплено пропагандистів-консультантів. Вони ж проводять співбесіди-заліки з ними, хто постійно перебуває у роз'їздах (с. 12).

Необхідною умовою ефективності виховної роботи є підвищення рівня усної агітації, політичного інформування трудівників транспорту. Секретар парткому Шепетівського залізничного вузла Н. Д. Косенюк у своїй статті висвітлює особливості й специфічні форми політичної агітації серед різних категорій працівників. Зокрема, він розповідає про ідеологічні планьорки, що проводяться в їхньому колективі. Крім того, шепетівці широко використовують в агітаційній роботі революційні, бойові й трудові традиції (с. 49).

Важливою складовою частиною ідеологічної роботи є моральне виховання. Проте, як розв'язуються питання його посилення в трудових колективах, ґрунтовно розповідається у статті секретаря парткому станції ім. Тараса Шевченка А. С. Ткаченка. Досвідом проведення виховних заходів безпосередньо в поїздах Львівського залізничного вузла поділився на сторінках збірника завідувачий відділом пропаганди і агітації Львівського міськомунпартії А. Н. Скрипченко. Цілком слушно, на нашу думку, порушується питання про необхідність радіофікації всіх приміських составів, оснащення їх сучасними засобами пропаганди (с. 88).

Завданням удосконалення організаційно-партійної роботи присвячено статтю заступника завідувачого відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України А. Д. Пелиха.

Рецензована книга має окремі недоліки, здебільшого редакційного характеру. Так, на с. 4, 11 і 19 не збігаються цифрові дані про кількісний склад парторганізацій. Деякі положення повторюються в різних статтях (див., наприклад, с. 48 і 52—про ідеологічні планьорки, с. 59, 64—про виховну роль союзнаганя та ін.). Однак у цілому автори й упорядники провели велику роботу й створили цінну працю, яка має вагомий ідейно-політичний й практичний значення.

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ (Київ)

В. М. Даниленко.
**СОТРУДНИЧЕСТВО УССР И РСФСР
В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ В ПЕРИОД
ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛИЗМА**

К.: Наук. думка, 1981.—188 с., ил.

У світ вийшло чимало праць, присвячених зміцненню багатогранного співробітництва та взаємозв'язків братніх республік СРСР на різних етапах соціалістичної і комуністичного будівництва. Проте

ряд питань з цієї проблеми ще чекають на своїх дослідників.

У зв'язку з цим значний інтерес становить рецензована монографія. Вона є першим науковим дослідженням, в якому всебічно висвітлюються форми й напрями міжреспубліканських взаємозв'язків Української РСР та РРФСР у розвитку освіти і науки в реконструктивний період.

Праця спирається на багату джерельну базу. Автор широко використав твори класиків марксизму-ленізму, праці радянських істориків, архівні матеріали, багато з яких до наукового обігу вводяться

вперше, а також збірники документів і матеріалів, статистичні довідники, щорічники й періодичну пресу.

Книга складається з вступу, трьох розділів і висновків. У передмові автор правильно підкреслює, що індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція супроводжувалися бурхливим процесом інтернаціоналізації радянського народу.

В першому розділі йдеться про боротьбу трудящих УРСР і РРФСР за дальший розвиток загальноосвітньої школи та підвищення грамотності населення братніх республік, про створення єдиної системи загальної й професійної освіти СРСР.

Другий розділ праці присвячено співробітництву в розвитку вищої та середньої спеціальної освіти. В ньому висвітлюється діяльність Комуністичної партії й Радянського уряду по створенню мережі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у кожній з радянських республік, ідеться про форми міжреспубліканських взаємовідносин, які відіграли головну роль у досягненні фактичної рівності народів СРСР. Багато уваги в розділі приділяється підготовці кадрів для різних галузей народного господарства.

Направлення для навчання у спеціальні навчальні заклади та наукові установи Російської Федерації юнаків і дівчат з Радянської України автор розглядає не тільки як одну з форм міжреспубліканського співробітництва, а й як важливий захід поліпшення якісного складу кадрів національної інтелігенції. На конкретному історичному матеріалі розглядається робота органів народної освіти УРСР та РРФСР по підвищенню рівня підготовки спеціалістів.

Цінний матеріал містить третій розділ. У ньому вперше в історичній літературі ґрунтовно досліджуються міжреспубліканські наукові зв'язки, співдружність братніх республік у розв'язанні різноманітних проблем. Автор робить правильний висновок про те, що міжреспубліканське співробітництво було могутнім фактором прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства та культурної революції. Співдружність учених РРФСР і УРСР відіграла важливу роль у зміцненні оборонної могутності Країни Рад.

Позитивним у рецензованій праці є те, що автор широко висвітлив безкорисливу допомогу російського народу трудящим Радянської України в зміцненні навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл, ліквідації неписьменності й малописьменності, забезпеченні вузів, технікумів і наукових установ кадрами вчителів, викладачів та науковців.

У монографії докладно висвітлюється багатогранна робота трудящих УРСР

і РРФСР по поданню допомоги іншим, раніше відсталим народам країни в їх духовному розвитку, зокрема, республік Середньої Азії, Закавказзя, районів Поволжя, Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. Це поглиблювало взаємозв'язки й взаємовідносини між братніми народами, прискорювало формування інтернаціональних рис у кожній національній формою, соціалістичний змістом культурі республік і автономних областей Радянського Союзу. На основі цього формувалася єдина загальнонародна культура, бурхливий розвиток якої продовжує здійснюватися нині в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Позитивним є те, що автор не обходить труднощів, які стояли на шляху братнього співробітництва радянських республік у досліджуваній період. Велику увагу в монографії приділено діяльності Комуністичної партії по мобілізації трудящих на боротьбу проти класового ворога та його ідеології, пережитків націоналізму і шовінізму.

Заслужують схвалення складені автором таблиці, в яких наводяться цифри, що характеризують зростання кількості учнів з України, які навчалися у вузах, технікумах та на робітничих факультетах Російської Федерації.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, потрібно висловити й деякі побажання її автору. Варто було б більш докладно розглянути боротьбу трудящих Української РСР і Російської Федерації за ліквідацію неписьменності та малописьменності у роки другої п'ятирічки, їх допомогу в культурному будівництві, зокрема, братньому чечено-інгуському народу. Слід було б ширше висвітлити роль ВАРНИТСО в зміцненні співдружності вчених братніх республік, у розв'язанні актуальних завдань соціалістичного будівництва.

Проте висловлені побажання не впливають на загальну позитивну оцінку праці, яка написана на належному ідейно-політичному й науковому рівні. Книгу з інтересом зустрінуть дослідники, які цікавляться проблемами міжреспубліканських культурних взаємозв'язків, співробітництва Української РСР з братніми республіками СРСР у галузі культури. Багатий фактичний матеріал, зроблений на його основі висновки можна використати при написанні узагальнюючих праць з історії СРСР й Української РСР, при підготовці навчальних посібників для викладачів і студентів вузів, вчителів середніх шкіл, для агітаційно-пропагандистської роботи, критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій національних відносин та культурного будівництва в Радянському Союзі.

В. Й. ПРОЦЕНКО (Бердянськ)

Ю. Л. Дьяков.
**ПОДВИГ СТРОИТЕЛЕЙ
ИНДУСТРИИ ТЫЛА.**
1941—1945 гг.

М.: Наука, 1981.—174 с.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини була тяжким випробуванням для Комуністичної партії, усього радянського народу. Перемога кувалася не лише на фронті, а й в тилу. Про безприкладний трудовий подвиг будівельників у роки війни йдеться в монографічній праці Ю. Л. Дьякова «Подвиг строителей индустрии тыла». Вихід у світ рецензованої книги приверне увагу широкого кола дослідників, оскільки ця тема ще недостатньо розроблена в радянській історичній науці. В монографії знайшла своє висвітлення й узагальнення діяльності робітників-будівельників протягом 1941—1945 рр. На основі залучення як опублікованих, так і архівних матеріалів автор зумів змалювати яскраву картину вселенського будівництва багатьох галузей воєнного господарства на сході країни.

В праці розкрито керівну роль Комуністичної партії, її організацій на місцях, які мобілізували трудящих тилу на виконання завдань, що мали першорядне значення для зміцнення обороноздатності країни. Багато уваги приділено питанню створення воєнно-промислової бази у східних районах СРСР. Автор розповідає про героїчну працю будівельників, завдяки чому вдалося ввести в дію евакуйовані підприємства. Це сприяло перебудові народного господарства на воєнний лад. Швидкими темпами розгорнулися будівельно-монтажні роботи на ряді об'єктів Сходу. Як приклад наведено найбільш потужну на той час у СРСР та Європі доменну цю № 5 на Магнітогорському металургійному комбінаті. Автор наводить переконливі дані, які свідчать про те, що працівники підприємств чорної металургії в основному справилися з поставленими перед ними партією завданнями.

Війна, як відомо, завдала великих втрат паливно-енергетичній індустрії Радянського Союзу. Тому битва за вугілля, цей «хліб для промисловості»¹, як називав його В. І. Ленін, розгорнулася на великій території — від Заполяр'я до Середньої Азії, від Уралу до Далекого Сходу. На сторінках книги розповідається про масштаби шахтобудівництва в основних вугільних басейнах: Карагандинському, Кизеловському, Печорському. Лише в 1943 р. держава виділила з цієї метою 1,3 млрд. крб. (с. 96).

Всебічно розглянуто також процес спорудження нових потужних електростанцій у східних районах країни, що дало

можливість майже в два, а в деяких енергосистемах (наприклад, Омський, Красноярський) у три й навіть більше разів збільшити виробництво електроенергії. На цих будовах яскраво виявилася сила ленінської дружби народів. Автор книги наводить приклади братнього співробітництва трудящих різних націй та національностей нашої країни під час будівництва ряду важливих промислових об'єктів у республіках Середньої Азії.

Дослідник приділив певну увагу питанням перебудови залізничного транспорту. Він підкреслив, що в центрі уваги партійних органів залишалися питання роботи Південно-Уральської і Свердловської, Пермської, Красноярської, Східно-Сибірської, Забайкальської та інших магістралей. Важливе оборонне значення мало введення в експлуатацію в роки війни Північно-Печорської лінії, будівництво якої розпочалося в 1938 р. (с. 69, 70, 111—113).

Використовуючи переваги соціалістичного ладу, Комуністична партія в той складний період успішно розв'язала й таке важливе завдання, як забезпечення народного господарства, в тому числі будівельних організацій, кваліфікованою робочою силою. Це питання висвітлено автором в останньому, третьому розділі монографії. На конкретних прикладах він показав авангардну роль комуністів, які перебували на найбільш відповідальних ділянках, згуртовували і вели за собою трудящих. У праці розповідається про трудовий ентузіазм комсомольців і молоді, які здійснювали шефство над найважливішими будовами, працювали по-ударному. В книзі розкрито й значення руху новаторів, який широко розгорнувся в роки війни і сприяв успішному вирішенню найскладніших проблем будівництва.

Достоїнством видання є те, що дослідник підготував спеціальні примітки, в яких пояснює деякі особливості розвитку економіки Радянського Союзу протягом 1941—1945 рр. В монографії, зокрема, вміщено: список рекомендованої літератури, покажчик імен та географічних назв, а також ілюстрації.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану книгу, слід висловити деякі критичні зауваження. На жаль, автор загалом посилається на вже опубліковані праці, а не на архівні матеріали. Місцями монографія перенасичена цитатами (сс. 75, 76, 151, 152). У вступі відсутній історіографічний огляд літератури з розглядуваної теми. Зустрічаються її повтори. Наприклад, на с. 62 та 67 наведено аналогічну цитату з газети «Правда» за 15 грудня 1942 р.

Рецензовану працю, яка присвячена героїчному подвигу будівельників індустрії тилу в роки війни, з інтересом зустріли науковці, викладачі вузів, технікумів, пропагандисти, студенти.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 282.

Відзначення 1500-річчя Києва

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІНСТИТУТІ КУЛЬТУРИ ім. О. Є. КОРНІЙЧУКА

20 квітня 1982 р. у Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 1500-річчю міста-героя Києва. В її роботі брали участь викладачі та студенти цього навчального закладу, а також науковці Інституту історії АН УРСР.

Конференцію відкрив ректор інституту, доц. Г. Д. Цибуляк. Д-р істор. наук М. Ф. Котляр виступив з доповіддю «Походження Києва». Розкриваючи тему на основі глибокого аналізу писемних та археологічних джерел, доповідач показав історичну обумовленість виникнення міст як адміністративних, ремісничих та культурних центрів у добу зародження класових відносин. Діяльність киян по втіленню у життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України висвітлив канд. істор. наук, доц. П. С. Гончарук.

Зав. відділом історіографії та зв'язків України із зарубіжними країнами Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук І. С. Хміль присвятив свою доповідь викриттю неспроможності буржуазних фальсифікацій історії Києва. Участь киян у трьох революціях розглянув д-р істор. наук, проф. О. А. Парасунько. Канд. істор. наук, доц. О. І. Пуत्रо підготував змістовне повідомлення про героїчну боротьбу київського партійно-комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Д-р філолог. наук, проф. О. В. Килимник проаналізував твори радянської літератури, присвячені історії Київської Русі та її столиці. Д-р філолог. наук, проф. Л. Г. Скрипник розповіла про відображення історії Києва у народнописаній творчості. Видатні досягнення киян у розвитку культури за роки Радянської влади висвітлив д-р істор. наук, проф. Г. М. Шевчук.

Є. В. ПАНКОВА (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РОЗВИТОК ОСВІТИ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В КИЄВІ»

Значна робота по відзначенню 1500-річчя м. Києва проводилася Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР, Педагогічним товариством республіки. Напередодні ювілейних свят в інституті відбулася наукова конференція «Розвиток освіти і педагогічної думки в Києві», участь у якій взяли науковці АН УРСР.

Вступним словом конференцію відкрив академік АПН СРСР М. Д. Ярмаченко. З доповіддю «Київ — 1500 років» виступила проф.-консультант Інституту археології АН УРСР, д-р істор. наук Г. Г. Мезенцева. Вона відзначила, що в останні роки істориками проведена велика робота по вивченню минулого Києва, детально спинилася на питанні про визначення часу заснування міста на Дніпрі. У доповіді, яка ілюструвалася значною кількістю кольорових діапозитивів, було також охарактеризовано ряд нових видань, присвячених питанням з історії Києва.

Про роль Києво-Могилянської академії у зв'язках Росії та України з балканськими

країнами у XVIII ст. йшлося у доповіді чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка. Будучи важливим політико-адміністративним, економічним і культурним центром, Київ у XVIII ст. відіграв значну роль у зв'язках Росії та України із зарубіжними країнами. Це яскраво виявилось, зокрема, у культурних зв'язках, що їх здійснював вищий учбовий заклад міста — Києво-Могилянська академія. На основі аналізу першоджерел доповідач навів значну кількість факторів, які свідчать про навчання в академії молоді з балканських країн — Болгарії, Греції, Сербії, Хорватії, Чорногорії, Далмації, Баната, Валахії та Молдавії. Це були переважно діти простих людей (за тодішньою назвою «посполиті»).

З вихованців цього навчального закладу вийшли такі видатні діячі, як Д. Новакович І. Раї (Сербія), Г. Бакулеску-Бодані (Молдавія) та ін. Є. Скерлетов з Далмації став викладачем Києво-Могилянської академії. Доповідач розкрив ту важливу роль, яку відіграв цей навчальний заклад у роз-

зиту культури, освіти і науки як на Україні і в Росії, так і в зарубіжних країнах.

Вклад київських учених в розвиток історико-педагогічної науки висвітлює канд. педагог. наук Н. П. Калениченко. Вона підкреслила, що у боротьбі за утвердження марксистського напрямку в історії педагогіки у перші роки Радянської влади надзвичайно велику роль відіграли ленінське вчення про освіту і виховання, праці Н. К. Крупської, а також партійна преса. Доповідач розкрила велике значення постанов партії та уряду про школу, з питань ідеологічної роботи для поліпшення справи ви-

ховання молодого покоління нашої країни. У доповіді зазначалося, що науковці Києва внесли гідний вклад у дослідження ідейно-педагогічної спадщини В. І. Леніна, вивчення праць і діяльності видатних радянських педагогів. Важливими подіями стали вихід у світ українською мовою таких фундаментальних видань, як одинадцятитомник праць Н. К. Крупської, семитомник — А. С. Макаренка, п'ятитомник — В. О. Сухомлинського. Промовець висвітлює також основні напрями майбутніх історико-педагогічних досліджень на Україні.

Ж. Д. ІЛЬЧЕНКО (Київ)

ВИСТАВКА ДОКУМЕНТІВ У ГОЛОВАРХІВІ УРСР

Здійснюючи плани заходів Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР по відзначенню 1500-річчя століття Радянської України, співробітники державних архівів, що знаходяться в Києві, провели значну роботу щодо виявлення документів з історії міста. На облік взято близько 120 тис. фактів, значна частина яких ще не введена до научного обігу.

З метою ознайомлення широкої громадськості з найбільш важливими даними з історії Києва 21 травня 1982 р. у приміщенні Головархіву УРСР було відкрито міжархівну виставку документів і матеріалів. У трьох її розділах представлено 350 експонатів із фондів ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДАМЛМ УРСР, ЦДАКФФД УРСР, держархівів Києва та Київської області, фотокопії археологічних та літописних пам'яток і матеріали періодичної преси.

У першому розділі виставки — «Київ стародавній» — представлені фотографії пам'яток матеріальної культури кінця V—VII ст., виявлених на Старокиївській та Замковій горах, літописні свідчення про соціально-економічний розвиток Києва у IX—XV ст. Тут же експонуються найбільш ранні письмові документи, які свідчать про те, що Київ у XVI ст. був важливим центром торгівлі та ремісничого виробництва.

На виставці демонструються документи про повстання козаків під проводом К. Косинського (1593 р.) та протокол допиту гайдамацького отамана Я. Довгошиєнка (1770 р.), що свідчать про активну участь киян у народно-визвольному русі проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту на Правобережній Україні. З Києвом нерозривно пов'язана визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., боротьба за возз'єднання з великим російським народом, підтвердження чого є експоновані на виставці тексти з літописів Єрлича і Граб'янки про зустріч населення міста війська на чолі з Б. Хмельницьким у грудні 1648 р. В копіях представлено обкладинки багатьох друкованих видань, які розкривають значення Києва як культурно-освітнього центру слов'янських земель у XVII—XVIII ст.

Другий розділ виставки — «Київ дожовтневий» — присвячений розвитку міста в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи та розвитку капіталізму й імперіалізму (кінець XVIII ст. — жовтень 1917 р.). Ряд документів свідчить про його дальше зростання як соціально-економічного та культурного осередку південно-західного краю. Матеріали виставки розповідають про Київ як один із важливих центрів загальноросійського революційного руху на всіх його етапах. Експонуються документи, в яких йдеться про поширення у місті марксистської літератури, зокрема творів В. І. Леніна. Представлені також фотопортрети агентів ленінської «Искры» в Києві — М. Баумана, П. Красикова, Ф. Ленгніка, О. Шліхтера, які доклали чимало зусиль для зміцнення іскрівських позицій у Київському комітеті РСДРП і були соратниками В. І. Леніна в боротьбі за створення партії нового типу. Другий розділ експозиції завершують експонати, що свідчать про широку участь трудящих Києва у першій російській революції 1905—1907 рр. та Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917 р.

Переважна більшість документів експозиції виставки розповідає про розвиток міста за роки Радянської влади, зокрема про значний вклад трудящих міста у перемогу Великого Жовтня, розгром внутрішньої та зовнішньої контрреволюції на Україні, про їх участь під керівництвом міської партійної організації у відбудові народного господарства та його подальшому розвитку в роки перших п'ятирічок. Як свідчать матеріали виставки, великі роботи здійснювалися по впорядкуванню Києва, який з червня 1934 року знову став столицею УРСР.

Широко представлені документи, що розповідають про героїчну боротьбу киян проти німецько-фашистських загарбників під час тимчасової окупації міста в період Великої Вітчизняної війни, їх самовіддану працю в радянському тилу, відбудову столиці Радянської України після її визволення за допомогою трудящих усієї Радянської країни.

У повоєнні роки, як свідчать документи, завдяки піклуванню ЦК Компартії України і уряду республіки трудящі Києва, очолювані міською парторганізацією, добилися успіхів у соціально-економічному та культурному розвитку міста. Трудові колективи столиці УРСР постійно змінюють творчі контакти з трудящими інших міст нашої країни та країн соціалістичної співдружності, укладають з ними договори про соціалістичне змагання. Кияни своєю участю в освоєнні цілинних і перелогових земель, будівництві Байкало-Амурської ма-

гістралі, інших будов повоєнних п'ятирічок вносять гідний вклад у розвиток народно-господарського комплексу Союзу РСР.

Документи, представлені на міжархівній виставці, присвяченій 1500-річчю Києва, переконливо підтвердили, що трудящі столиці Радянської України, зміцнюючи дружбу і співробітництво народів СРСР, успішно виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, з новими трудовими успіхами йдуть назустріч 60-річчю утворення Союзу РСР.

О. М. КОВАЛЕНКО (Київ)

* * *

ЗАСІДАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ІСТОРИКІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

4 травня 1982 р. у Москві відбулося засідання Національного комітету істориків Радянського Союзу, присвячене аналізу міжнародних наукових зв'язків, які науковці інститутів історичного профілю Академії наук СРСР та академій наук братніх союзних республік підтримують із своїми зарубіжними колегами.

В його роботі взяли активну участь керівники ряду наукових установ, провідні вчені з Москви, Ленінграда, інших міст нашої країни. З доповіддю, в якій було проаналізовано діяльність Національного комітету істориків Радянського Союзу протягом 1981 р., виступив голова комітету акад. С. Л. Тихвінський. Він відзначив, що історичні рішення XXVI з'їзду КПРС, постанова Центрального Комітету партії про святкування 60-річчя утворення СРСР, інші важливі партійні документи мають особливе значення для вчених країни. «У плані міжнародних контактів радянських істориків, — підкреслив доповідач, — рішення партії орієнтують нас на підвищення ефективності та якості наукових досліджень, вдосконалення форм міжнародного наукового співробітництва, посилення роботи по інтернаціональному вихованню трудящих».

У своїй доповіді С. Л. Тихвінський основну увагу приділив аналізу наукових зв'язків, різноманітних форм діяльності радянських істориків — від міжнародних наукових контактів, здійснюваних Національним комітетом істориків СРСР, до двосторонніх зустрічей, консультацій, засідань, які проводять науковці окремих академічних інститутів. Доповідач відзначив, що найбільш стабільними, ефективними та плідними (як і раніше) залишаються зв'язки радянських істориків із своїми колегами з братніх соціалістичних країн (НРБ, НДР, СРР, УНР, СФРЮ й ПНР).

С. Л. Тихвінський вказав на необхідність узагальнення найбільш цікавого досвіду міжнародного співробітництва окремих установ та організацій академій наук союзних республік, зробити його надбанням усіх учених Союзу РСР.

З повідомленням про діяльність науков-

ців Української РСР по здійсненню та розвитку міжнародних контактів виступили директор Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР акад. АН УРСР А. М. Шлепаков і заст. директора Інституту історії АН УРСР д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань. Вони відзначили, що протягом 1978—1982 рр. ці зв'язки ще більш зміцнилися та розширилися. Новим в організації міжнародного наукового співробітництва є те, що воно нині здійснюється на договірній основі.

В Українській РСР значна увага приділяється розробці проблеми «Закономірності становлення й розвитку світової соціалістичної системи». Це пояснюється як географічним положенням республіки, яка має державні кордони з рядом європейських соціалістичних країн (УНР, ПНР, СРР, ЧССР, НРБ), так і своєрідністю традиційних зв'язків з ними.

В обговоренні доповіді акад. С. Л. Тихвінського та повідомлень акад. АН УРСР А. М. Шлепакова й д-ра істор. наук, проф. П. С. Соханя взяли участь 16 учених-істориків. Серед них були: акад. І. І. Мінц, О. Л. Нарочницький, акад. АН УРСР П. Т. Тронько, акад. АН Таджикиської РСР Б. І. Іскандаров, акад. АН Естонської РСР Ю. Ю. Кахк та інші. Вони підкреслили важливість подібних форм спілкування науковців, необхідність проведення регулярних засідань та зустрічей, а також налагодження взаємовигідного обміну досвідом між радянськими істориками та їх зарубіжними колегами.

Підбиваючи підсумки, акад. С. Л. Тихвінський відзначив, що творчі досягнення вчених Радянського Союзу одержали визнання широких кіл наукової громадськості за кордоном. Про це, зокрема, свідчить їх діяльність в комісіях та асоціаціях Міжнародного комітету історичної науки. Інтернаціональні зв'язки нині мають велике значення для активізації науково-дослідної роботи, сприяють успішній пропаганді здобутків науковців нашої країни, зміцненню миру та дружби між народами.

Н. А. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

КОЛОКВІУМ ІСТОРИКІВ СРСР ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

З 11 по 13 травня 1982 р. у Москві в Будинку дружби з народами зарубіжних країн проходив VIII колоквиум істориків СРСР та Великобританії. Його мета — обговорити актуальні питання історії двох країн, проаналізувати стан відносин між ними, розглянути принципово різні історичні методи дослідження. Колоквиум відкрив академік-секретар Відділення історії АН СРСР акад. С. Л. Тихвінський. Він відзначив важливість і необхідність проведення таких зустрічей.

З радянського боку з доповідями виступили: канд. істор. наук Л. О. Нікітіна — «Російсько-англійська торгівля в другій половині XVI — першій половині XVII ст.», Б. І. Краснобаєв — «Проблеми російської освіти в другій половині XVIII ст.», д-р істор. наук М. І. Хлусон — «Післявоєнна перебудова народного господарства СРСР (досвід реконверсії соціалістичної економіки 1945—1955 рр.)». Історики Великобританії запропонували доповіді проф. Дж. Болтона — «Англо-балтійська

торгівля у XVI ст.», Н. Хемпсона — «Інтелектуальний світ французьких революціонерів», М. Фалкуса — «Британська економіка в 1945—1951 рр.: будова та наслідки».

Особливий інтерес присутніх викликали доповіді, в яких було проаналізовано актуальні питання сучасної історії. Аргументовано й активно захищали методологічні принципи радянської науки наші відомі вчені: чл.-кор. АН СРСР Ю. С. Кукушкін (МДУ), д-ри істор. наук М. А. Барг, М. О. Єрофеев, Л. В. Поздеева, О. О. Ржешевський, Є. Б. Черняк, О. А. Чубар'ян (Інститут загальної історії АН СРСР), д-р економ. наук Є. С. Хесін (Інститут світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР) та інші. В обговоренні доповіді, яка була присвячена проблемам сучасної британської економіки, взяв участь ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР В. О. Горбик.

В. О. ГОРБИК (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В ОДЕСІ

15 травня 1982 р. в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулася читачка конференція, присвячена 25-річчю «Українського історичного журналу». У її роботі взяли участь викладачі історії вузів міста, Одеської ВПШ, члени обласної організації товариства «Знання», архівісти.

Конференцію відкрив Герой Радянського Союзу, зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету, докт. істор. наук, проф. Н. М. Якупов. «Український історичний журнал», відзначив він, за роки свого існування став одним з провідних наукових видань республіки, завоював авторитет серед наукової громадськості і широкого кола читачів.

Про роботу «Українського історичного журналу» за минуле чверть століття проінформував учасників конференції заст. головного редактора журналу, ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук О. Ю. Гаврилюк. Він охарактеризував основні напрями тематики історичних досліджень, проблематику журналу в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, розповів про структуру і зміст матеріалів, опайомив з перспективним планом роботи редакції. Доповідач зупинився на заходах, спрямованих на підвищення ідейного і теоретичного рівня журналу.

В обговоренні доповіді про роботу «Українського історичного журналу» взяли участь доценти кафедри історії КПРС Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова Л. І. Ільющина, Ю. І. Сурай, Одеського політехнічного інституту

Г. І. Гончарук, Одеського інженерно-будівельного інституту А. А. Стюпін, канд. істор. наук В. Г. Коновалов, начальник кафедри історії КПРС Одеського вищого інженерно-мореходного училища докт. істор. наук, проф. В. Д. Слуцький, заст. зав. відділом науки і навчальних закладів Одеського обкому Компартії України канд. філософ. наук В. О. Бистрін.

Виступаючи відзначили значний доробок «Українського історичного журналу» в розробці численних проблем історичної науки, зокрема в пропаганді ленінської теоретичної спадщини, актуальних питань, поставлених у рішеннях XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, дружби народів СРСР, досягнень братніх республік нашої країни, їх зв'язки з країнами соціалістичної співдружності. На сторінках журналу вміщуються статті, в яких викриваються фальсифікації вітчизняної історії, український буржуазний націоналізм.

Учасники конференції в своїх виступах вказали на творчі зв'язки суспільствознавців з журналом, на його допомогу професорсько-викладацькому складу вузів в організації науково-дослідної, учбово-методичної і виховної роботи із студентами, а також вчителям шкіл, пропагандистам. Особливо плідну роботу проводить журнал з молодими дослідниками, які виступають в рубриці «Трибуна молодого автора», вказувалося на необхідність розширення географії авторського активу.

На конференції було висловлено ряд пропозицій і побажань, спрямованих на подальше поліпшення роботи журналу. Виступаючи відзначали, що необхідно приділити належ-

ну увагу висвітленню питань вітчизняної історії дожовтневого періоду, зокрема історії партії. Бажано було б розширити подачу матеріалу з історичного краєзнавства і подавати його в рубриці «Пошуки і знахідки». Учасники конференції звернули увагу на те, щоб редколегія відводила чільне місце на сторінках журналу питанням теорії і методології історичної науки. Наголошувалося також на недостатньому висвітленні питань з досвіду КППС і братніх компартій у будівництві соціалізму і комунізму, з ідеологічної роботи. Зверталася увага на те, щоб ширше подавати матеріали з молодіжної тематики. Необхід-

но частіше друкувати статті, в яких критикуються фальсифікатори Великої Вітчизняної війни. Було також порушено питання про більш рівномірне представлення на сторінках журналу всіх регіонів республіки. Учасники висловили побажання збільшити тираж журналу.

На конференції йшлося про підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, необхідність звернути увагу на допомогу молодій науковій зміні, про зміцнення зв'язків журналу з читачами.

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ (Одеса),
В. П. ГЛИНЯНИЙ (Одеса)

НОВІ КНИГИ

Значение книги Л. И. Брежнева «Воспоминания» для дальнейшего совершенствования идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся: Материалы респ. научно-практической конф., г. Киев, 19 января 1982 г.—К.: Политиздат Украины, 1982.—79 с.

Былины: Киевский цикл Подгот. текста, вступительная статья и примечания И. П. Березовского.—К.: Дніпро, 1982.—254 с.

ВЫСОЦКИЙ С. А. Золотые ворота в Киеве.—К.: Наук. думка, 1982.—128 с.

ГОЛОТВИЧ Ж. Г. Единая семья советских народов: социальное родство и сплоченность.—М.: Мысль, 1981.—167 с.

Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т.—К.: Наук. думка, 1982.—Т. 1. 479 с.; Т. 2. 471 с.

Женщины — революционеры и ученые.—М.: Наука, 1982.—190 с.

Идеология и практика международного сионизма: Сб. науч. тр.—К.: Наук. думка, 1981.—172 с.

Исследования по историографии славяноведения и балканистики.—М.: Наука, 1981.—302 с.

Киев революционный, боевой, трудовой.—К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1982.—318 с.

Киев: Энциклопедический справочник.—К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1982.—695 с.

Килиевич С. Р. На горе Старокиевской.—К.: Наук. думка, 1982.—80 с.

Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения: Краткий очерк истории.—М.: Колос, 1982.—399 с.

Коммунистические партии Латинской Америки.—М.: Наука, 1982.—266 с.

КРАВЧУК М. І. ШМОРГУН П. М. Шляхом боротьби і перемоги.—К.: Політвидав України, 1982.—109 с.

КУЛИКОВ В. Г. Коллективная защита социализма.—М.: Воениздат, 1982.—95 с.

КУЛЬЧИЦКИЙ С. В., СМОЛИЙ В. А. 1500-летие Киева — знаменательное событие в общественно-политической жизни нашей Родины.—К.: о-во «Знание» УССР, Киев. гор. организация, 1982.—24 с.

КУЧЕРЯВЫЙ В. А. Зеленая зона города.—К.: Наук. думка, 1981.—247 с.

ЛКСМ Украины в цифрах и фактах: Справочник.—3-е доп. изд.—К.: Молодь, 1982.—319 с.

Мазеевка: Справочник.—Донецк: Донбас, 1981.—152 с.

Місто крокує в майбутнє.—К.: Політвидав України, 1982.—222 с.

МОВЧАН І. І. Древние Выдубичи.—К.: Наук. думка, 1982.—55 с.

Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятих п'ятиріччі.—К.: Рад. школа, 1981.—334 с.

Очерки истории Одесской областной партийной организации.—Одесса: Маяк, 1981.—540 с.

Пам'ятники Києва: фотоальбом / Упоряд.: М. М. Суханкін, Л. О. Шурховецький; Фото Т. М. Шабловського.—К.: Мистецтво, 1982.—119 с.

ПАШКО Я. Е. Киев — город-герой.—К.: о-во «Знание» УССР, 1981.—24 с.

ПАШУТО В. Т., ФЛОРЯ Б. Н., ХОРОШКЕВИЧ А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.—М.: Наука, 1982.—264 с.

ПЛЮЩ М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості 50—70-і роки.—К.: Наук. думка, 1981.—246 с.

Повість минулих літ: Літопис / Переказ В. Близниці.—К.: Веселка, 1982.—226 с.

ПОЛОНСКИЙ Р. Ф. Только бы хватило жизни...: Повесть об Артеме.—М.: Политиздат, 1981.—222 с.

ПРИМАК Н. И. Советское источниковедение ленинского наследия.—Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981.—176 с.

Развитие высшего образования в условиях НТР в социалистических странах.—М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.—216 с.

Развитие экономики стран-членов СЭВ за 1971—1980 гг.: Экономико-статистический обзор.—М.: Секретариат СЭВ, 1981.—238 с.

РЫБАКОВ Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М.: Наука, 1982.—592 с.

САВЧУК О. І. Григорій Іванович Петровський.—К.: Політвидав України, 1982.—221 с.

СЕМЕШКО Н. С. Огни Донбасса: Науч.-попул. очерки истории произв. энерг. объединения «Донбассэнерго».—Донецк: Донбас, 1982.—71 с.

ЧУНАКОВ А. В. Коммунистическая партия в борьбе за культурное строительство деревни 1927—1927 гг.—М.: Высш. школа, 1981.—144 с.